

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVRİNDE ZÂVİYELER
(İLMÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL YÖNLERİYLE)

DOKTORA TEZİ

SEYHAN DOBRA

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ahmet OCAK

BOLU, ARALIK - 2024

KABUL VE ONAY SAYFASI

Seyhan DOBRA tarafından hazırlanan “**TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVRİNDE ZÂVİYELER (İLMÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL YÖNLERİYLE)**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir. 12/12/2024

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Ocak

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Talip Ayar

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Lütfi Şeyban

Sakarya Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Ali Ertuğrul

Düzce Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Bahattin Gencal

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programdan enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

SEYHAN DOBRA

ÖZET
TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVRİNDE ZÂVİYELER
(İLMÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL YÖNLERİYLE)
DOKTORA TEZİ
SEYHAN DOBRA
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. AHMET OCAK)
BOLU, ARALIK - 2024
XIII+257

Tarih boyunca Anadolu’da çok sayıda devlet hüküm sürmüştür. Bu devletlerden biri de kendi kaynaklarında *Selâcık-ı Rûm* ve *Selcûkıyân-ı Rûm* adlarıyla bilinen Türkiye Selçuklu Devleti (1075-1308)’dir. Selçuklu asrında, siyasî, içtimaî, iktisadî ve ilmî konularda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde tasavvuf, Selçukluların sosyal hayatına etki eden kültürel öğelerden biri olmuştur. Ülkenin özellikle gayrimüslim yoğunluklu noktaları başta olmak üzere hemen her köşesine yayılmış olan zâviyelerin ve buralarda hizmet eden sûfilerin faaliyetleri, tasavvufî akımların Selçuklu topraklarında etkili olduğunun göstergeleri arasındadır. Selçuklu zâviyeleri ilmî, sosyal ve kültürel işlevleriyle dönemin önemli mekânları arasındaki yerini almıştır. Bu süreçte sûfilerin İslâm ahlâkının bir gereği olarak mütevazı hâlleri, hoşgörülü yaklaşımları ve üretkenlikleri Anadolu’nun yerli ve gayrimüslim halkını kendilerine ve dolayısıyla İslâm’a yakınlaştırmıştır. Bu yönüyle zâviyeler, Anadolu’nun Türkleşme ve İslâmlaşma sürecine yön veren toplumsal kurumlar olmuştur. Bu noktada Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Ahî Evran ve Hacı Bektâş-ı Velî gibi sûfiler, tasavvufî öğretileriyle Anadolu insanının kötü zamanlarında kendilerine destek olan manevî yardımcıları hâline gelmişlerdir. Adı geçen sûfiler, *Ekberîyye*, *Mevlevîyye*, *Bektâşîyye* gibi tarikatlar temelinde kurdukları zâviyelerle Anadolu’nun mâmur hâle gelmesini sağlamışlardır. Onların kurumsal faaliyetlerinin konu edildiği bu çalışmada tasavvufî kurumlar çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. İlk bölümde, Türkiye Selçuklu Devleti’ne bağlı merkezî şehirlerde kurulan başlıca zâviyeler incelenirken ikinci bölümde, dönemin önde gelen sûfileri ve zâviyeleri ilmî yönleriyle irdelenmiş ve nihâyet üçüncü bölümde ise sosyo-kültürel yönleriyle Selçuklu zâviyelerinin Anadolu kültürüne, sanatına ve İslâmlaşma sürecine etkilerine yer verilmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER: Türkiye Selçuklu Devleti, Tasavvuf, Sûfiler, Zâviyeler

ABSTRACT
ZAWIYAS DURING THE TURKEY SELJUKS PERIOD
(SCIENTIFIC, SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS)
PHD THESIS
SEYHAN DOBRA
BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF HISTORY
(SUPERVISOR: PROF. DR. AHMET OCAK)
BOLU, DECEMBER 2024
Xiii+257

Many states have ruled in Anatolia throughout history. One of these states was the Seljuk State of Turkey (1075-1308), known as Selâcıkıka-ı Rûm and Selcûkıyân-ı Rûm in its own sources. Sufism was one of the most important cultural elements in the Seljuk period, which witnessed political, social, economic and scientific growth. The activities of the zawiyas spread to almost every corner of the country, especially in non-Muslim centres, and the sufis serving in them are among the indicators that sufism was an effective movement in Seljuk lands. Seljuk zawiyas took their place among the important places of the period with their scientific, social and cultural functions. In this process, as a requirement of Islamic ethics, sufis modest behaviour, tolerant approach and productivity brought the native and non-Muslim people of Anatolia closer to them and thus to Islam. In this respect, zawiyas became social institutions that shaped the process of Turkification and Islamisation of Anatolia. At this point, sufis such as Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Ahî Evran and Hacı Bektâş-ı Velî became the spiritual helpers of Anatolian people who supported them in bad times with their sufi teachings. The aforementioned Sufis helped Anatolia to become a flourishing region with the zawiyas they established on the basis of orders such as Akbariyya, Mevleviyya and Bektâşîyye. In this study, which focuses on their institutional activities, sufi institutions are discussed in terms of their various aspects. In the first part, the main zawiyas established in the central cities of the Seljuk State of Turkey are examined, in the second part, the leading sufis of the period and their zawiyas are examined with their scientific aspects, and finally, in the third part, the effects of Seljuk zawiyas on Anatolian culture, art and the process of Islamisation with their socio-cultural aspects are included.

KEYWORDS: The Seljuk Empire of Turkey, Sufism, Sufis, Zawiyas

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	xi
TEŞEKKÜR.....	xiii
1. GİRİŞ.....	1
2. BİRİNCİ BÖLÜM	22
2.1 Tasavvuf ve Tarikatların Anadolu'daki Varlığı	22
2.2 Anadolu'da Zâviyelerin Gelişim Süreci	26
2.3 Konya Zâviyeleri	27
2.3.1 Ali Gâv Zâviyesi	28
2.3.2 Âteş Bâz Velî Zâviyesi	30
2.3.3 Bulgur Dede Zâviyesi	32
2.3.4 Cemel Ali Turud Zâviyesi	33
2.3.5 Ferhûniye Süt (Süd) Tekkesi	34
2.3.6 Kalenderhâne Zâviyesi	34
2.3.7 Lala Ruzbe Hankâhı.....	35
2.3.8 Nizâmiye Buk'ası / Nalıncı Tekkesi.....	36
2.3.9 Pîr Ebî Sultan Zâviyesi	36
2.3.10 Pîr Esad Zâviyesi	38
2.3.11 Sâdır Sultan Zâviyesi	39
2.3.12 Tâcü'l-Vezir Hankâhı	40
2.4 Kayseri Zâviyeleri	41
2.4.1 Ahî Evran Zâviyesi	42
2.4.2 Şeyh Turesân (Turhasan) Velî Zâviyesi	42
2.4.3 Şeyh Şaban (Çoban) Zâviyesi.....	43
2.4.4 Seyyid Burhâneddîn Zâviyesi.....	44
2.4.5 Seyyid Şerif Zâviyesi.....	45
2.4.6 Ebce Sultan Zâviyesi	45
2.4.7 Şem'ûn el-Gâzî Zâviyesi	46

2.4.8 Omuzu Gürzlü (Güçlü) Zâviyesi	46
2.5 Malatya Zâviyeleri.....	47
2.5.1 Heft Lüle (Karatay) Zâviyesi	48
2.5.2 Şeyh Hasanlu Zâviyesi.....	48
2.5.3 Şeyh Ahmed Zâviyesi	48
2.6 Sivas Zâviyeleri	49
2.6.1 Şeyh Merzubân (Marzubân) Zâviyesi.....	50
2.6.2 Ahî Emir Ahmed Zâviyesi	51
2.6.3 Şeyh Çoban Zâviyesi	52
2.7 Tokat Zâviyeleri	53
2.7.1 Ebû Şems Zâviyesi.....	54
2.7.2 Hankâh-ı Hoca Münir	55
2.7.3 Halef Sultan Zâviyesi.....	55
2.7.4 Şeyh Mekkûn (Bektut/Açıkbaş) Zâviyesi.....	56
2.7.5 Şeyh Pîr Havend Zâviyesi.....	56
2.8 Diğer Selçuklu Şehirlerindeki Zâviyeler	57
2.8.1 Aksaray Zâviyeleri.....	57
2.8.2 Amasya Zâviyeleri	58
2.8.3 Çorum Zâviyeleri.....	58
2.8.4 Eskişehir Zâviyeleri	58
2.8.5 Karaman (Lârende) Zâviyeleri.....	58
2.8.6 Kastamonu Zâviyeleri.....	59
2.8.7 Kırşehir Zâviyeleri.....	59
3. İKİNCİ BÖLÜM: ZÂVİYELERDE İLMÎ HAYAT	60
3.1 İslâm Dünyasında İlim ve Eğitim Kurumları	60
3.2 Camiler/Mescitler	61
3.3 Medreseler	61
3.4 Zâviyeler.....	63
3.4.1 Zâviyelerde Eğitimin Usûlleri	66
3.4.2 Zâviyelerde Eğitimin Kaynakları.....	69
3.4.2.1 İslâm Dünyasında Okunan Başlıca Tasavvuf Klasikleri.....	69
3.4.2.2 Selçuklular Devrinde Okunan Başlıca Tasavvuf Klasikleri.....	73
3.5 Selçuklular Döneminin Önde Gelen Sûfleri ve Zâviyeleri	77
3.5.1 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî	79
3.5.1.1 Hayatı	79

3.5.1.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	80
3.5.1.3 Talebeleri.....	81
3.5.1.4 Mevlânâ Dergâhı.....	84
3.5.1.5 Mevlânâ Dergâhı'nda Eğitim.....	85
3.5.1.5.1 Medrese (Şeriat) Dersleri.....	86
3.5.1.5.2 Tasavvuf (Tarikat) Dersleri.....	88
3.5.2 Sadreddin Konevî.....	89
3.5.2.1 Hayatı.....	90
3.5.2.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	91
3.5.2.3 Talebeleri.....	92
3.5.2.4 Sadreddin Konevî Zâviyesi.....	95
3.5.2.5 Konevî Zâviyesinde Eğitim.....	97
3.5.2.5.1 Medrese (Şeriat) Dersleri.....	97
3.5.2.5.2 Tasavvuf (Tarikat) Dersleri.....	98
3.5.3 Ahî Evran.....	100
3.5.3.1 Hayatı.....	100
3.5.3.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	102
3.5.3.3 Talebeleri.....	102
3.5.3.4 Ahî Zâviyeleri.....	103
3.5.3.5 Ahî Zâviyelerinde Eğitim.....	104
3.5.4 Hacı Bektâş-ı Velî.....	109
3.5.4.1 Hayatı.....	109
3.5.4.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	110
3.5.4.3 Talebeleri.....	111
3.5.4.4 Bektâşî Zâviyeleri.....	111
3.5.4.5 Bektâşî Zâviyelerinde Eğitim.....	112
3.6 Dönemin Diğer Sûfîleri ve Zâviyeleri.....	115
3.6.1 Evhadüddîn-i Kirmânî.....	116
3.6.1.1 Hayatı.....	116
3.6.1.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	117
3.6.1.3 Talebeleri.....	118
3.6.1.4 Evhadî Zâviyelerinde Eğitim.....	118
3.6.2 Seyyid Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî.....	121
3.6.2.1 Hayatı.....	121
3.6.2.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	122

3.6.2.3 Talebeleri.....	123
3.6.2.4 Vefâi Zâviyelerinde Eğitim.....	123
3.6.3 Ahmed er-Rifâi	126
3.6.3.1 Hayatı	126
3.6.3.2 İlk Tahsili ve Hocaları.....	127
3.6.3.3 Talebeleri.....	128
3.6.3.4 Rifâi Zâviyelerinde Eğitim.....	128
3.6.4 Kalenderîyye	130
3.6.4.1 Kalenderî Zâviyelerinde Eğitim.....	132
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SOSYAL VE KÜLTÜREL YÖNLERİYLE ZÂVİYELER.....	135
4.1 Selçuklu Zâviyelerinin Fizikî Özellikleri	135
4.2 Zâviyelerin Bölümleri	137
4.2.1 Şeyh Odası	137
4.2.2 Zâkirbaşı Odası	138
4.2.3 Semâhâne.....	138
4.2.4 Çilehâne	139
4.2.5 Sûfî Odaları (Hücreleri).....	140
4.2.6 Matbah ve Kiler	140
4.2.7 Kahve Ocağı	141
4.2.8 Türbe.....	142
4.3 İktisadî Yönleriyle Zâviyeler.....	143
4.3.1 Zâviye Vakıfları.....	145
4.3.2 Vakıf Görevlileri.....	147
4.3.2.1 Zâviyedâr.....	147
4.3.2.2 Müteveli	148
4.3.2.3 Nâzır	148
4.3.2.4 Bevvab.....	149
4.3.2.5 Duâgu	149
4.3.2.6 Cüzhân.....	149
4.3.2.7 Devirhân.....	150
4.3.2.8 Ferraş.....	150
4.3.2.9 İmam-Hatib-Müezzin	151
4.3.2.10 Câbî	152
4.3.2.11 Çahken.....	152

4.3.2.12 Türbehan	153
4.3.2.13 Hâfız (Huffaz)	153
4.3.2.14 Tabbah.....	154
4.3.2.15 Sûfiyun	154
4.3.2.16 Hâdim.....	155
4.4 Askerî Yönleriyle Zâviyeler	156
4.4.1 Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma Sürecinde Zâviyeler	159
4.4.2 Anadolu'nun İmar ve İskânında Zâviyeler	163
4.5 Sosyal Yönleriyle Zâviyeler	165
4.5.1 Zâviyelerde Gündelik Hayat	168
4.5.2 Misafîr Ağırılama.....	171
4.5.3 İkram.....	174
4.6 Sûfîlerin Sultanlarla İlişkileri	177
4.7 Kültür ve Sanat Faaliyetleriyle Zâviyeler.....	181
4.7.1 Zâviyeler ve Güzel Sanatlar.....	182
4.7.2 Zâviyeler ve Edebiyat	183
4.7.3 Mûsiki ve Semâ	185
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	190
KAYNAKLAR.....	194
EKLER.....	235

KISALTMALAR

a. mlf.	: Aynı Müellif
A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
AE. SMST. II.	: Ali Emîrî Tasnifi Mustafa II.
b.	: İbn
BAİBÜ	: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
BEO.	: Bâbîâlî Evrâk Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C. EV.	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cevdet Evkâf
çev.	: Çeviren
Def. nr.	: Defter Numarası
DH. İUM.	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Belgeleri
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: Editör
EV. BKB.	: Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Başkitâbeti Evrakı
EV. THR.	: Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Tahrirat Kalemi Evrakı
haz.	: Hazırlayan
HD.	: Hurûfât Defteri
İ.Ü.N.	: İstanbul Üniversitesi Nüshası
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İE.TCT.	: İbnülemin Tevcihat
KED.	: Konya Evkâf Defteri
KKA. TD.	: Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrir Defteri
KKS.	: Konya Kadı Sicili
KMM.	: Konya Mevlânâ Müzesi
krş.	: Karşılaştırınız
KŞS.	: Konya Şeriyeye Sicilleri
M.A.D.	: Maliyeden Müdevver Defter
M.B.N.	: Murat Buharî Nüshası
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden

ö.	: Ölüm Tarihi
sad.	: Sadeleştiren
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk Eden
TKGMA.	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
trc.	: Tercüme Eden
tsh.	: Tashih Eden
TTD	: Tapu Tahrir Defteri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
VAD	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

TEŞEKKÜR

Akademik sürecin aşamalarından biri olan doktora eğitimi, kişinin gelecekteki kariyerine yön vermesi açısından oldukça önemlidir. Bu dönemde bilhassa uzmanlık alanının seçimi hususu, oldukça zahmetli bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu aşamanın doğru telkinlerle yönlendirilmesi noktasında danışmanın varlığı önem taşımaktadır. Sahip olduğu bilgi birikimi ve akademik disipliniyle çalışmamızın gidişatı noktasında sebatla, değerli yönlendirmeler ve düzeltmeler yapan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ahmet OCAK'a şükran borçluyum. Yine bu sürecin başından itibaren fikrî katkılarıyla yanımda olan değerli hocalarım Prof. Dr. Tülay Metin'e ve Prof. Dr. Talip Ayar'a teşekkür ederim. Doktora savunma sınavımıza katılım gösteren değerli jüri üyesi hocalarım; Prof. Dr. Lütfi Şeyban'a, Prof. Dr. Ali Ertuğrul'a ve Prof. Dr. Bahattin Gencal'a teşekkürlerimi sunuyorum. Nihâi olarak, yaşadıkları zorlu koşullara rağmen söz konusu ilim olunca tüm imkânlarını seferber eden değerli anne ve babama süreç boyunca gösterdikleri sabır ve destekleri için minnettarım.

Bu çalışma Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmiştir.

1. GİRİŞ

İslâm toplumlarında gelişen şartlara ve karşılaşılan yeni durumlara çözümler sunabilmek adına ortaya çıkan İslâmî ilimler, peşi sıra başka ilmî yapılanmaların da oluşmasına katkı sağlamıştır. Braudel'in de ifade ettiği gibi, *medeniyetler, bitmez tükenmez tarihsel sürekliliklerdir*.¹ Bu sebeptir ki kadim coğrafyalarda fetihlerin artmasıyla Müslümanlar, ele geçirilen bölgelerin önceki kültürlerinden doğal olarak etkilenmişlerdir. Bu etkilenme tıp, coğrafya, matematik vb. alanlarda olduğu gibi inanç konusunda da görülmüştür. Bu durum her zaman müspet anlamda olmamış bazen de bozguncu ve yozlaştırıcı şekilde tezâhür etmiştir. Müslümanlar, bir taraftan kendi medeniyet değerlerini geliştirip zenginleştirirken öte yandan diğer inanç sistemlerinin kendilerine etki etmesine mâni olmaya çalışmışlardır. Gerek diğer inanç sistemlerinden yansıyan olumsuz fikirlerin etkisiz hâle getirilmesi gerekse İslâmı idrak etme amacı bu düşünceyi pekiştirmiştir. Bu süreçte Müslümanlara etki eden unsurlardan biri de diğer dinlerde görülen manevî yaşayış tarzı olmuştur. Bu doğrultuda Müslümanlar, Kur'ân ve sünnette belirlenen ölçülerde bir hayat yaşamak için çaba sarf etmişlerdir. Nitekim Kur'ân'da yer alan bazı âyetlerin de bu husûsu teşvik etmesi Müslümanların bir kısmını dünyevî zevklerden uzaklaştırıp zühd hayatına yöneltmiştir. Bu düşünceler tasavvuf denilen bilim dalının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

İnsanoğlunun iç dünyasının kötülüklerden arınıp kâmil bir insan olmasının felsefesi olarak tasavvuf, yaradılanı sevmek, gönülleri yakınlaştırma sanatı olarak sûfîlerin varlığıyla anlam kazanmıştır. Varlığı uzun yılları kapsayan tasavvuf tâbiri, Hz. Peygamber döneminde kullanılsa da kökeni itibarıyla bu döneme kadar uzanmaktadır.² Kur'ân'da ihsana ve güzel ahlâka ait bazı âyetler tasavvuf için bir başlangıç oluşturmuştur.³

Tasavvufun İslâm dünyasındaki gelişim seyri üç aşamada kendini göstermiştir. Bu dönemler *zühd*, *tasavvuf* ve *tarikatlara dönemi* olarak sıralanmaktadır.

¹ Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 58.

² Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, trc. Zaferullah Dâvudî-A. Yıldırım, (İstanbul: Umran Yayınları, 1995), 37.

³ Louis Massignon, "Tasavvuf", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12/1-27.

İlk dönem *zühhd dönemi* olarak bilinmektedir. Bu süreçte tasavvufî faaliyetler, bireysel olarak sürdürülmüştür.⁴ Bağdat, Basra ve Kûfe gibi merkezlerde tasavvufî eserlerin ilk örneklerinin verildiği bu dönemde bazı âlimlerin öncülüğünde de ilim meclisleri düzenlenmiştir.⁵

İkinci dönem IX. ile X. yüzyılları içine alan *tasavvuf dönemi* olarak adlandırılmıştır. Bâtınî oluşumlar, felsefî akımlar ve siyasî teşekküllerin yoğun olarak yaşandığı bu dönemde tasavvufî faaliyetler bazı topluluklar tarafından desteklenmiştir. Tasavvufî kurumların temellerinin atıldığı bu dönemde nefsin terbiyesi konusuna öncelik veren zâhidler dikkat çekmiştir. Yünden yapılmış kıyafet tercih etmeleri nedeniyle halk arasında onlara *mutasavvıfa* ya da *sûfiye* gibi isimlerle hitap edilmiştir.⁶ Böylece *zühhd dönemi* yerini sistemli tasavvuf anlayışına bırakmıştır.⁷ Bu süreçte kurulan tarikatların metotları, kurucu sûfilerin tasavvufî anlayışına göre şekillenmiştir.⁸

Üçüncü dönem ise *tarikatlar dönemi* olarak bilinmektedir. Dönemin önde gelen sûfileri, müritlerini terbiye için bazı usûller belirleyerek, kendilerine bağlanan insanları bu usûller çerçevesinde eğitmeye başlamıştır. Kurucusunun adıyla anılan bu eğitim metoduna *tarikat* denilmeye başlanmıştır. Böylece tasavvufun üçüncü safhası oluşmuştur. Bahse konu edilen dönem, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulup, İslâm dünyasına dâhil olduğu süreci kapsamı açısından çalışma adına önemlidir.

Selçuklular, Şîî Fâtımîlerin ortaya çıkardığı tehlikeleri bertaraf etmek, Şiîliğin yanında Hint mistisizminin ve Râfîzî düşüncelerin ürettiği sapkınlıklara karşı koymak için Sünnî medrese eğitiminin yanı sıra Kur'ân ve sünnete bağlı siyasî irade, ulemâ ve sûfilerden oluşan, tasavvuf hareketini desteklemişlerdir. Oluşan bu tasavvuf anlayışı Türkiye Selçuklu Devleti'ne intikal etmiş ve çalışmamızın ana

⁴ Ebü'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf-İslâm'da Manevî Devrim*, çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, (İstanbul 1996), 98.

⁵ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 70-86.

⁶ Abdulhakim Yüce, "Klâsiklerimiz; el-Lüma", *Tasavvuf-İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/3, (2000), 185.

⁷ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, (Ankara: Yer Su Yayıncılık, 2018), 62.

⁸ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/121.

temasını oluşturmıştır. Çalışmada yer verilen zâviyeler de bu sürecin devamı niteliğindedir.

Bu dönemde Selçuklular, ilmî gelişim için pek çok şehirde kütüphaneler ve medreseler kurmuştur.⁹ Yezd, Hemedan, Şiraz ve Kâşân gibi şehirlerde faaliyet gösteren medreseler arasında Nizâmiye medreseleri dikkat çekmektedir. Bu medreselerde ilmî çalışmalarıyla bilinen İmam Gazzâlî, Ahmed Gazzâlî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Hâce Yûsuf Hemedânî gibi mütefekkir ve âlim şahsiyetler görev almışlardır.¹⁰ Nitekim bu süreçte Şîî Fâtımîler'in, Kahire merkezli kurdukları *Ezher* ve *Dârülhikme* gibi kurumlar aracılığıyla yaptıkları propagandalara karşı halkı doğru bilgilerle aydınlatmak ve ehl-i sünnet mezhebini güçlendirmek gayesiyle sünnî medreseler açma gereği duyulmuştur.¹¹ Nizâmiye medreseleri bahsi geçen amaçlara hizmet eden kurumların başında yer almıştır.¹²

Tarihsel sürece bakıldığında tasavvufun, kurulan tarikatlarla sistemli bir sürece kavuşması Gazzâlî'nin çalışmaları sonrasında gerçekleşmiştir. Gazzâlî'nin öncesinde Abdülkerim el-Kuşeyrî, kaleme aldığı risâleleri ile tasavvufun ehl-i sünnet mezhebine uygunluğunu ispata çalışmış ve nihâyetinde tasavvuf ilmini şeriata yaklaştırmıştır. Bu doğrultuda Gazzâlî de şeriati tasavvufa yaklaştırmak sûretiyle benzer bir yol takip etmiştir.¹³ Bu amaçla Gazzâlî, *Îhyâ-u ulûmi'd-dîn* adlı eseriyle tasavvufu, ehl-i sünnet akîdeleri ile bağdaştırmış ve tasavvufun ulemâ nezdinde de kabul görmesini sağlamıştır.¹⁴ Bu gelişmelerin sonucunda belli bir süre içinde Mâverâünnehir, Bağdat ve Basra'da Yeseviyye, Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi ilk tasavvufî ekoller görülmüştür. Bu sûfî oluşumların sayısının artmasıyla da dergâh, zâviye ve tekkelerin kuruluş süreci hızlanmış ve böylece tasavvufi faaliyetler daha düzenli olarak yapılmıştır. Bahsi geçen sürecin ardından tasavvuf

⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmiü't-tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 68-69.

¹⁰ Kara, "Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10/1-11.

¹¹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017), 82.

¹² Nebi Bozkurt, "Medrese", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323.

¹³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 16, Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, 188.

¹⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni II*, çev. Berkay Ersöz, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 240, Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 52.

cereyanı, Horasan'dan Mâverâünnehir'e ulaşmıştır.¹⁵ Bu dönemde mühim kültür merkezlerinden biri olan Buhara, sahip olduğu eğitim mekânlarıyla sûfiler için câzibe merkezi hâline gelmiştir. Bölgede ortaya çıkan tasavvufî faaliyetler de yine devrin tanınmış mutasavvıflarınca yürütülmüştür.¹⁶

Yaşadığı dönemde ilmî ve manevî birikimi ile geniş kitlelerce tanınmış Hâce Yûsuf Hemedânî (ö. 1140) de böyle bir zamanda faaliyetleri ile ön plana çıkarak, çok sayıda müridiyle Buhara, Herat ve Merv'de tasavvufî hizmetlerini aktif olarak sürdürmüştür.¹⁷ Bu süreçte Hemedânî'nin, bazı müritleri ön plana çıkmışlardır. Bahsi geçen şahsiyetler arasında yer alan Abdullah Berkî (ö. 1157), Hasan Andâkî (ö. 1160), Hoca Ahmed Yesevî (ö. 1166) ve Abdülhâlik Gücdüvânî (ö. 1220) gibi âlimler İslâm dünyasında ilim ve irfan birliğine vesile olmuşlardır.¹⁸ Bu hususta özellikle Ahmed Yesevî, kurduğu tarikatla İslâm coğrafyasından Anadolu'ya uzanan bir tasavvufî tesir alanı oluşturmuştur.¹⁹ Yesevîlik ile aynı merkezden beslenen *Mevleviyye*, *Kübreviyye*, *Bektâşiyye*, *Vefâiyye* ve *Halvetiyye* gibi tarikatların Anadolu'daki faaliyetleriyle de bu süreç desteklenmiştir.

Anadolu'nun İslâmlaşmasında Horasan tasavvufu da oldukça etkili olmuştur.²⁰ Nesâî, Belhî, Nişâbü'rî, Harakânî ve Semerkandî gibi bölgede yetişen sûfî ve âlimler vasıtasıyla Anadolu'ya sirâyet eden Horasan ekolü, entelektüel anlamda Selçuklu medeniyet havzasını beslemiştir.²¹

XIII. yüzyıldan itibaren, Türkistan'dan başlayan kitlesel göçlerin Anadolu'ya yönelmesiyle muhtelif tasavvufî akımlara bağlı sûfiler Anadolu'ya gelmişlerdir. Maveraünnehir ve Hârizm gibi merkezlerde ortaya çıkan tarikatlar, gösterdiği faaliyetlerle Anadolu'da tasavvuf kültürünün kökleşmesini sağlamıştır.

¹⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 62.

¹⁶ Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2001), 110; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 325.

¹⁷ Kara, "Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (2001), 9-32, 11.

¹⁸ Barthold ve Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 192; Alessandro Bausani-Ali Ertuğrul, "Selçuklu Döneminde Din", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (Aralık 2007), 441-465, 458; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Mevlânâ Celaleddîn*, (İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1988), 75.

¹⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (Ankara: Çağlar Yayınları, 2004), 125-126.

²⁰ Mustafa Altunkaya, "Horasan Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri", *Turkish Studies*, 11/2 (Ankara 2016), 127-148, 127.

²¹ Altunkaya, "Horasan Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri", 133.

Türkiye Selçukluları devrine bakıldığında; tasavvufun iki düşünce mektebi doğrultusunda gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu mekteplerden ilki *Irakîler* adıyla anılan, tasavvuf düşüncesinde zühd ve takvâya öncelik veren mekteptir. Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi tarikatların mensupları ve Bağdatlı mutasavvıf Şehâbeddin Sühreverdî'nin tarikatına bağlı olanlar bu mektep içinde yer almışlardır.²²

İkinci mektep *Horasâniler* adıyla anılmakla birlikte, Maverâünnehir ve Hârizm bölgelerinden gelenleri içine alan bir mekteptir. Cezbe ve melâmet (kendini kınama) anlayışı temelinde varlık gösteren bu mektebin önemli temsilcileri arasında Necmeddîn Kübrâ, Bahâeddîn Veled, Evhadüddîn-i Kirmânî, Necmeddîn Râzî gibi şahsiyetler yer almışlardır. Yesevî tasavvufî düşünce geleneği de bu mektebin mühim bir bölümünü oluşturmuştur. Bu iki ana sûfî düşünce etrafında şekillenen Anadolu tasavvufu sûfîlerin kurduğu tarikatlar vasıtasıyla; Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Tokat, Amasya, Kırşehir gibi devrin önemli merkezlerinde gelişmiştir.²³

Sûfîlerin, manevî tecrübe ile edindikleri bilgilerin bireysel boyuttan çıkıp toplum hayatının tanzim ve ıslahı gayesiyle tasavvufî müesseseler inşa edilmiştir. Hankâh, dergâh, zâviye ve tekke gibi işlevi itibarıyla aynı olan ve zamanla çeşitli isimlerle nitelendirilen tasavvufî kurumların mevcûdiyetiyle bu süreç daha sistemli hâle gelmiştir. Bu kurumların varlığı açısından II./VIII. yüzyıllar önem taşımaktadır. İslâmî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bu zaman diliminde zâhiri ilimler medrese, mescit ve mektep gibi kurumlarda verilirken bâtınî ve manevî ilimler için tasavvufî kurumlar inşa edilmiştir. İbadet, eğitim, yeme, içme, barınma vb. konularda toplumun pek çok ihtiyacını karşılayan bu kurumlar zaman içinde aşağıdaki isimlerle adlandırılmıştır:

Âsitâne

Âsitâne sözcüğü *eşik yanı, kapı eşiği, kapı dibi* gibi anlamlara gelmektedir.²⁴ Bünyesinde çoğunlukla tarikat kurucularının türbelerini de bulundurdıkları için bu yapılara *huzûr-ı pîr, makâm-ı pîr, pîr evi* gibi isimler verilmiştir. Âsitâne tabiri daha

²² Kadir Özköse, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Haziran 2003), 249-280, 261.

²³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1953).

²⁴ M. Baha Tanman, “Âsitâne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1991), 3/485-487.

çok Osmanlılar döneminde bir tarikatın ya da tarikat kolunun merkezi olan tam donanımlı yapılar için kullanılmıştır. Bu kullanımın daha çok XVI. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazandığı bilinmektedir.

Buk'a

Yer, ülke, arazi parçası, anlamında kullanılan buk'a kelimesinin çoğulu bikâ'dır. Muhtelif hadîslerde *yer, arazi mânâsında* kullanılan bu sözcüğün *buk'a, buka* ve *bikâ* gibi kullanımları da mevcuttur.²⁵ Buk'a tabiri, bölgelere göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Anadolu'da ise, Selçuklular döneminden kalan bazı buk'alara ait bilgilere Osmanlı tahrir kayıtlarından ulaşmak mümkündür.²⁶

Dergâh

Bir tarikata bağlı olan kimselerin toplanıp zikir meclisleri düzenledikleri yapılara *dergâh* adı verilmiştir. Dergâh sözcüğü köken olarak Farsça'dır. Dergâhlar, mutasavvıfların bir araya gelip ibadet ettiği ve tasavvufî eğitim verdikleri dinî kurumlardır.

Hankâh

Hankâh, sözlükte *hâne, mâbed, eyvan, ev, oda* gibi anlamlara gelmektedir.²⁷ Bu sözcüğün Farsça metinlerde *hâncâh, hângâh, hânegâh, hânkah, hângeh* gibi çeşitli şekillerde kullanıldığı da bilinmektedir.²⁸ Hankâh kelimesinin ayrıca, sûfilerin barındığı ve yiyecek ihtiyacını karşıladığı yer anlamına gelen *Hôrdengeh* kelimesinden türediği de ifade edilmektedir.²⁹

Ribât

Sınır boylarında, dış kaynaklı düşman taarruzlarını önlemek amacıyla nöbet tutmak anlamına gelen ribât sözcüğü, hadislerde, ilâhi yolda mücadele için atların hazır tutulmasının yanı sıra *sınır muhafızları* ve *nöbet tutmak* anlamlarına da gelmektedir.³⁰ Başlangıçta cihad için hazır tutulan atların bağlandığı ve

²⁵ Mehmet İpşirli, "Buk'a", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/386.

²⁶ BOA. C. EV. 257.

²⁷ Süleyman Uludağ, "Hankah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/42-43.

²⁸ Muhsin Keyânî, *Hânkâhlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 55-56.

²⁹ Dihhudâ, "Hankah", *Lügatnâme*, 12/169-177.

³⁰ İsmail Yiğit, "Ribât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76-79.

murâbıtların konakladığı basit çadırlardan ibaret olan ribâtlar giderek müstahkem yapılara dönüştü.

Tekke

Sözlükte *oturmak, yaslanmak* anlamında kullanılan *vekee* kökünden gelen *tekke* teriminin, eski metinlerde kullanımı *tekye* şeklindedir.³¹ Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekânlar olarak tekkelerin, konumuz açısından önemli özelliği, İslâm âleminde sohbet, ibadet ve muhabbet merkezli olarak uzun yıllar topluma hizmet sunmuş olmalarıdır.

Zâviye

Köşe, kenar ve açı gibi çeşitli anlamlarda kullanılan zâviye sözcüğünün çoğulu *Zevâyâ* olarak bilinmektedir. Bu yapılar, sûfilerin faaliyet gösterdiği ve gelip geçen yolcuların misafir edildiği sosyal müesseseler olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamıyla zâviyenin, Ortaçağ İslâm ülkelerinde benzer şekilde faaliyet yürüten kurumlardan herhangi bir farkı yoktur. Başlangıçta ilmî faaliyetleriyle dikkat çeken bu yapılar, ilerleyen süreçte daha çok sosyal faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır.

Yukarıda bahsi geçen, içinde belli bir tasavvuf görüşünü temsilen bir şeyh nezâretinde toplanan kişilerin bulunduğu tasavvufî kurumların ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Konu ile ilgili ağırlıklı görüş, II./VIII. yüzyıl sonlarında vefat etmiş ve ilk sûfî unvanını almış Ebû Haşim Osman b. Şerîk'in, ilk zâviyeyi Şam yakınlarında *Remle* adı verilen bölgede kurduğuna dâirdir. Bu konuyla ilgili görüş bildirenlerin başında Hâce Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089) ve Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) gelmektedir. Herevî'nin, *Tabakâtü's-sûfiyye*'sine ve Abdurrahman Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'üne göre ilk zâviye II./VIII. yüzyılda Filistin'de tarihî bir şehir olan Remle'de inşa edilmiştir. İbn Teymiyye ise ilk zâviyenin aynı yüzyılda Basra'nın Abadan bölgesinde inşa edildiğini ifade etmiştir.³² Tasavvuf ehli şahsiyetler bahsedilen bu mekânda çoğunlukla Kur'an'ı Kerim okumak ve evliyanın huzurunda sohbet etmek için toplanmışlardır.³³ Devrin umûmî kaynakları incelendiğinde VIII. yüzyıla kadar

³¹ Mustafa Kara, "Tekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/368-370.

³² Kara, "Tekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/368.

³³ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi I*, çev. Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 176.

tasavvuf erbabının bir arada bulunup zikir vb. ibadetlerini yaptığı belli bir mekâna ait kayıtlara rastlanılmamıştır. Ancak bu kişilerin zaman zaman kendi evlerinde bir halka oluşturup muhtelif ibadet ve sohbetlerini yaptıkları bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle ilk zâviyenin Filistin'in tarihî şehirlerinden biri olan Remle'de kurulduğu rivâyeti yaygın olarak kabul edilmektedir.³⁴ Yahudi ve Hristiyan manastırlarının yaygın bulunduğu bölgede kurulduğu kabul edilen ilk zâviyenin bu manevî ortamdan etkilenmiş olabileceği de düşünülmektedir.

A. Yaşar Ocak, zâviyeler hakkında neşrettiği kapsamlı makalesinde ilk zâviyenin yeri konusunda Şam bölgesine vurgu yapmıştır.³⁵ Nitekim *Nefehâtü'l-üns* adlı eserde yer alan bir hikâye Ocak'ın bu düşüncesini destekler niteliktedir.³⁶ Sözü edilen eserde, ilk tarikat merkezinin Filistin'de sûfilere itibar gösteren bir Hristiyan emîri tarafından kurulduğu nakledilmiş olsa da Dimaşk'ta sûfiler için kurulan yapıların varlığı bu rivâyete dikkatle yaklaşılmasını gerektirmektedir.³⁷

IX. yüzyıldan itibaren İslâm toplumlarında etkisini daha fazla gösteren tasavvuf cereyanı, Sehl-i Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi isimlerin katkılarıyla gelişmiş ve nihâyet İmam Gazzâlî ile yeni bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bir yandan Fas, Cezayir ve Tunus gibi mağrip ülkelerinde gelişim gösteren tasavvuf, diğer taraftan da Hârizm ve Maverâünnehir bölgesine kadar ulaşmıştır. Tasavvufî yapıların bu derece hızla yayılmasında çeşitli faktörler etkili olmuştur. Bu faktörlerden bazıları siyasî otoritelerin bağımsızlık kazanma isteği, nüfuz alanlarını genişletme ve halk nazarında itibar görme şeklinde sıralanabilir. Zâviyelerle belli bir sisteme kavuşan bu tasavvufî kültür Anadolu'ya da tesir etmiştir.

XII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Anadolu'nun fethi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu durum siyasî ve sosyal zeminde kısmen de olsa refaha ve

³⁴ İlk zâviyenin kuruluşuna dair bazı kaynaklarda geçen bir rivâyet de şöyledir:

Eski devirlerde ava çıkmış olan bir Hristiyan emiri yolda karşılaştı ve birbirini sıkıca kucakladıktan sonra bulundukları yere oturan iki kişi görmüştür. Yanlarında yiyecek ne varsa paylaştı bu iki kişi bir müddet sonra vedalaşmışlardır. Bir müddet sonra Hristiyan emiri onlardan birini yanına çağırarak az önce yanınızdaki kişi kimdi, sohbet konunuz ne idi, bir görüşme mekânınız var mıdır gibi bazı sorular yöneltmiştir. Gerekli cevapları alan Hristiyan emiri İmdi ben sizin için bir yer ideyim ki siz anda cem olasınız. Pes varup Remle'de bir hangâh düzdi. Câmî, Nefehâtü'l-üns, 86.

³⁵ A. Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 12 (Ankara 1978), 247-269.

³⁶ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 147.

³⁷ Baha Tanman, Sevgi Parlak, "Tekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/370-379.

huzura vesile olmuştur. Anadolu’da meydana gelen huzur ve refah ortamı XII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Moğol istilâsıyla birlikte yerini karışıklığa bırakmıştır. Moğolların yarattığı olumsuz koşullar, Türkistan ve Horasân’dan başlayıp batıya doğru gelişen kitlesel göçlerin Anadolu ve Ön Asya’ya sevkine neden olmuştur. Bu göçlerle gelen kişiler, Anadolu’nun bilhassa ilmî anlamda gelişmesine katkı sağlamışlardır. Maverâünnehir, Hârizm, İran ve Irak gibi kültür havzalarında doğup gelişen tarikatlar ve sûfî erenlerin Anadolu’ya gelişi önemli bir manevî gelişim sürecinin de başlangıcı olmuştur. Anadolu’da kurulan zâviyeler aracılığıyla yazılı bir literatür oluşmasına katkı sağlayan sûfilerin bir kısmı izledikleri yol itibarıyla şehir halkına hitap ederken bir kısmı da kırsal alandaki halkın manevî yönünü geliştirme gayretiyle faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Amaç

Türkiye Selçukluları devrinde, tasavvufî kültürün tarikat ekolleri doğrultusunda icra edildiği mekânlar olarak zâviyelerle ilgili bugüne değin çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Mevcut çalışmaların büyük bir bölümünde sûfiler merkeze alınarak bir konu bütünlüğü oluşturulmuştur. Zâviyeler konusuna ise genellikle sûfilerin devlet erkânıyla olan münâsebeti dolayısıyla ya da Selçuklular döneminin mimarî kültürünü yansıtan kurumlar olmaları yönüyle değinilmiştir. Bu çalışmada ise zâviyeler merkeze alınarak bu kurumların yalnızca siyasî kanalla değil ilmî, iktisadî, askerî ve sosyal açıdan toplumsal sürece etkileri bütüncül bir bakışla ele alınmaya çalışılmıştır. En nihâyetinde bu çalışmayla, Selçukluların önceki devletlerden tevârüs eden ilmî, sosyal ve kültürel birikime Anadolu’da zâviyeler aracılığıyla ne yönde katkılar sunulduğu konusunun aydınlatılması hedeflenmiştir.

Yöntem

Çalışma için öncelikle kaynak taraması yapılmış ve bu kaynaklardan elde edilen bilgiler tasnif edilerek fişleme metodu ile sentezlenmiştir. Bu süreçte Türkçe, Arapça ve Farsça muasır kaynaklarla yine bu dillerde kaleme alınmış tetkik eserler ve süreli yayınlardan elde edilen bilgiler karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve çalışma metnine yansıtılmıştır. Çalışmada yer verilen kavramların yazımında İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Tüm fişler toplandığında ve genel bir tarama yapıldığında tezi üç bölüme ayırmak gerektiği kanaatine varılmıştır. İlk bölümde vakıf kayıtları esas alınarak araştırmaya konu olan devirde kurulan zâviyelerin

kurucuları ve öne çıkan özellikleri menkıbevî türde bilgilerle desteklenerek ele alınmıştır. İkinci bölümde ise dönemin önde gelen sûfileri ve zâviyeleri temelinde zâviyelerde verilen eğitim, aklî ve naklî ilimler çerçevesinde medrese müfredatıyla benzerlikleri dikkate alınarak incelenmiştir. Son bölümde ise zâviyelerin topluma sunduğu hizmetlerle günümüz sosyal hizmet kurumlarına benzer şekilde işlev gösterdiği vurgusu, zâviyelerin başlıca bölümleri ve fonksiyonları temelinde tanımlama ve örneklendirmelerle değerlendirilmiştir.

Sınırlılıklar

Çalışmanın kapsadığı dönemde faaliyet gösteren zâviyelerin Anadolu'nun ilmî, sosyal ve kültürel hayatına etkileri konusundaki bazı bilgilere menâkıbnâmeler, seyahatnâmeler, vakıf kayıtları ve devrin âlimlerinin kaleme aldığı kaynaklar yoluyla ulaşılmıştır. Bahsi geçen eserlerde genellikle Selçuklular dönemi zâviyelerinin merkezî konumda olanlarına daha ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Benzer şekilde döneme ait vakıf kayıtlarında da bu süreçte faaliyet gösteren zâviyelerin yalnızca adları ve bazılarının da gelirleri hakkında kısıtlı bilgilere ulaşılmıştır. İkinci bölümde zâviyelerdeki ilmî sürecin işleyişi konusunda dönemin medrese müfredatı, sûfilerin tasavvufî faaliyetleri ve kaleme aldığı eserler yol gösterici olmuştur. Üçüncü bölümde ise zâviyelerin sosyal yönü; askerî, iktisadî ve kültürel faaliyetlerin de etkileriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca zâviyelerde sohbet meclisleri, yeme-içme, misafir ağırlama gibi faaliyetleri içine alan gündelik düzeninin nasıl olduğu konusunda muhtelif kaynaklardan edinilen sınırlı bilgiler zenginleştirilerek içerikle bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar ve Tetkikler

Anadolu tarihi incelendiğinde, Türklerin siyasî ve içtimaî tarihinin ilk dönemleri olarak kabul edilen XII. ve XIII. yüzyılların ele alınmasına daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Bahsi geçen yüzyıllarda yaşanan bazı karışıklıklar nedeniyle yerli kaynak konusunda da birtakım eksiklikler mevcuttur. Ancak XIII. yüzyılın sonlarından başlayarak kaleme alınan muhtelif eserlerle ilk döneme dâir bilgiler biraz daha netleşmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun dinî ve içtimaî tarihi hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bazıları Anadolu'da tasavvuf ilminin

icra edildiği mekânlar olarak zâviyeler hakkında içerdiği bilgiler açısından önemlidir.³⁸

I. Ana Kaynaklar

a- Genel Tarih Kaynakları

Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*

Aksarâyî'nin (ö. 733/1332-33) kaleme aldığı bu eser, Türkiye Selçuklu Devleti hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.³⁹ Bahsi geçen eserde, Selçuklular döneminde siyasî merkezli meydana gelmiş bazı olaylar anlatılmaktadır. Eser ayrıca Selçuklu Anadolu'sunda ilmî faaliyetleriyle öne çıkan âlim ve sûfilere dâir içerdiği bilgilerle çalışmaya katkı sağlamıştır.⁴⁰

Esterâbâdî, *Bezm ü rezm*

İranlı tarihçi Esterâbâdî'nin (ö. 800/1398'den sonra) eseri *Bezm ü rezm*, Kadı Burhâneddin'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. Farsça yazılan eserde, metin içine bazı Arapça şiirler eklemiştir. Müellif XIV. yüzyılda Anadolu'da meydana gelen bazı olumsuz durumları ele aldığı kitabının girişinde, eserin yazılma amacını açıklamıştır.⁴¹ Çalışma kapsamında, Selçuklular devrinde kurumsallaşmış olan Rifâî zâviyeleri konusunda bahsi geçen eserden yararlanılmıştır.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*

Müellif, *Bugyetü't-taleb* adlı eserinde Halep şehrini çeşitli yönleriyle ele almıştır. Bahsi geçen eserin Selçuklular hakkında bilgi veren bölümü Ali Sevim tarafından neşredilmiştir. İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), Halep'te bulunan devrin mühim ilim merkezlerinden biri olan Hallâviye Medresesi'nde dersler vermiştir. Kendisinin burada verdiği derslere devrin tanınmış âlimleri katılmıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî de bu isimlerden biri olmuştur.⁴² Anadolu tasavvufunu

³⁸ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, 7/27 (Temmuz 1943), 379.

³⁹ İsmail Aka, "Aksarâyî Kerîmüddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/293.

⁴⁰ Kerîmüddîn Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

⁴¹ Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/438.

⁴² Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/478-479.

şekillendiren kişilerin hocası olarak İbnü'l-Adîm'in adı geçen eserinde yer alan bilgiler çalışma için yol gösterici olmuştur.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*

İranlı edip ve tarihçi İbn Bîbî'nin (ö. 684/1285) bu eseri, Selçuklular dönemi hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir. Selçuklu sultanlarının hayatlarına ait diğer kaynaklarda pek rastlanılmayan ayrıntılara yer verilen bu eserde, Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın saltanat yılları detaylı bir biçimde ele alınmıştır. İlmî ve edebî bir dille yazılan eser, içerdiği bilgiler yönüyle Selçuklu Devleti üzerine yapılan çalışmalar için başvurulacak temel eserlerdendir. Çalışmada eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinden istifade edilmiştir.⁴³

İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl*

Hadis, tefsir, edebiyat ve biyografi alanlarındaki çalışmalarıyla bilinen İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) aslen Cizreli'dir. Çalışma kapsamında başvurulacak eser, kaleme alınırken çeşitli hadis kitaplarından yararlanılmıştır.⁴⁴ Eserin ilk bölümünden devrin zâviyelerinde kurulan ilim meclisleri hakkında birtakım bilgiler edinilmiştir. Bu eser ayrıca, Selçuklular döneminde Sadreddin Konevî Zâviyesi'nde okutulan hadis kitaplarından biri olması açısından önem taşımaktadır.

İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*

Ebü'l-Ferec künyesiyle bilinen İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), Süryânî asıllı bir tarihçidir. Müellifin kaleme aldığı eserlerden biri de *Târîhu muhtasari'd-düvel* olarak bilinmektedir. Ferec, bahsi geçen eseri hayatının sonlarına doğru Merâgalı âlimlerin talebi üzerine kaleme almıştır. Eserde, devletler tarihi yanı sıra İran, Roma, Bizans ve Müslüman hükümdarlar ile Moğol hükümdarlarına da yer verilmiştir.⁴⁵ Adı geçen eser, çalışmaya konu olan dönem hakkında içerdiği biyografik nitelikli bilgiler yönüyle önem taşımaktadır.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*

⁴³ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996).

⁴⁴ Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/28-29.

⁴⁵ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/96.

Çeşitli alanlarda ilim tahsil eden İbn Kesîr (ö. 774/1373), yaşadığı yıllar boyunca İslâm tarihine ilişkin muhtelif eserler kaleme almıştır. *el-Bidâye ve'n-nihâye* de bu eserlerden biridir. Müellif, kâinatın oluşum süreciyle başladığı eserinde Peygamberlerin ve İslâm toplumlarının tarihine kronolojik olarak yer vermiştir.⁴⁶ Çalışma dahilinde bahsi geçen eserden Anadolu'da faaliyet gösteren başlıca zâviyeler konusunda bilgi edinilmiştir.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ- I*

Müellifin bilinen eserlerinin başında *Kitâb-ı Cihan-nümâ* gelmektedir. Neşrî'nin (ö. 926/1520) Sultan II. Bayezid'e sunmuş olduğu altı ciltlik bu eser, Oğuzlar, Selçuklular ve Osmanlılar hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁴⁷ Çalışma kapsamında, Anadolu'nun İslâmlaşma sürecinde mühim rol üstlenmiş sûfiler ve faaliyetleri konusunda içerdiği bilgiler nedeniyle bu eserden yararlanılmıştır.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*

Müneccimbaşı (ö. 1113/1702), İslâm dünyasında çoğunlukla *Câmiu'd-düvel* adlı eseriyle tanınmıştır. Müneccimbaşı, adı geçen eserin ilk cildinde Selçuklularla ilgili bazı bilgilere yer vermiştir.⁴⁸ Selçuklular zamanında varlık gösteren tarikatlarda yürütülen irşat faaliyetleri konusunda bahsi geçen eserden istifade edilmiştir.

Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefîk ve'l-hâfidü'l-halîk- I*

Niğdeli Kadı Ahmed'in (ö. 734/1333'ten sonra) kaleme aldığı *el-Veledü's-şefîk* isimli bu eser, günümüze kadar muhtelif şekillerde araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Bu konuda çalışma yapan kişilerden biri Prof. Dr. Ali Ertuğrul'dur. Ertuğrul tarafından iki cilt hâlinde neşredilen çalışmanın birinci cildinde, Niğdeli Kadı Ahmed hakkında biyografik nitelikte bilgi ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Yine bu ciltte eserin İslâm tarihini ilgilendiren ikinci bölümü tercüme

⁴⁶ Abdülkerim Özeydin, "el-Bidâye ve'n-nihâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/131-132.

⁴⁷ Abdülkadir Özcan, "Neşrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/20-22.

⁴⁸ Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/5-6.

edilerek tahlil edilmiştir. İkinci ciltte ise eserin Farsça metninin tashihiinin yanı sıra Farsça metinde geçen yer, şahıs, kaynak ve kitap isimlerine ait kapsamlı bir fihrist yer almaktadır. Çalışma kapsamında bu eser, sosyo-kültürel yönleriyle Selçuklu Devleti'ne ilişkin bilgiler sunması açısından önemlidir.⁴⁹

Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*

Bir ulemâ ailesine mensup olan Râvendî'nin (ö. 603/1207'den sonra) kaleme aldığı bu eser, Sultan Rükneddîn Süleyman Şah'a ithâfen yazılmıştır. Ancak sultanın vefatı üzerine eser, müellifi tarafından I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e sunulmuştur. Selçuklu Devleti'nin sosyal yönüne ait içerdiği bilgiler nedeniyle adı geçen eser, çalışma adına yol gösterici olmuştur.⁵⁰

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-tevârih*

Ortaçağ'ın tanınmış âlimlerinden Reşîdüddîn Fazlullâh (ö. 718/1318) bu eserini İlhanlı Hükümdarı Gazân Han'a ithâfen kaleme almıştır. Eserde modern tarih metoduna ait ayrıntılar mevcuttur. Çalışmada, adı geçen eserin İlhanlılar kısmından faydalanılmıştır. Bu eser ayrıca Anadolu'da İslâmiyet'in yayılması, tarikat şeyhleri ve onların tasavvufî kurumlarında yürüttükleri faaliyetler konusunda değerli bilgiler içermektedir.⁵¹

b- Dinî-Tasavvufî Eserler

Ahmed Gazzâlî, *Sevânihu'l-uşşâk*

Vâiz ve mutasavvıf Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126), çağın mühim eğitim kurumları olan Nizâmiye medreselerinde ağabeyi İmam Gazzâlî'ye vekâleten dersler vermiştir. Ahmed Gazzâlî'nin tasavvufî düşüncesi, Mevlânâ gibi sûfilerle zirve noktasına ulaşmıştır.⁵² Tasavvufa olan ilgisi dolayısıyla yazmış olduğu *Sevânihu'l-uşşâk* adlı eseri, bu anlamda dikkat çekicidir. Devrin büyük mutasavvıfları üzerinde etkili olan bu eserinde Gazzâlî, tasavvufî hayatın özü, semâ, aşk, vecd, cezbe ve şevk gibi kavramların açıklamasına yer vermiştir.

⁴⁹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefîk ve'l-hâfidü'l-halîk I*, trc. Ali Ertuğrul, (Ankara 2015).

⁵⁰ Râvendî, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr I*, çev. Ahmet Ateş, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).

⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiü't-tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, trc. İsmail Aka-Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejani, (Ankara: TTK Yayınları, 2013).

⁵² Süleyman Uludağ, "Ahmed Gazzâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/70.

Fikirleri ve eserleriyle Anadolu tasavvuf kültürüne tesir eden Ahmed Gazzâlî'nin bu eseri çalışma adına önemlidir.

Alî Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-mahabbe- I*

Klasik Çağatay Edebiyatı'nın tesirlerinin Türk İslâm sahasına uzantıları noktasında Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501), önemli bir yere sahiptir. Nevâî'nin, adı geçen eseri, Abdurrahman Câmî'nin 883 (1478) yılında kaleme aldığı *Nefehât* adlı kitabının tercümesidir.⁵³ Eser, bazı tarikatlar ve mutasavvıflar hususunda menkıbevî bilgiler içermesi sebebiyle çalışma adına yol gösterici olmuştur.

Cendî, *Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh*

Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Türkistan'ın Cend şehrinde doğan Müeyyedüddîn Cendî (ö. 691/1292), yaşadığı devirde şair-mutasavvıf kimliğiyle tanınmıştır. Sadreddin Konevî'nin talebelerinden biri olan Cendî, şeyhi İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerinden de istifade etmiştir. Ekberîliğin Anadolu'daki ilk temsilcilerinden biri olan Müeyyedüddîn Cendî'nin, Konevî'nin zâviyesindeki irşat halkasına katılması çalışma adına mühim bir ayrıntı olmuştur.⁵⁴

Fahreddîn Irâkî, *Lemaât*

Fahreddîn Irâkî (ö. 688/1289), Mevlânâ ve Konevî döneminde Konya'da tasavvufî faaliyette bulunan mutasavvıflardan biridir.⁵⁵ Çalışma kapsamında bu zâtın Anadolu'da yaymaya çalıştığı tasavvufî fikirleri ve devrin önemli mutasavvıfları hakkında içerdiği ayrıntılar dolayısıyla *Lemaât* adlı eserinden istifade edilmiştir.

Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*

İranlı âlim Feridüddîn Attâr (ö. 618/1221), Horasan Selçukluları döneminde Nîşâbur'da doğmuştur. Müellifin İslâm âlimleri hakkında menkıbevî sözler içeren *Tezkiretü'l-evliyâ* adlı eseri, Selçuklular döneminin tasavvuf geleneğini anlayabilme noktasında çalışma adına yol gösterici olmuştur.⁵⁶

İbnü'l-Arabî, *Tercümânü'l-eşvâk*

⁵³ Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/449-453.

⁵⁴ Müeyyedüddîn el-Cendî, *Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh*, trc. Hayreddin Yılmaz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996).

⁵⁵ Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/84-86.

⁵⁶ Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007).

İslâm düşünce tarihinde etkili âlimlerden biri olan Arabî'nin (ö. 638/1240) kaleme aldığı birçok eser tasavvuf yoluna talip kişiler için birer rehber niteliğinde olmuştur. Arabî'nin ders halkasından geçen çok sayıda mürit, eğitim aldıkları hocalarının irfanını sürdürerek Selçuklu Devleti'nin önemli merkezlerinde kurdukları zâviyeler ile varlık göstermiştir. Çalışmamız kapsamında müellifin eserleri önem taşımaktadır. *Tercümânü'l-eşvâk* da bu eserlerden biridir. Bahsi geçen manzum eserde müellif, ağırlıklı olarak dinî hükümler konusu üzerinde durmuştur.⁵⁷

İmam Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn- I*

Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî ve sûfî kimliğiyle tanınan Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) tasavvufî kişiliği, ünlü sûfî Ebû Ali el-Fârmedî'den Nîşâbur'da aldığı eğitim vesilesiyle oluşmuştur. Gazzâlî'nin, tasavvufa ve İslâmî ilimlere ait mühim ayrıntılar içeren *İhyâ* adlı eseri, tarikat ve irşat yoluna talip olanların zâhirî ve bâtînî olarak ilimleri tasnifi konusunda içerdiği bilgiler yönüyle çalışma kapsamında önem taşımaktadır.⁵⁸

Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr-I*

Mevlânâ (ö. 672/1273), Anadolu'da tasavvufî kültürün önde gelen isimlerindendir. Çalışma kapsamında Mevlânâ'nın çeşitli eserlerinden istifade edilmiştir. Bu eserlerden kırk dört bin sekiz yüz otuz dört beyitten oluşan (Rubâî beyitleriyle takriben elli bin beyit) nazım türündeki *Divân-ı Kebîr*, Selçuklular dönemindeki tasavvufî geleneğin anlaşılması noktasında mühimdir.⁵⁹

Necmeddîn Dâye, *Mîrsâdü'l-ibâd*

Müellif Necmeddîn-i Râzî'nin (ö. 654/1256) tasavvufî usûllere ilişkin önemli görüşlerini içeren bu eser, beş mukaddime akabinde beş bölümden oluşmaktadır. Müellif bu eserini tamamlayıp Sivas'ta Sultan I. Alâeddin Keykubad'a sunmuştur. Eser, genel olarak tasavvuf ilmi konusunda önemli ayrıntılar içermektedir.⁶⁰

⁵⁷ Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/520-522.

⁵⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn I*, trc. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002).

⁵⁹ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr I-VII*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992).

⁶⁰ Mehmet Okuyan, "Necmeddîn Dâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/496-497.

Sahîh Ahmed Dede, *Mecmûatü't-tevârîhi'l-Mevleviyye*

Mecmûatü't-tevârîhi'l-Mevleviyye adlı eserinden hayatına dâir bilgiler edinilen Ahmed Dede (ö. 1229/1813), Mevlânâ'ya yakın çevrede yetişmiştir. Mevlevî âdap ve erkânını konu edinen eserden çalışma kapsamında yararlanılmıştır. Bu eserden ayrıca Mevlânâ, ailesi, Mevlevîlik ve Ahîlik konusunda bilgi edinilmiştir.⁶¹

Serrâc, *Tuffâhu'l-ervâh*

Rifâîyye ekolüne bağlı olan Serrâc (ö. 378/988), bu eserinde büyük ölçüde tarikata mensup şeyh, velî ve âriflerin menkıbe ve kerâmetlerine yer vermiştir. Yazıldığı dönemin tasavvufa muhalif tavrını eserinde yansıtan müellif, döneminin zâhiri ilimlerine karşı genelde tasavvufu, özelde kendi meşrebini ön plana çıkarmıştır.⁶² Bu anlamda eser, sûfilerin düşünce dünyasını, yaşadıkları devirde birbirleriyle ve devlet ricâliyle olan münasebetlerini incelemesi bakımından çalışma adına yol göstericidir.

Sipehsâlâr, *Risâle*

Mevlânâ'ya dâir menâkıbnâmelerden biri olan bu eserin müellifi (ö. 712/1312), Selçuklu Devleti'nde *Sipehsâlâr* (kumandan) makamında görev alan bu zât, bahsi geçen eserinde Mevlânâ'nın ailesine ve onun ilmî hayatına dâir ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.⁶³

Sultan Veled, *İbtidânâme*

Sultan Veled (ö. 712/1312) tasavvufî görüşleriyle babası Mevlânâ'nın yolundan gitmiştir. Durumun bir yansıması olarak bu iki zâtın eserlerinde muhtevâ ve üslûp benzerliği görülmüştür. Sultan Veled'in kaleme aldığı *Velednâme* adlı eseri ilk dönem Mevlevîliğine ait önemli ayrıntılar içermektedir. Adı geçen eser Abdülbaki Gölpınarlı tarafından *İbtidânâme* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁶⁴

⁶¹ Sahîh Ahmed Dede, *Mecmûatü't-Tevârîhi'l-Mevleviyye (Mevlevîlerin Tarihi)*, haz. Cem Zorlu, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011).

⁶² Rauf Kahraman Ürkmez, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, (İstanbul 2020).

⁶³ Nuri Şimşekler, "Sipehsâlâr Ferîdun", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/260.

⁶⁴ Sultan Veled, *İbtidânâme*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, (Ankara: Güven Matbaası, 1976).

Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*

Sühreverdî (ö. 632/1234), İslâm dünyasının tanınmış mutasavvıflarındandır. Çalışmamız dahilinde Sühreverdî'nin tanınmış eseri *Avârifü'l-maârif* ten istifade edilmiştir. Altmış üç bölümden oluşan eserin, VI. ve IX. bölümlerinde sûfiler, Melâmetîler, Kalenderîler hakkında bilgiler verilmiştir. Zâviyelerin işleyişi konusunda yer verdiği bilgiler nedeniyle eser dikkate değerdir.⁶⁵

c- Menâkıbnâmeler

Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*

Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), ağırlıklı olarak tasavvuf üzerine çalışmalarıyla bilinmektedir. Câmî'nin, Ali Şîr Nevâî'nin isteği üzerine kaleme aldığı bu eseri tasavvufî ayrıntılar içermektedir. Çalışma dâhilinde Abdurrahman Câmî'nin bu eserinden hareketle sûfilere ilişkin bilgilere yer verilmiştir.⁶⁶

Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I-II*

Ahmed Eflâkî (ö. 761/1360), Mevlânâ ve çevresine ait ayrıntılar sunduğu eseri *Menâkıbü'l-ârifin* ile tanınmaktadır. Döneme dair muhtelif bilgilerin sentezlenmesi sonucunda vücûda getirilen bu eser vasıtasıyla, Mevlânâ ve yakın çevresi yanı sıra muhtelif siyasî, içtimaî ve iktisadî olaylara ait bazı ayrıntılara da ulaşabilmek mümkündür. Eser, tasavvufî ekollerin toplumsal sürece etkilerini göstermesi açısından çalışma adına kıymetlidir.⁶⁷

Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye*

Elvan Çelebi'nin (ö. 760/1358-59'dan sonra), Selçuklular döneminde Anadolu'da Türkmen gruplarının ayaklanması ve beraberinde gelişen hadiseleri menkıbevî olarak anlattığı *Menâkıbü'l-kudsiyye* adlı eserinden tez kapsamında Babaî zâviyelerinin fonksiyonları konusunda istifade edilmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Süleyman Uludağ, "Avârifü'l-maârif", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/109-110.

⁶⁶ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001).

⁶⁷ Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I-II*, trc. Tahsin Yazıcı, (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1986).

⁶⁸ İsmail E. Erünsal, "Menâkıbü'l-kudsiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/115-116.

Hatîb-i Fârisî, *Menâkıb-ı Cemâleddîn Sâvî*

İran'a bağlı Sâve şehrinde dünyaya gelen Hatîb-i Fârisî Cemâleddîn Sâvî (ö. 630/1232-33) Kalenderiyye'nin Cevlekiyye kolunun kurucusu olarak bilinmektedir.⁶⁹ Fârisî, bilinen eseri *Menâkıb-ı Cemâleddîn Sâvî*'de Kalenderî şeyhi olan Cemâleddîn Sâvî'ye ait ayrıntılara yer vermektedir. Çalışmada Selçuklular devrinde Kalenderîliğin, Anadolu tasavvufuna etkileri konusunda adı geçen eserden faydalanılmıştır.

Vâhidî, *Hâce-i cihân ve nefîce-i cân*

Müfessir kimliğiyle bilinen Vâhidî (ö. 985/1577), *Hâce-i cihân* adlı eserinde, tasavvuf kültürünü çeşitli yönleriyle incelemiştir.⁷⁰ Tasavvufî zümrelerin *şeriat*, *tarikât*, *hakikat* ve *mârifet* ilkeleri doğrultusunda Anadolu irfan geleneğine etkileri konusunda adı geçen eserden yararlanılmıştır.

d- Seyahatnâmeler

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*

Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), İstanbul'dan başlayarak Avrupa'ya uzanan seyahatlerine yer verdiği eserinde, Anadolu'nun muhtelif şehirlerindeki yerleşim yapısını tarihî perspektiften ele almıştır.⁷¹ Bu seyahatnâmeden Konya ve Kayseri gibi Selçuklu şehirlerinde kurulmuş zâviyeler konusunda bilgi edinilmiştir.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*

İbn Battûta (ö. 770/1368-69), *Rihlet-ü İbn Battûta* olarak bilinen seyahatnâmenin yazarıdır. Ünlü seyyah, İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerine seyahatler gerçekleştirmiş ve buralarda yaşadığı olayları eserine kaydetmiştir. İbn Battûta'nın Anadolu topraklarında ziyaret ettiği zâviyeler hakkında verdiği

⁶⁹ Tahsin Yazıcı, "Cemâleddîn-i Sâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/313-314, ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderiler*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999); Hâtib-i Fârisî, *Menâkıb-ı Cemâleddîn Sâvî*, nşr. Tahsin Yazıcı, (Ankara 1972).

⁷⁰ Ahmet Karamustafa, "Menâkıb-ı Hoca Cihân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/108-110.

⁷¹ Nuran Tezcan, "Seyâhatnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/16-19.

bilgilerden çalışmanın üçüncü bölümünde Ahî zâviyeleri konusunda istifade edilmiştir.

İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnâmesi*

Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) kaleme aldığı seyahatnâme, sonraki yıllarda *Rihletü'l-Kinânî* olarak anılmıştır.⁷² Eserde müellif, çeşitli İslâm ülkelerinde inşa edilen cami, medrese, zâviye vb. kurumlarda gerçekleşen ilmî faaliyetler konusunda bilgilere yer vermiştir. Çalışma kapsamında İbn Cübeyr Seyahatnâmesi'nden dinî-tasavvufî kurumların İslâm dünyasındaki varlığı konusunda yararlanılmıştır.

II- Tetkik Eserler

Çalışmada, Selçuklular döneminin genel manzarasını yansıtan kaynak eserlerin kullanılmasının yanı sıra muhtevasıyla, Anadolu tasavvuf kültürünü aydınlatan araştırma eserlerden de istifade edilmiştir. Bu eserlerin bazıları aşağıda belirtildiği gibidir:

Türkiye Selçukluları devrinde, tasavvufî kültürü daha iyi anlayabilmenin yolu Selçuklu'yu siyasî, dinî, ilmî, sosyal ve kültürel olarak iyi analiz etmekten geçmektedir. Bu anlamda çalışmanın bölümleri oluşturulurken Abdülbaki Gölpınarlı'nın, *Tasavvuf, Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik, 100 soruda Tasavvuf*, A. Yaşar Ocak'ın, *Türk Sûfilîğine Bakışlar, Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler-XIV-XVII. yüzyıllar*, Mustafa Kara'nın, *Dinî Hayat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* gibi eserlerinden yararlanılmıştır. Bunlarla birlikte Selçuklu Devleti'nin merkezî şehirlerinden biri olan Konya üzerine de tasavvuf ve tarikatların müesseseleşme sürecine ait bilgiler içeren bazı eserler kaleme alınmıştır. Caner Arabacı ve Yusuf Küçükdağ'ın ortak kaleme aldığı *Selçuklular ve Konya*, Yusuf Küçükdağ'ın müstakil olarak yazdığı *Konya'nın Kırk Tekkesi*,

⁷² Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Cübeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/400-402.

Clement Huart'ın *Mevlevîler Beldesi Konya* ve İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Konya Tarihi* bu kapsamda faydalanılan eserlerden bazılarıdır.

Tasavvuf kültürünün Anadolu'da kökleşmesini sağlayan sûfiler, kurdukları tarikatların düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürebilmeleri için temelde aynı amaca hizmet eden ancak mimarî olarak büyüklük ve küçüklükleri itibarıyla dergâh, zâviye, hankâh, tekke, asitâne gibi isimlerle adlandırılacak kurumları inşa etmişlerdir. Bu kurumlarda yapılan eğitimin içeriği konusunda birtakım bilgilere döneme ait menâkıbnâme ve fütüvvetnâme türünde eserlerin yanı sıra bazı tetkik eserlerden ulaşılmıştır. Çalışmaya katkı sağlayan bu eserlerden bazıları: Ziya Kazıcı *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Ahmed Çelebi *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Mehmet Faruk Bayraktar *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, Carl Vett *Tekke Günlüğü*, Şakir Gözütok *Sûfî Pedagojisi* şeklinde sıralanabilir.

2. BİRİNCİ BÖLÜM

2.1 Tasavvuf ve Tarikatların Anadolu'daki Varlığı

Tasavvuf, İslâm'ın derûnî hayat tarzı olarak zaman içinde sistemleşerek XI. yüzyıla kadar yeni bakış açılarıyla gelişimini sürdürmüştür. Çalışmanın girişinde de bahsi geçtiği üzere tasavvuf ve onun alt dalları olan tarikatların kökeni, Hz. Peygamber'in, ashabın ve tabiînin dinî ve manevî uygulamalarına kadar dayanmaktadır.⁷³ Bu durumun bir göstergesi olarak halifelerin ve sahâbîlerin Hz. Muhammed'in öğütlediği şekilde zikir yaptıkları görüşü de bazı kaynaklarda nakledilmiştir. Bu nakillerin değişik sûfiler tarafından metotlaştırılmasıyla da onların adlarıyla anılacak olan tarikatlar ortaya çıkmıştır.⁷⁴

Tarikatlar, varoluşundan itibaren ahireti kazanmak için dünyanın geçici heveslerinden yüz çevirme ve manevî terbiyenin bir vesilesi olarak faaliyet göstermiştir. *Allah'a ulaşan yolların, varlıkların nefesleri adedince* olduğunu ifade eden sûfiler, yaratıcıya kavuşmaya giden yolun farklı yöntemlerle gerçekleştirilebileceğini tarikatlar vasıtası ile ifade etmeye çalışmışlardır. Tasavvufun kurumsallaşması sürecinde tarikatların sayıca çok olmasında insanların farklı yaratılış özelliklerine sahip olmasının yanı sıra tasavvuf adap ve usûllerinde görülen çeşitlilik etkili olmuştur.⁷⁵

İslâm coğrafyasında kurulan tarikatlar sayı itibarıyla oldukça fazladır. İlâhi sırlara vâkıf olma yolunda vasıta olan tarikatların, araştırmalar sonucunda ancak iki yüz kadarı tespit edilebilmiştir.⁷⁶ Bu tarikatlardan bir kısmının varlığı uzun sürmezken bir kısmı ise İslâm coğrafyasının farklı noktalarında faaliyet göstermiştir. Bu tarikatların bazıları XII. yüzyıldan itibaren Anadolu insanı üzerinde etkili olmuş ve bu coğrafyada yayılmıştır. Bu doğrultuda Anadolu'nun fethinin tamamlanıp Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması akabinde çok sayıda âlim Hârizm, Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya gelmişlerdir. Yeni bir devlet olarak Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahasında kendileri için uygun bir

⁷³ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi I*, 169.

⁷⁴ Reşat Öngören, "Tarikat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/95-105.

⁷⁵ M. Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 275.

⁷⁶ Louis Massignon, "Tarikat", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12/1, 1-7, Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 450-467.

ortam bulan sûfîler, Anadolu'da tasavvufî kültürü yaygınlaştırmışlardır. Tasavvuf ehli bu z  tlar, devletlerin teşekkülü sırasında toplumda birlik ve beraberliği tesis etmenin yanında İslâm'ın geniş kitlelere ulaşmasını sağlamışlardır. şehir ve kasabalarda faaliyet gösteren bu tarikat zümreleri ayrıca devlet erkânı, entelektüel kesim ve halk kitleleriyle de m  n  sebetlerini sıkı tutmuşlardır.⁷⁷

Tarikatların, Anadolu'da genellikle şehir merkezlerinde yaygınlık kazanması nedeniyle şehirlilerin, göçebe ve kırsal kesime oranla daha yüksek tasavvufî kültüre sahip olduğu düşüncesi yaygındır. şehir merkezinden uzak, geleneklerine bağlı bir hayat tarzına sahip Türkmenler ise kırsal kesimde faaliyet gösteren Türkmen sûfîleri ve onların tasavvuf yollarını örnek almışlardır.⁷⁸ Bu durumun sonucunda Anadolu'da Yeseviyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Rifâiyye, Evhadiyye, Vefâiyye, Kalenderiyye, Kazeruniyye ve Bektâşiyye gibi tarikatlar yayılma imkânı bulmuştur.

Anadolu'da faaliyet gösteren tarikatların büyük çoğunluğu Türkistan kökenli olup, Ahmed Yesevî'nin a  tığı yoldan yürüyen ya da onun tarikatından ortaya çıkan gruplar olarak bilinmektedir. Ahmed Yesevî'nin özellikle Türkistan Türkleri arasında İslâmiyet'in ve tasavvuf anlayışının yayılmasında büyük hizmetleri olmuştur. şeyhi Yusuf Hemedânî'nin manevî terbiyesinden geçen Ahmed Yesevî,   mr   boyunca tarikat ve şeriatın mezc edilmesinde büyük pay sahibi olmuştur.⁷⁹ Halife ve müritlerini Anadolu ve Balkanlara gönderen Ahmed Yesevî, talebelerinin kurdukları zâviyelerle bulundukları yerleri yurt edinmelerini sağlamıştır. Böylece bu topraklarda Yeseviyye'nin kökleşmesi ve İslâm'ın yayılması hız kazanmıştır. Anadolu'nun tasavvufî gelişim sürecine kurmuş olduğu tarikatla katkıda bulunan Ahmed Yesevî'nin pek çok müridi, kurdukları zâviyelerle Anadolu topraklarına dağılmışlardır.⁸⁰

⁷⁷   zk  se, *Anadolu Tasavvuf   nderleri*, (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2016), 35.

⁷⁸ Osman   etin, *Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı*, (İstanbul: Marifet yayınları, 1990), 163.

⁷⁹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 243.

⁸⁰ Kemal Eraslan, *Ahmed Yesevi-Dîvân Hikmetten Seçmeler*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 801-806.

Bu dönemde Anadolu'ya Yesevîliğe mensup sûfîlerin yanı sıra Sühreverdiyye Tarikatı'na bağlı kişiler de gelmiştir. Bu kişilerin başında Bahâeddîn Zekeriyâ'nın müridi Fahreddîn Irâkî yer almaktadır.⁸¹

Selçuklular devrinde Anadolu'da yayılan bir diğer tarikat da Necmeddîn Kübrâ'ya nisbet edilen *Kübreviyye*'dir. Tarikatın kurucusu olarak kabul edilen Necmeddîn Kübrâ'nın tasavvufa intikali meczûb şeyh Baba Ferec Tebrîzî ile karşılaşmasından sonra gerçekleşmiştir.⁸² Kübreviyye ağırlıklı olarak Türkistan, Rusya, İran ve Anadolu'da yayılmıştır.⁸³ Kübrevîlik, Hârizm'deki Moğol tehlikesi üzerine Necmeddîn Kübrâ'nın müritlerini batıya doğru göç etmeye teşvik etmesiyle Anadolu'ya girmiştir. Eski Türk Alp'lik geleneklerini yansıtan melâmetî fikirlerle varlık gösteren Kübrevîlik, Anadolu'da Mevlevîliğin doğuşunda etkili olmuştur. Genellikle İran ve Türkistan'da yaygın olduğu bilinen Kübrevîliğin Anadolu'ya tesiri önemli ölçüde Necmeddîn Dâye'nin gayreti ile olmuştur.⁸⁴

Anadolu'da etkili olmuş bir diğer tasavvufî ekol de *Ekberiyye* olarak bilinmektedir. Bu tarikat, *Hâtemiyye*, *Arabiyye* ve *Muhyiyye* adlarıyla anılmıştır.⁸⁵ Tarikatın mevcûdiyeti husûsunda tasavvuf ehlinin görüşleri farklı yönde olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin bazı müritlerinin ifadelerine bakılarak tarikat adına gerçekleştirilmiş irşat faaliyetlerinin mevcut olduğu düşünülse de bu sürecin ne kadar devam ettiği bilinmemektedir.⁸⁶ Nihâî olarak Arabî'ye nisbet edilen ve varlığı konusunda muğlak görüşler bulunan bu tarikat Anadolu'da daha çok Sadreddin Konevî vasıtasıyla tanınmıştır.

Selçuklular döneminde Anadolu'da etkin olduğu bilinen tarikatlardan biri de Horasan merkezli faaliyet gösteren *Mevleviyye* ekolüdür. Mevlevîliğin öncülerinden biri olan Mevlânâ, başlangıçta Kübrevîliğe mensuptur. Mevlânâ'nın sûfî kimliği, Endülüs'ün vahdet-i vücûd anlayışı, Belh'in zühde dayalı tasavvuf

⁸¹ Reşat Öngören, "Sühreverdiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/42-45.

⁸² Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 293.

⁸³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 266.

⁸⁴ Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 295.

⁸⁵ Mahmud Erol Kılıç, "Ekberiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/543.

⁸⁶ Kılıç, "Ekberiyye", 544.

anlayışı ve Horasan'ın nazımla sentezlenmiş ilâhî aşk anlayışıyla şekillenmiştir.⁸⁷ Selçuklular döneminde özellikle Konya'da yaygınlık gösteren Mevlevîlik, Anadolu'nun imarına ve İslâmlaşma sürecine önemli katkılar sağlamıştır.

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da varlığı bilinen tarikatlardan bir diğeri de *Kalenderiyye*'dir. Cemâleddîn Sâvî tarafından teşkilatlı hâle getirildiği düşünülen Kalenderîlik, Sâvî'nin müritlerinden olduğu bilinen Ebûbekir Niksarî vasıtasıyla Anadolu'da yayılmıştır. Sâvî'nin müritleri, Konya başta olmak üzere Anadolu'nun farklı merkezlerinde kurdukları zâviyelerle Kalenderîliğin gelişmesinde etkili olmuşlardır.⁸⁸

Selçuklular devrinde Anadolu'ya nüfuz eden bir diğer tarikat, *Ahmediyye* adıyla da bilinen *Rifâiyye*'dir. Bu tarikatın Moğol istilâsının ardından yayılmış olduğu Irak sahasında, Türk-Moğol Şamanlığından etkilenmiş olabileceği bilgisine muhtelif kaynaklarda yer verilmiştir.⁸⁹ Mensupları daha ziyâde kentlerin yoksul kesiminden olan Rifâîlik; Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde yayılmış ve faaliyetleriyle de tasavvufun sünnî yapısını muhafaza etmiştir.⁹⁰ Eflâkî ve İbn Battûta'nın rivâyetleri doğrultusunda, Rifâîliğin ve Rifâî zâviyelerinin Mevlânâ zamanında Konya, Amasya ve İzmir gibi şehirlerde etkili olduğu düşünülmektedir.⁹¹

Anadolu'da varlık gösteren önemli tarkatlardan biri de Türkmen şeyhi Evhadüddîn-i Kirmânî tarafından metotları belirlenen *Evhadiyye Tarikatı* olarak bilinmektedir. Rûknüddîn Sücasî'nin müridi olan Kirmânî'nin öncülüğünde faaliyet gösteren Evhadiyye Tarikatı, XIII. asrın başında Konya, Kayseri, Sivas ve Malatya gibi şehirlerde yaygınlık kazanmıştır. Kirmânî, özellikle Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev ve oğlu Alâeddin Keykubad zamanında devletin destek ve himâyesini kazanmıştır. Halife tarafından Anadolu'ya gönderilen Kirmânî, burada fütüvvet teşkilatının yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

⁸⁷ Camî, *Nefehâtü'l-üns*, 634-638, Bedüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddîn*, çev. Feridun Nafiz Uzlu, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 63, Şefik Can, *Mevlânâ*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995), 31.

⁸⁸ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler-XIV-XVII. Yüzyıllar*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 63.

⁸⁹ Ömer Rıza Doğrul, *İslamiyet'in Geliştirdiği Tasavvuf*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008), 114.

⁹⁰ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 96.

⁹¹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 112; Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, 19.

Anadolu'da teşekkül eden bir diğer tarikat ise *Bektâşîyye*'dir.⁹² Başlangıçta Kalenderîlik içinde varlık gösteren Bektâşîlik, daha sonraki dönemlerde Hacı Bektâş-ı Velî'nin görüşleri doğrultusunda yeni bir yol çizerek varlığını devam ettirmiştir. Hacı Bektâş, Ahmed Yesevî'nin öğretileri rehberliğinde kurduğu tarikatı aracılığı ile Anadolu'nun İslâmlaşma sürecinde etkili olmuştur.

Selçuklu asrında varlığı bilinen tarikatlardan biri de *Kâzerûniyye*'dir. Tarikat, mutasavvıf Ebû İshak b. Şehriyâr-ı Kâzerûnî'ye (ö. 426/1034) nispet edilmektedir.⁹³ *İshâkiyye* ve *Mürşidiyye* adlarıyla da bilinen Kâzerûniyye'nin, İran, Irak, Hindistan ve Rumeli'ye kadar uzanan tesir alanı Anadolu'da da ekseriyetle Doğu Anadolu'da kurulan zâviyelerle kendini göstermiştir. Tarikatın Anadolu'daki ilk faaliyetleri Kâzerûnî sûfîleri aracılığı ile gerçekleşmiştir. Bu tarikatın XV. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁹⁴

XII. ve XV. yüzyıllarda varlığı bilinen tarikatlardan bir diğeri de *Vefâiyye*'dir. Türk, Arap ve Kürt gruplar üzerinde güçlü bir nüfuza sahip Ebû'l-Vefâ'nın özellikle Anadolu Türkmenleri arasında da önemli bir yeri vardır. Vefâîlik henüz Ebû'l-Vefâ'nın yaşadığı yıllarda Güneydoğu Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bu tarikatın Anadolu'ya tesiri ve yayıldığı alanla ilgili daha somut bilgilere XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ulaşılmıştır.⁹⁵ Yukarıda bahsi geçen tarikatların kurumsallaşması ve bu doğrultuda zâviyelerin kurulmasıyla Anadolu'da tasavvuf kültürü daha sistemli olarak insanlara ulaşmıştır.

2.2 Anadolu'da Zâviyelerin Gelişim Süreci

Ortaçağ İslâm dünyasında tasavvuf; Medine, Kûfe, Bağdat ve Basra çevresinde başlamış, zamanla Mâverâünnehir, Hârizm, Horasan, Endülüs ve Mağrib gibi ilim merkezlerine yayılmıştır. Bu şehir merkezlerinde belli bir seviyeye ulaşan tasavvufî hareketlerin Anadolu'ya girişi, Selçuklu Devleti'nin fetihleri öncesinde ticaret, savaş ve ilmî seyahat gibi çeşitli sebepler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bahse konu olan tasavvufî hareketlerin Anadolu'da kalıcı hâle

⁹² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 207-209.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 399-400.

⁹⁴ Şevkî Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshak-ı Kâzerûnî, Ebû İshak İbrâhîm Kâzerûnî'nin Menâkıbı (İnceleme-Metin)*, haz. Fatih Bayram-Mustafa Kara, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016).

⁹⁵ Rauf Kahraman Ürkmez, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020), 94.

gelmesi daha çok Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu hoşgörü politikasıyla mümkün olmuştur. Tasavvufi faaliyetleri için Anadolu'yu mesken tutan sûfiler, belirli merkezlerde yoğunlaşarak yaptıkları işlerle de kültürel sürece önemli katkılar sağlamışlardır.

Tasavvuf ehli âlimlerin Anadolu'da hitap ettiği kitleler üzerinde etkileri, kurdukları zâviyelerle daha da artmıştır. Sanat tarihçisi Semavi Eyice, Türk kültürüne ait sûfî yapısını Batı'nın savaşçı liderleri konumundaki şövalye rahiplerine benzetmiştir. Bu durum sûfî zümrelerin, Anadolu'nun Türk-İslâm yurdu olmasında sadece ilmî olarak değil fiilen de mücadele ettiğini göstermektedir. Sosyal müesseseler olarak zâviyeler, toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamının yanında, tehlikeli bölgelerde de yol güvenliğini tesis etmiştir. Anadolu'da göçmenlerin yerleşme ve örgütlenme merkezi olarak zâviyeler ayrıca kuruldukları sınır bölgelerinde birer emniyet karakolu gibi görev yapmıştır.⁹⁶

XIII. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya sünnî ekole mensup sûfilerin yanı sıra eski inançlarının bakiyelerinden tam olarak kurtulamamış tarikat mensupları da gelmiştir. Bu zümreler, fethedilen topraklara yerleşerek çok sayıda zâviye inşa etmiştir.⁹⁷ Mevlevîlik, Sühreverdîlik, Ekberîlik gibi tarikatlara bağlı şeyhler Konya, Kayseri, Malatya, Sivas ve Tokat gibi dönemin önde gelen merkezlerinde zâviyelerini kurmuştur.⁹⁸ Adı geçen şehirlerde kurulan başlıca zâviyeler şu şekilde sıralanabilir:

2.3 Konya Zâviyeleri

XI. yüzyıldan itibaren bir Türk-İslâm kenti olan Konya, tarih boyunca gerek kültürel özelliği gerekse mimarî yapısıyla birçok siyasî oluşumun merkezi konumunda olmuştur. Bir medeniyet kenti olarak Konya'nın başkent olduğu devletlerin başında Türkiye Selçuklu Devleti gelmektedir. Bu yönüyle Konya, Selçuklular döneminde sadece siyasetin merkezi değil aynı zamanda ilim ve irfan mensuplarının yoğun olarak yaşadığı bir kültür şehri olmuştur.⁹⁹ Konya'yı

⁹⁶ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", 290-296.

⁹⁷ A. Yaşar Ocak, "Zâviyeler", 269.

⁹⁸ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 2007), 76-78.

⁹⁹ İbnü'l-Arabî, Selçuklu başkenti Konya hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *Konya nazar-ı ilâhîde mukaddes bir şehirdir. Mahfuz (bütün âfetlerden korunmuş) bir şehirdir. Konya, belde-i tayyibedir. Belde-i muhayyeredir. Cenâb-ı Hakk, Habîbine hicret emri verdiği zaman (dünya üzerinde) üç şehir göstermiştir. Biri Medine-i Münevvere biri Şam biri de Konya'dır. Eflâkî, Menâkıbü'l-ârîfîn I, 138.*

Selçuklular devrinde ilmin ve kültürün mayalandığı bir şehir hâline getiren etkenlerin başında, sûfilerin şehri mesken tutup, burada yoğun olarak tasavvufî faaliyetlerini sürdürmeleri gelmektedir. Bahâeddin Veled'den Mevlânâ'ya, Şems-i Tebrîzî'den İbnü'l-Arabî'ye, Sadreddin Konevî'den Fahreddîn Irakî'ye, Hoca Ahmed Fakîh'ten Pîr Ebî Sultan'a varıncaya kadar çok sayıda âlim Konya'da mânâ âleminin sönmeyen kandili olmuşlardır. Bahsi geçen âlimler mevcut tasavvufî düşüncelerini müritleri aracılığı ile geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu süreçte Konya'da zâviyelerin kurulmasıyla tasavvufî faaliyetler daha düzenli bir şekilde yapılmıştır. Selçuklular döneminde Konya'nın gelişim sürecinde önemli görevler üstlenmiş zâviyelerin başlıcaları şunlardır:

2.3.1 Ali Gâv Zâviyesi

Ali Gâv Sultan, Konya'nın tanınmış velîlerinden biridir. Bu âlim zâtın isminde geçen *Gav* sözcüğü Farsça kökenli olup, *öküz* anlamına gelmektedir. 1285 tarihli Konya Vilâyet Salnâmesi'nde Ali Gâv adı geçmektedir. Bu salnâmeden Ali Gâv'ın hayatına dâir yeterli ayrıntıya ulaşabilmek pek mümkün değildir.¹⁰⁰ Diğer taraftan ise muhtelif kaynaklardan bu kişinin menkıbevî kişiliği hakkında sınırlı düzeyde bilgi edinebilmek mümkündür.¹⁰¹

Ömrü boyunca şecaati ve çeşitli alanlarda gösterdiği başarılarla tanınan ve ilerleyen zamanda ise sûfî kimliğiyle geniş halk kitlelerinin sevgi ve hürmetine mazhar olan Ali Gâv, vefatının ardından zâviyesinin bulunduğu yere defnedilmiştir.¹⁰² Ali Gâv, zâviye'nin bânisi, şeyhi ve müderrisi olarak görev

¹⁰⁰ *Salname-i Vilayet-i Konya*, (Konya: Konya Matbaası, 1285), 60.

¹⁰¹ Ali Gâv'a ait menkıbevî kayıtlardan biri şöyledir: *Selçuklu ordusu Konya'yı kuşatır ancak bir türlü şehri alamaz. Şehri kuşatıp savaş yoluyla alamayacağını anlayan ordu komutanı başka çareler düşünmeye başlar. Tam da bu sırada ordudan bir asker olan ve ilerleyen zamanda Ali Gâv olarak anılacak olan bir zâtın konuyla ilgili teklifi dikkat çeker. Ali Gâv'ın teklifi doğrultusunda ordu öncelikle şehri kuşatmaktan vazgeçmiş gibi görünüp geri çekilir. Bu durumu gören yerli halk da rehâvete kapılarak şehri savunmayı bırakıp normal yaşantılarına döner. Sonraki süreçte de şehrin kapıları yeniden açılarak çarşı ve pazarlar kurulur. Bu esnada saklandığı yerden olan biteni dikkatle takip eden Ali Gâv ise nihâyet bir akşam vakti hazırladığı bir öküz postuna bürünerek, sığırlarla birlikte şehre girer ve gece karanlığında herkesin derin uykuda olduğu esnada kale kapılarını açarak şehrin Türk askerlerince fethedilmesini sağlar.* Hasan Özönder, *Konya Velileri*, (Konya: Uysal Kitabevi, 1990), 140.

¹⁰² İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, (Konya 1964), 912-913.

yapmıştır. Belgelerde bazen tekke¹⁰³ bazen de zâviye¹⁰⁴ olarak geçen yapı, Konya’da Karatay ve Kemâliye Medreseleri’nin kuzeyinde Alâeddin Tepesi’nin kuzeyinde Akıncı Mahallesi’nde yer almaktadır. Tarihî kayıtlara göre o mahalleye adını veren Ali Gâv’ın türbesi, zâviye eyvanında yer almaktadır. Ali Gâv Zâviyesi’nin sınırı Sultan Keykâvus’un kızı Fatma Hatun’un türbe ve mescidine kadar uzanmaktadır.¹⁰⁵ Kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda Ali Gâv Zâviyesi’nin, Selçuklular dönemine ait mimarî özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Zâviye’ye bağlı bir medresenin varlığından da söz edilmektedir. Kim tarafından yapıldığı bilinmeyen medresenin bânisinin, burada şeyhlik ve müderrislik yapmış Ali Gâv olduğu düşünülmektedir. Zâviyenin medrese bölümünün belli bir süre Bektâşîler tarafından kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁶ Zâviyenin bulunduğu bölge, Avlonyalı Ferid Paşa zamanında Hadimli Mehmet Vehbi Hoca’ya verilmiştir. Hoca, burayı kısmî olarak değiştirmek sûretiyle medrese hâline getirmiştir. Vali Paşa bu yapıya *Mahmudiye Medresesi* adını vermiştir. Bu medrese ilerleyen yıllarda aynı vali tarafından onarılarak yeniden eğitime açılmıştır. Zâviyeye ait kitâbenin bazı onarımların ardından Konya Müzesi’nde muhafaza edildiği bilinmektedir.¹⁰⁷

Günümüzde çocuk kütüphanesi olarak faaliyet gösteren Ali Gâv Zâviyesi’nde, Fâtih Sultan Mehmed döneminde Hasan adında bir zât şeyhlik yapmıştır.¹⁰⁸ Ali Gâv’a dâir menkıbeler genellikle benzer niteliktedir. Bu rivâyetlerden birinde Ali Gâv’dan, Hacı Bayram Velî ahfadından hikmet ehli bir zât olarak bahsedilmektedir.¹⁰⁹ Konya’da medfun bulunan evliyâlar hakkında bilgi veren yazma eserlerde Ali Gâv Sultan’ın kabrinin civârında bir sahâbinin de medfun olduğu bilgisi mevcuttur.¹¹⁰

¹⁰³ KŞS. no.133, 11; no. 68, 114-115.

¹⁰⁴ VAD. no. 948, 50; no. 4115, 42; KŞS. no. 58,187; no. 60, 41.

¹⁰⁵ Özönder, *Konya Velileri*, 139.

¹⁰⁶ Gölpınarlı, *Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî-Vilâyet-Nâme*, 89, Konya Müzesi Şer’iyye Sicilleri, 22/1-5; 24/45, Ali Gâv Zâviyesi vakıfları için Konya Vakıflar Müdürlüğü Arşivi, 49.

¹⁰⁷ Yapının kapısında yer alan kitâbede şu ifadeler yazılıdır:

1- *sâye-i ömr-i envâye-i hazret-i hilâfet penâhide vâli-i vilâyet devletli,*

2- *Mehmed Ferit Paşa hazretlerinin âsâr-ı edide-i muvaffakiyetlerinden,*

3- *biri de mükemmelen tâmir ve ihyâ olunan işbu Mahmudiye Medresesidir.* (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Ekler: Resim-26)

¹⁰⁸ Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, (Ankara: Güven Matbaası, 1971), 174.

¹⁰⁹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 913, Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, 168.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları no. 2176.

2.3.2 Âteş Bâz Velî Zâviyesi

Konya’da, Mevlevîliğin ünlü isimlerinden biri olarak tanınan Âteş Bâz Velî’nin asıl adı Yûsuf b. İzzeddin’dir. Zâtın, hayatına ait bilgilere menkıbeler yoluyla ulaşılmaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgiler, Âteş Bâz Velî’nin melevî kültüründe sahip olduğu yerin önemine binâendir. Bu velînin Anadolu’ya Horasân’dan Bahâeddin Veled ile gelip Karaman’a yerleştiği bilgisi mevcuttur.¹¹¹ Âteş Bâz Zâviyesi’nin kurucusu Sultan Veled’in soyundan gelen Çelebi Abdüssamed’dir.¹¹² İlerleyen yıllarda Âteş Bâz Velî olarak tanınacak olan Yûsuf b. İzzeddin, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî’nin aşçısıdır. Mevlânâ’nın ilim meclislerinde yer alan Yûsuf b. İzzeddîn’e Âteş Bâz unvanının neden ve nasıl verildiği konusunda farklı rivâyetler söz konusudur. Farsça bir tabir olan Âteş Bâz, *ateşle oynayan kişi* anlamına gelmektedir. Bu unvan Mevlânâ Dergâhı’nda mutfak ve aşçılık işleriyle ilgilenen görevli olmasından dolayı kendisine verilmiştir. Bu lâkabın, Yusuf b. İzzeddîn’e ithaf olunmuş sıradan bir adlandırma olmayıp, anlamında nice sırlar barındırdığına inanılmaktadır.

Tasavvuf kültüründe zâviyelerin mutfağı, tarikata girenlerin ilk eğitim yeri olarak bilinmektedir. Zâviyede sûfî hücrelerinin, matbâh-ı şerif ile kesiştiği köşede, büyük bir oda bulunmaktadır. Bu odaya *meydân-ı şerif* odası denilmektedir. Burada odada serili beyaz postun adı da Âteş Bâz postudur. Bu post önemli bir makamdır ve bu sırta vakıf olabilenler için derin anlamlar taşımaktadır. Öyle ki bu durum Mevlevî kültürüyle yetişmiş Tâhirü’l-Mevlevî’nin de bazı eserlerinde yer verdiği üzere Mevlânâ’nın *Âteş Bâz Velî’ye beden ve ruhumu adadım* demesi, Âteş Bâz makamının bir Mevlevî terbiye durağı olduğunun göstergesidir. Bu yol, Mevlevîliğe ikrâr vermek ve çileye soyunmak diğer bir ifadeyle karar vermek ve imtihanlara hazırlanmak anlamına gelmektedir.¹¹³ Yûsuf b. İzzeddîn’in bu makama ulaşma hikâyesi Mevlevîler tarafından o yıllarda dilden dile anlatılagelmiştir.¹¹⁴ Bu

¹¹¹ Özönder, “Âteş-Bâz Velî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/57.

¹¹² Yusuf Küçükdağ, *Konya’nın Kırk Tekkesi*, (Konya 2014), 18.

¹¹³ Özönder, *Konya Velileri*, 116-117.

¹¹⁴ Konuyla ilgili bir rivâyet şöyledir: *Mevlânâ’nın aşçısı olan Yusuf b. İzzeddin, yemek yapmak üzere mutfaka girdiğinde odun kalmadığını görür ve Mevlânâ’yı durumdan haberdar eder. Bunun üzerine*

zâviye, tarikata o dönemde intisap etmiş kimselerin eğitim öğretiminden de izler taşımaktadır. Meydân-ı şerif'te toplanan semâ meclisleri, bu mekânın önemli faaliyetlerinden biri olmuştur. Tasavvufî kimliğinde mârifet dolu bir geçmişin izlerini taşıyan Âteş Bâz Velî'nin zâviyesi ve türbesi bugün Konya Meram'da Âşıkân (Âşıklar) semtindedir.¹¹⁵

Zâviyenin kurucusu olduğu bilinen Abdüssamed'in yaptırmış olduğu ilk zâviye belli bir süre sonra yıkılmıştır.¹¹⁶ Faaliyette bulunduğu yıllarda Âteş Bâz Velî Zâviyesi mütevazı fizikî yapısıyla Selçuklu türbe mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır.¹¹⁷ Zâviye yanında bulunan türbe, tarih olarak zâviyeden daha eski olup muhtelif belgelerde bu zâtın adı *Âteş Bâz Merkadi* şeklinde geçmektedir. Mevlânâ'nın aşçısı Şemseddin Yusuf'a ait olan türbede ahşap sandukanın altında yer alan kitâbeli mermer sandukada Bakara Sûresi'nden bazı âyetler yazılıdır.¹¹⁸ Faaliyette olduğu yıllarda tamir, yiyecek, yakacak vs. ihtiyaçlarının karşılanması için Âteş Bâz Velî Zâviyesine bazı vakıflar tahsis edilmiştir.¹¹⁹ Kendi adıyla anılan zâviyesinde ömrünün büyük bir bölümünü Mevlevîliğe hizmete adayan Âteş Bâz Velî, 1285 yılında vefat etmiştir. Bu durum Mevlevîler arasında büyük üzüntüye sebep olmuştur.

Gerek zâviye ve gerekse türbe, yıllar boyunca tarihi dokusuyla yerli yabancı araştırmacıların ilgisini çekmiş ve ziyaret edilmiştir. Burayı ziyaret edenlerden biri de Fransız oryantalist ve çevirmen Clement Huart'tır.¹²⁰ Huart, eserinde Haçlı

Mevlânâ da kazanın altına ayaklarını koy der. Mevlânâ'nın bu buyruğu üzerine Yusuf b. İzzeddîn ayak başparmaklarından ikisinden çıkan alevle kazanın altını yakmıştır. Kerâmetin açıklanmasından hoşnut olmayan Mevlânâ, Hay Âteş Bâz Hay! demiştir ve o gün bugündür Yusuf b. İzzeddîn Âteş-Bâz Velî olarak anılmıştır. Dergâh muftağında bu makamın sembolü olan postun günümüzde de varlığı bilinmektedir. Hasan Özönder, "Âteşbâz-ı Velî", 57-58.

¹¹⁵ Âteş Bâz Velî Zâviyesi'nin kapısındaki kitâbede devrin Konya Sultan Selim Cami İmamı Sıdkı Dede'nin şu mısraları yer almaktadır:

*Bir nihâl-i şeçer-i Hazret-i Mevlânâ kim,
Postnişîn-i dergâh-ı ceddi o Vâhid Çelebî,
Arz-ı hidmet eyleyüb Hazret-i Ateşbâz'a,
İtdi nezdinde binâ tekye rızâdır talebi,*

Çâker-i kemteri Sıdkî iderek arz-ı niyâz, VGMA. 2179, 45: 118. (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Ekler: Resim-27)

¹¹⁶ Mustafa Sakıb Dede, *Sefine III*, (Kahire: Matbaayı Vehbiyye, 1283/1866), 211.

¹¹⁷ Zâviyenin girişinde yer alan kitâbede şu ifadeler yazılıdır: *Bu kabir kutlu şehid İzzeddîn oğlu milletin ve dinin güneşi Yusuf Âteş-Bâz'ın kabridir. 684 yılının Recep ayında vefat etmiştir. Önder, Konya Mevlânâ Dergâhı, 187.*

¹¹⁸ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 19.

¹¹⁹ VGMA. 2179, 45:118.

¹²⁰ Yusuf Küçükdağ; Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 306.

Seferleri esnasında kullanılan güzergâhı takip ederek Konya'ya kadar geldiğini ve bu süreçte Âteş Bâz Velî'nin zâviye ve türbesini ziyaret ettiğini ifade etmiştir.¹²¹ Osmanlılar döneminde harap durumda olan zâviyenin onarımı 1897 yılında postnişin Vahid Çelebi tarafından yapılmıştır. 2013 yılında gerçekleşen restorasyon sonucunda yapı günümüzdeki hâline ulaşmıştır.

2.3.3 Bulgur Dede Zâviyesi

Selçuklular döneminde inşa edilen Konya zâviyelerinden biri de Bulgur Dede Zâviyesi'dir. Konya'nın Tuzcular semtinde yer alan demirciler çarşısında bulunan bu zâviye, Anadolu'nun seçkin mimarî örneklerinden biridir.¹²² Zâviye, adını dönemin yaygın bir hastalığından almıştır. Selçuklular döneminde, Konya'da *bulguncuk* adı verilen deri hastalığı yaygın olarak görülmüştür. Kırmızı renkli, küçük kabarcıklar şeklinde kendini gösteren bu hastalık, kişilerin genellikle ellerinde olmak üzere, vücutlarının çeşitli yerlerinde de görülmüştür. Bu kabarcıklar şekil olarak bulgur tanesine benzemesi sebebiyle yapı *bulguncuk* adını almıştır.¹²³ Bu hastalığa yakalananlar yanına biraz bulgur alarak bu manevî mekânı ziyaret etmişlerdir. Buranın görevlisi duanın ardından sandukanın baş tarafında bulunan küçük bir tabaktan bir miktar bulguru ağzına alıp ıslatarak, hastanın bulguncuk olan yerlerine püskürtmek sûretiyle hasta olan kişinin şifa bulması için dua etmiştir. Bu sürecin ardından hasta olan kişinin belli bir süre ekşi ve baharatlı yiyecekler tüketmemesi hâlinde sağlığına kavuştuğuna inanılmıştır.¹²⁴

Zâviyenin mimarî özelliği ve çinilerinden hareketle yapının Selçuklular döneminde inşa edildiği fikri yaygındır.¹²⁵ Günümüzde cami olarak ibadete açılan Bulgur Dede Zâviyesi'nin, Selçuklular'dan sonra Osmanlılar devrinde de bir tarikat yapısı olarak faaliyet göstermiş olması ihtimal dâhilindedir.¹²⁶ Faaliyette olduğu yıllarda bazı vakıflar tahsis edilen Bulgur Dede Zâviyesi'nin yanında mescit ve türbe de yer almıştır.¹²⁷ Mescidin girişinde sağ tarafta bir türbe mevcuttur. Bu

¹²¹ Clement Huart, *Mevleviler Beldesi Konya*, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978), 141.

¹²² Ara Altun, "Bulgur Tekkesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/409.

¹²³ Özönder, "Bulguncuk", *Konya İslâm Ansiklopedisi* (Konya 2011), 2/195.

¹²⁴ Konyalı, *Konya Tarihi*, 340.

¹²⁵ Önder, *Konya Velileri*, 139.

¹²⁶ Küçükdağ, *Konyanın Kırk Tekkesi*, 20.

¹²⁷ KŞS. 85/66.

kabrin Bulgur Dede'ye ait olduğu, *Cami-i mezkûr ittisalinde defîn-i hak-ı ıturnak Bulgur Dede kuddise sırrıhu'l-aziz hazretleri* şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır.¹²⁸ Bulgur Dede Zâviyesi'nin yukarıda bahsi geçtiği üzere Selçuklular Devrine âidiyeti konusunda görüşler yoğunlaşsa da bu yapının inşa tarihi, asıl adı, bânisinin kim olduğu, hangi tarikata bağlı olduğu ve bir tasavvuf mekânı olarak gösterdiği faaliyetler konusu henüz tam olarak bilinmemektedir.¹²⁹ Günümüzde zâviyeden geriye cuma namazlarının kılındığı bir bina dışında başka eser kalmamıştır.

2.3.4 Cemel Ali Turud Zâviyesi

Konya'nın merkez ilçelerinden biri olan Meram'a yakın ünlü ziyaretgâhlardan biri de Cemel Ali Dede (Turud) Zâviyesi'dir. İncelikli mimarisi ve çini bezemeleriyle bu zâviye, Selçuklular döneminin mimarî uslûbunu yansıtmaktadır. 673 (1361) yılında vefat eden Cemel Ali Dede, Selçuklu Konyası'nın tanınmış âlimlerindendir. Mevlevîliğin önemli kaynaklarından Sefîne-i Mevleviyân'da onun, Bahâeddîn Veled ile birlikte Konya'ya geldiği bilgisi yer almaktadır. Sakıp Dede ayrıca ona Cemel (Deve) Ali Dede denmesinin, henüz küçük bir çocukken Mevlânâ'yı sırtına alıp, deve taklidi yapmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.¹³⁰

Döneme ait vakıf belgelerinden Cemel Ali (Turud) Zâviyesi'nin yanında bir de mescidin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹ Mevlevî hatıralarında adı geçen Cemel Ali Bağ (Dede Bağ) olarak bilinen yer, gece-gündüz zikir, tefekkür, semâ ve murakabelerin yapıldığı ünlü Meram bağlarıdır. Mevlânâ, sık sık Turud ve civarındaki mesire alanlarında gezintiye çıkarak burada düzenlenen sohbetlerde, muhiplerine mâneviyatın sırlarından bahsetmiştir.¹³² Benzer şekilde Turud Dede de hayatı boyunca insanlara, Allah ve Resûlünü hoşnut edecek işler yapmaları konusunda öğütte bulunmuştur. Zaman içinde çeşitli onarımlardan geçen ve XVIII.

¹²⁸ Bulgur Dede adı verilen zâtın mezar taşında şu ifadeler kayıtlıdır:

Seyyid Ahmed İbn Şeyh Mahmud. Tâbe serâhu ve ceâle'l-cennete mesvahü. Fi tarihi Şabanü'l mübâreke seb'a ve erbâin ve semâne mie (H. 847). Mahmud oğlu Seyyid Ahmed. Allah toprağını pak etsin ve cennet mekânı olsun. Önder, Konya Velileri, 138, Küçükdağ, Konya'nın Kırk Tekkesi, 21.

¹²⁹ Altun, "Bulgur Tekkesi", 409.

¹³⁰ Mustafa Sâkib Dede, *Sefîne I*, 215.

¹³¹ KŞS. 7/183.

¹³² Mustafa Sâkib Dede, *Sefîne I*, 216.

yüzyıla kadar faal durumda olan bu tarikat yapısından günümüze ulaşan türbe ve mescit bölümleri olmuştur.

2.3.5 Ferhûniye Süt (Süd) Tekkesi

İlk inşa tarihi miladî 1300'lü yıllara kadar uzanan zâviyenin, yeniden inşası 1909 yılında Paşazâde İbrahim Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Zâviyenin sultan II. İzzeddîn Keykâvus'un kızı Hond Fatma Hatun için yaptırıldığı bilinmektedir.¹³³ Selçuklular dönemine ait olan bu yapı, Alâeddin Tepesi'nin kuzeyinde Selçuklu ilçesi, Ferhûniye Mahallesi'nde yer almaktadır. Zâviyenin ta'lik hatla yazılmış kitâbesinden, yapı içinde bulunan türbenin imarına ait bazı ayrıntılara ulaşabilmek mümkündür.¹³⁴ Yapının türbe bölümünde üç sanduka yer almaktadır. Yapının kitâbesinden de anlaşıldığı üzere burada Hond Fatma Hatun, annesi ve sütannesini medfundur. Bu türbe vakfiyelerde ve arşiv vesikalarında *Ferhûniye*, *Keykâvus Kızı*, *Hond Fatma Hatun* olarak geçmektedir.¹³⁵ Konya'da sütü gelmeyen kadınlar burayı ziyaret ederek şifâ bulmayı ümit etmişlerdir. Yaşadığı devirde insanların hürmetine mazhar olması yönüyle Ferhûniye'nin de velîler listesinde yer aldığı bilinmektedir.¹³⁶ Türbe çevresindeki mahalle, yıllar boyunca onun adıyla anılmıştır. Zaman içinde tahribata uğrayan bu yapı, Osmanlı döneminde son olarak 1907 yılında kurulduğu yıllardaki mimarî özelliklerine bağlı kalınarak onarılmıştır.¹³⁷

2.3.6 Kalenderhâne Zâviyesi

Kalenderhâne, XIII. yüzyıl başlarında Selçuklular döneminde Konya'nın oldukça önemli tarikat yapılarından biridir. Adından da anlaşılacağı üzere bu yapı kalenderî öğretilere bağlı tasavvufî grupların varlık gösterdiği bir mekândır. Kalenderhâne'nin etki alanı ve burada yapılan faaliyetler Selçuklular devrinde Anadolu'nun tasavvufî çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Kalenderler

¹³³ Akyurt, *Konya Klavuzu*, TTK Kitaplığı No. 600/83.

¹³⁴ Bahsi geçen kitâbede: *İşbu mescid-i şerif derûnundaki türbede, defin-i hâk-i ıtırnâk olan Âl-i Selçuk'dan Keykâvus ibn-i Keyhüsrev'in haremî ve kerîmesi Fatıma ve süd (târih-i atîk 700) validelerinin makbere-i müñîfeleridir (târih-i i 'mârı sene 1325 rûmî) evkâf muhâsebecisi Paşazâde İbrâhîm Bey ve mütevellisi ma'rifetiyle tecdîden i 'mâr olunmuştur* ibâresi yer almaktadır. Zeki Atçeken, *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 169. (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Ekler: Resim-28)

¹³⁵ BOA. TD. 565: 24b.

¹³⁶ Konyalı, *Konya Tarihi*, 595-598.

¹³⁷ Emine Karpuz, *Konya Ansiklopedisi*, 3/301-302.

Tekkesi ve Kalenderhâne olarak da anılan bu yapının şeyhi, Mevlânâ'nın çağdaşı Ebûbekir Cavlakî'dir.¹³⁸ Bu kurumda yetişen önemli şeyhlerden biri de Ebûbekir Niksarî'dir. Şeyh Ebûbekir Niksarî ayrıca Cemâleddin Sâvî'nin ilk halifelerindendir.¹³⁹ Ebûbekir Niksarî Konya'da bulunduğu süreçte Mevlânâ ile yakın ilişkiler kurmuştur.

Konya'da inşa ettiği zâviyeye çok sayıda mürit toplayan Niksarî, bir cuma günü, camide vaaz sırasında rahatsızlanmıştır. Belli bir süre sonra yeniden Tokat'a dönen Niksarî, burada Ârif Çelebi'nin müridi olmuş ve ömrünün son günlerini burada geçirmiştir.¹⁴⁰ Mescit, hamam ve medrese binaları şu anda ayakta olmayan Kalenderhâne'den günümüze sadece üç türbe ulaşabilmiştir. Bu türbeler Kesikbaş Türbesi,¹⁴¹ Kalender Baba/Şeyh Ebûbekir Türbesi,¹⁴² Ulaş Baba Türbesi¹⁴³ olarak bilinmektedir.

2.3.7 Lala Ruzbe Hankâhı

XIII. yüzyılın başlarında tesis olunduğu düşünülen Lala Ruzbe Hânkâhı'nın bir Ahî zâviyesi olduğu bilinmektedir. Bu yapının kurucusu, Sultan Alâeddin Keykubad'ın lalası Abdullahoğlu Ruzbe olarak bilinmektedir.¹⁴⁴ Bahsi geçen zâtın, Konya'da ayrıca bir han ve medresenin de kurucusu olduğuna dâir bazı bilgiler mevcuttur.¹⁴⁵

Hankâhlardan biri, Konya'nın iç kalesinde, diğeri ise medreseyle birlikte Lala Hankâhı olarak Konya Kalesi'nin Ertaş kapısında yer almaktadır.¹⁴⁶ Lala Hankâhı, XIII. yüzyılda Ahîlerden alınmıştır. Ardından da kökleri dolayısıyla bir Ahî aileye mensup olmasının yanı sıra Mevlevî kimliğiyle tanınmış âlim Hüsameddîn Çelebi'ye verilmiştir. Konya'da uzun yıllar faaliyet gösteren bu hankâh, Osmanlılar döneminde de Mevlevîlere ait bir yapı olma özelliği

¹³⁸ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 58.

¹³⁹ KKA. TD. nr. 564, v. 17b, Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 70.

¹⁴⁰ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 73.

¹⁴¹ Bu yapının Selçuklular devrinde başı kesilerek şehit düşen bir zâta ait olduğu düşünülmektedir.

¹⁴² Bahsi geçen yapı Mevlânâ'nın çağdaşı Ebûbekir-i Niksari adına yaptırılmıştır.

¹⁴³ Selçuklular döneminde yaşamış bir mutasavvıf olduğu düşünülen bir şahsın Kalenderhâneye kendi adıyla anılan değirmeninden vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir.

¹⁴⁴ 888/1483 *Tarihli Karaman Vilâyeti Vakıf Tahrir Defteri*, 45; *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, 100-101.

¹⁴⁵ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 180, İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, (Konya 1964), 793; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, (Ankara 1985), 95; Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu*, (Konya 1991), 116.

¹⁴⁶ Küçükdağ, Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, (Konya 2016), 295.

göstermiştir. Zaman içinde kullanılmayacak kadar harap hâle gelen bu yapının vakıfları 926 (1519) yılında Mevlânâ Türbesi'ne devredilmiştir. Zengin vakıfları bulunan Lala Ruzbe Hankâhı, sahip olduğu vakıflar aracılığıyla tasavvufî faaliyetlerin Anadolu'daki önemli merkezlerinden biri olmuştur.¹⁴⁷

2.3.8 Nizâmiye Buk'ası / Nalıncı Tekkesi

Nizâmiye Buk'ası ya da *Nalıncı Tekkesi* adlarıyla bilinen bu yapının bânisi Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Emir Nizâmeddîn Ali'dir.¹⁴⁸ Bahsi geçen selçuklu emirinin adına izâfeten zâviye, *Nizâmiye* ya da *Nalıncı* adıyla anılmıştır. Bu yapı bünyesinde medrese barındırdığı için zaman zaman *Nizâmiye Medresesi* olarak da anılmıştır.¹⁴⁹ Hem zâviye hem medrese işlevini yerine getiren bu yapı zengin vakıflara sahiptir. Bu tarihî yapı uzun yıllar medrese olarak hizmet vermiştir. Ancak süreç içinde bu kuruma atanan bazı müderrisler binaya gerekli özeni gösterememiştir. Bu durumun sonucu olarak da muhtelif eserlerde bu yapının o zamanki durumu için *harab eyleyüb gadr etmişlerdir* ifadesi yer almıştır. Bu yapı bir süre daha Mevlânâ Seyyid Abdullah Efendi'nin şeyh olarak atanmasıyla zâviye olarak faaliyetini sürdürmeye devam etmiştir.¹⁵⁰ Nizâmiye Buk'ası XX. yüzyıl başlarına kadar varlık göstermiştir. Selçuklular dönemi mimarisinin Konya'daki mühim örneklerinden biri olan bu yapı, 1927 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu zâviyeden geriye kalan bazı parçalar sergilenmek üzere Konya Müzesi'ne alınmıştır.

2.3.9 Pîr Ebî Sultan Zâviyesi

Konya'da Selçuklular devrine ait zâviyelerden biri de Pîr Ebî Zâviyesi'dir. Bu yapı muhtelif belgelerin bir kısmına zâviye bir kısmına da tekke olarak kaydedilmiştir.¹⁵¹ Menkıbevî kayıtlardan da anlaşıldığı üzere bu yapı bir Bektaşî zâviyesi olarak faaliyet yürütmüştür.¹⁵² Hacı Bektâş'ın müritlerinden Pîr Ebî, XIII. yüzyılda Konya'ya gelerek bugünkü türbesinin bulunduğu yerde kendi adına kurulmuş olan zâviyeye yerleşmiştir.¹⁵³ Burada bulunduğu sürece ünlü mutasavvıf

¹⁴⁷ Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları, 22, 1483.

¹⁴⁸ Konyalı, *Konya Tarihi*, 886.

¹⁴⁹ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 90.

¹⁵⁰ BOA. C. MF. 29:1405. H. 5.02.1217/M. 7.06.1802.

¹⁵¹ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 92.

¹⁵² *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, 87.

¹⁵³ Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, 179.

Sadreddin Konevî'nin himâyesiyle Bektâşîliğin temel öğretilerini yayma gayreti gütmüştür. Pîr Ebî Sultan, Selçuklu başkenti Konya'da müritleriyle Bektâşîliğin, kırsal kesim yanında şehirliiler arasında da yayılmasını sağlamıştır.¹⁵⁴

Pîr Ebî Zâviyesi, Selçuklular dönemi yapısı olmasına rağmen bu zâviyeye ait ilk bilgilere 1476 yılında II. Mehmed dönemine ait vakıf tahrir defterinde rastlanılmıştır.¹⁵⁵ İlk kez bu belgede yapı kayıtlara Pîr Ebî Zâviyesi olarak geçmiştir. Bu sebeptendir ki Sultan II. Mehmed ve Karamanoğlu Mehmed Bey zamanında çeşitli masrafların karşılanması için zâviyeye vakıflar tahsis edilmiştir. Ruzbe ve has ırmak yanlarındaki tarlalar ve muhtelif bölgelerdeki bağ ve bahçeler bu zâviyeye gelir sağlayan vakıf kaynaklarından bazılarıdır.¹⁵⁶

Konya'nın velilerinden olan Pîr Ebî Sultan, yaşadığı dönemde Selçuklu sultanlarının ve halkın ilgisine mazhar olmuştur. Konya'da kurduğu zâviyesi ve yetiştirdiği sûfilerle Anadolu'daki tasavvufî şahsiyetlerin önde gelenlerinden biri olmuştur. Varlığına ait bilgilere sınırlı olarak erişilen Pîr Ebî Sultan'a ait menkıbevî nitelikte bilgiler mevcuttur. Bu kayıtlarda kendisinin Mevlevî ve Ahîlerle de münasebette olduğu anlaşılmaktadır. Tasavvufî görüşü itibarıyla bir Bektâşî ereni olan Pîr Ebî, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî'nin hizmet postu sahibi ve çerağcısı olarak görev yapmıştır. Bu zâtın soyunun altıncı imam Ca'fer-i Sâdık'a dayandığı düşünülmektedir. Bazı kaynaklarda Pîr Ebî Sultan'ın XIII. yüzyılın ilk yarısında varlık göstermiş olan tasavvuf şairi Hoca Fakih'in talebesi,¹⁵⁷ Nasreddin Hoca ve Hoca Cihan'ın da yakın arkadaşı olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁸

Pîr Ebî Sultan'ın kurduğu bu zâviye, vakıf kayıtlarında *Zâviye-i Pîr Abi* şeklinde yer almaktadır.¹⁵⁹ Pîr Ebî Sultan Zâviyesi'ne ait Selçuklular döneminden günümüze ulaşan herhangi bir vakfiyeye rastlanılamamıştır. Vakıf defterlerinde Selçuklu Devleti'nin ardından Osmanlılar döneminde de bu zâviyeye birkaç

¹⁵⁴ *Velâyetname-i Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, 200b-201b.

¹⁵⁵ KŞS. Nr. 32, 22, Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 92.

¹⁵⁶ Özönder, *Konya Velileri*, 137.

¹⁵⁷ Konyalı, *Konya Tarihi*, 457.

¹⁵⁸ Rivâyet şöyledir: *Bahsi geçen bu üç arkadaş günlerden bir gün izin almadan Hoca Fakih'in kuzusunu kesip, yemişlerdir. Bu durum üzerine Hoca Fakih, biraz da kırgınlığın verdiği ruh haliyle onlara sitemini şu sözlerle dile getirmiştir: Nasreddin Hoca'ya: Sen dünya durdukça gülünç ol, Pîr Ebî'ye: Senin de daima kemiklerin kaynasın, Hoca Cihan'a da: Çocuklar seni mezarında rahatsız etsinler.* Konyalı, *Konya Tarihi*, 701. Hoca Fakih'in bu üç Allah dostuna bu ifadeleri kullanıp kullanmadığı bilgisi kesin değildir ancak bilinen şu ki bu üç âlim, uzun yıllar Anadolu halkının bilhassa kasvetli günlerini aydınlatan şahsiyetler olmuşlardır.

¹⁵⁹ Erdoğan, *1483 yılında Karaman Vilayetinde Vakıflar II*, 104.

gayrimenkulun tahsis edildiği tespit edilmiştir.¹⁶⁰ Zâviyenin vakfiyelerden anlaşıldığı üzere yörenin önde gelenleri tarafından zâviyeye belirli miktarda para yardımı yapılmıştır. Vakfedilen paranın bir kısmıyla zâviyenin tamire ihtiyaç duyulan yerleri onarılarak, zâviyede perşembe ve cuma günleri kandilleri yakıp sûfilere kapıyı açacak görevliye belli bir ücret ödenmiştir. Ayrıca zâviyede kullanılan kandiller için zeytinyağı alınması için de belli bir bütçe ayrılmıştır.¹⁶¹

Sadreddin Konevî'nin davetiyle Hacı Bektâş-ı Velî tarafından Konya'ya gönderilen Pîr Ebî Sultan burada kurmuş olduğu zâviye ile hayatının son yıllarına kadar insanları manevî olarak eğitmeye devam etmiştir. Konya'da vefat eden Pîr Ebî Sultan'ın kabri Larende kapısı dışında yer almaktadır.¹⁶² Ana yapısında cami ve mescit bulunmayan Pîr Ebî Zâviyesi günümüze kadar ulaşamamıştır. 1971 yılında zâviyenin bulunduğu mevkiye Pîr Ebî Cami inşa edilmiştir. Pîr Ebî Sultan'ın kabri Meram'da adı geçen caminin kible tarafında bulunmaktadır.¹⁶³

2.3.10 Pîr Esad Zâviyesi

Konya'da Selçuklular dönemine ait zâviyelerden biri de Pîr Esad Sultan Zâviyesi'dir. Pîr Esad, Hz. Mevlânâ ile aynı dönemde yaşamış velilerden biri olup halkın *pisili sultan* olarak tanıdığı bir zâttır. Bu velîye ait zâviye ve türbe Pîr Esad Mahallesi'nde yer almıştır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Pîr Esad tarafından inşa edilen zâviyenin etrafına, mescit ve türbenin ardından bir de çeşme ilâve edilmiştir.¹⁶⁴ Bu yapılardan sadece türbe günümüze kadar ulaşmıştır. Selçuklular devrinin tanınmış âlimlerinden biri olan Pîr Esad'ın başucundaki kitâbeden onun, 662 (1263) yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kedilere olan sevgisiyle tanınan bu zâtın vasiyeti üzerine kedisi kabrinin yanına defnedilmiştir. Bu durum onun mahlûkata olan merhametinin de bir göstergesidir.¹⁶⁵

Pîr Esad'a ait türbenin görünümü Konya'daki mevcut türbelere göre oldukça bakımlıdır. Bu yapının çevresi çeşitli taşlarla bezenmiştir.¹⁶⁶ Pîr Esad

¹⁶⁰ VGMA. 2176, 90: 261.

¹⁶¹ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 93.

¹⁶² *Velâyet-name-i Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, 202.

¹⁶³ Küçükdağ; Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 198.

¹⁶⁴ BOA. C. EV. 237:11837.

¹⁶⁵ Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, 188.

¹⁶⁶ Pîr Esad Sultan'ın kabir kitâbesinin tercümesi şöyledir:

Zâviyesi için Selçuklular döneminde çok sayıda vakıf tahsis edilmiştir.¹⁶⁷ 1846 yılında zâviye gelirlerinin Evkâf-ı Hümâyün hazinesine gönderildiği bilindiğine göre bu zâviyenin XIX. yüzyıla kadar faaliyet gösterdiği ifade edilebilir.¹⁶⁸ XX. yüzyılın başlarında yıkıldığı düşünülen zâviyeden günümüze bir eser kalmamıştır.

2.3.11 Sâdır Sultan Zâviyesi

Selçuklular dönemi Konya velîlerinden biri de Sâdır Sultan'dır. Zâviyenin banisinin asıl adı Sadreddin Konevî'dir. Sâdır kelimesi; *göğüs, kalp, öncü, baş, başköşe, başköşede oturan emir* gibi anlamları yanı sıra; âlim şahsiyetlere duyulan saygı ve sevgiyi tanımlamak için kullanılmıştır. Sadr, aynı zamanda devlet adamlarına verilen bir unvan, devlet yönetiminde bir makam adıdır.¹⁶⁹ Aynı dönemde yaşayan Ekberîliğin Anadolu'daki temsilcisi Şeyh Sadreddin Konevî ile karıştırılmaması için bu velî, *Sadîr-i Konevî, Şeyh Sadır, Sadreddin Sadri, Sadri* gibi isimlerle de anılmıştır. Kendisinin ayrıca Mevlânâ ve Konevî ile muasır olduğu muhtelif kaynaklarda ifade edilse de Sâdır Sultan'ın vefat tarihi olarak 794 (1392) yılı verilmesi bu ihtimalin pek de mümkün olmadığını göstermektedir.¹⁷⁰

Sâdır Sultan'ın türbesi, Konya'nın Sedirler semtinde yer almaktadır. Zamanla harap hâle gelip yıkılmak üzere olan türbe, 2000'li yılların başında Karatay Belediyesi tarafından yenilenmiştir.¹⁷¹ Ayrıca yenilenen türbenin içinde birkaç yatır bulunduğu ve muharrem ayında mevlevîlerin buraya gelerek ziyâret ettiği bilinmektedir.¹⁷² Sâdır Sultan Zâviyesi, Konya'da belli bir süre vakıflarla desteklenerek ilmî faaliyetlerini sürdürmüş ve şehrin sûfî geleneğinde önemli bir yer edinmiştir. XVII. yüzyıldan sonra da faaliyetlerini sürdüren zâviyeden geriye onarımı yapılmış türbe binasından başka bir bölüm kalmamıştır.

Ashabın ileri gelenlerinden Ebû Hureyre'de kedi sevgisiyle meşhurdur. İslâmiyetten önceki ismi Abdüşşems iken, Müslüman olduktan sonra, Abdurrahman adını almıştı. Rivâyete göre bir gün bu zât, kucağında bir kedi ile evine doğru giderken Hz. Muhammed'le karşılaşır. Hz. Peygamber ona: Rahman ve rahim yüce Allah'ın adıyla. Her canlı fânidir. Ancak Allah bâkidir ifadesi ile seslenmiştir. Ömrü boyunca Allah dostu bir zat olarak bilinen Şeyh Esad 622 yılında vefat etmiştir. Mehmet Zihni, el-Hakâik, (İstanbul 1310), Cüz I, 144.

¹⁶⁷ Konyalı, *Konya Tarihi*, 188.

¹⁶⁸ BOA. EV.d. 12896. (H. H. 29.08. 1262/M.22.08.1846).

¹⁶⁹ Konyalı, *Konya Tarihi*, 718-719.

¹⁷⁰ İzzet Sak, *Konya Şer'iyye Sicilleri*, 2010, 37/508-509 (37/289-1).

¹⁷¹ M. Mesut Koman, "Şeyh Sadreddin Konevî Mescidi ve Şeyh Cüneyd", *Konya Dergisi*, 1940, 31/194.

¹⁷² Konyalı, *Konya Tarihi*, 718-719.

2.3.12 Tâcü'l-Vezir Hankâhı

Seyyid Tâcü'l-Vezir ya da Taceddîn Ahmed adıyla tanınmış bu zât, I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde emirlik yapmıştır. Dönemin diğer vezirlerinde görüldüğü üzere o da kendi adına 1239-1240 yılları arasında bir külliye inşa ettirmiştir. Medrese, zâviye ve bir de mescitten oluşan külliye, günümüze kadar ulaşamamıştır.¹⁷³ Konya Vakıflar Müdürlüğü'nde bulunan bir defter-i hâkânî'de türbenin 637 (1239-1240) yılında inşa edildiği bilgisi kaydedilmiştir. Tâcü'l-Vezir Hankâhı, kuruluş ve işleyişi itibarıyla tam teşekküllü bir zâviye olarak topluma hizmet etmiştir. Zâviyenin banisi olan Taceddîn Ahmed bu kurumu Haydarîlere tahsis etmiştir. Konuyla ilintili olarak müellif Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* adlı eserinde, bu hankâha şeyh olarak atanan ilk şahsın Kutbüddîn Haydar'ın halifelerinden Hacı Mübârek Haydarî'nin olduğu bilgisine ve onun için büyük bir posta oturma töreni yapılması konusuna yer vermiştir. Mevlânâ'nın muhiplerinden olan Hacı Mübârek Haydarî, bu kuruma şeyh tayin edilmiştir.¹⁷⁴ Onun posta oturması için büyük tören yapılmıştır. Bu nedenle bu yapı *dârü'z-zâkirin* olarak da anılmıştır. Bu hankâhın idaresi daha sonra Mevlevîlerce yerine getirilmiştir. Mevlânâ'nın müritlerinden Çelebi Hüsameddin burada şeyhlik yapan ilk mevlevî olarak bilinmektedir.

XVI. yüzyılın ortalarına kadar zâviyenin, faaliyetleri devam etmiştir.¹⁷⁵ 1776 yılına ait bir kayıta yer aldığı üzere külliyenin içinde bir de medrese inşa edildiği fakat bu yapının ilerleyen yıllarda zâviye olarak hizmet verdiği bilgisine ulaşılmıştır.¹⁷⁶ 1706 yılına ait bir başka kayıttan külliye içindeki dârü'l-hüffâz'a görevli ataması yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Bu ifadeden Tâcü'l-Vezir Hankâhı'nın belli bir süre dârü'l-hüffâz olarak faaliyet yürüttüğü anlaşılabılır. Günümüzde bu hankâhtan geriye yalnızca medrese ve türbesinin giriş kısmı dışındaki küçük bir

¹⁷³ Zehra Odabaşı, "Tâceddin Pervâne (D? - Ö. 1238) ve Tâcü'l Vezir Külliyesi", *Tarihin Peşinde Dergisi*, 2019, 492.

¹⁷⁴ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 207.

¹⁷⁵ BOA. C. MF. 63: 3138.

¹⁷⁶ KŞS. II, 7.

¹⁷⁷ HD. 1107, 38.

kısmı kalmıştır. Kumbetin içinde birkaç mezar bulunmaktadır. Burada medfun zâtların Tâceddîn Pervâne'nin torunları Celâleddîn Kasım Bey ve Şeyh Suretî olduğu bilinmektedir.¹⁷⁸

Yukarıda konusu geçen zâviyeler dışında Konya'da varlığı bilinen, Selçuklulardan sonra Beylikler döneminde de faaliyet gösteren ancak haklarında yeterli bilgi bulunmayan diğer zâviyeler: *Hoca Ahmed Fakih Sultan Zâviyesi*, *Fakih Ahmed Paşa Zâviyesi*, *Şems-i Tebrîzî Zâviyesi*, *Toruncan/ Durdu Çelebi Zâviyesi* ve *Şadi Bey Zâviyesi*¹⁷⁹ şeklinde sıralanabilir.

2.4 Kayseri Zâviyeleri

Selçuklular devrinde birçok şehir merkezinde bilimsel ve kültürel faaliyetler ileri seviyede olmuştur. Bu dönemde bahsedilen türden gelişmelere tanık olmuş şehirlerden biri de Kayseri'dir. Mezkûr dönemde Kayseri, merkezî bir şehir olmasının yanında önemli bir kültür ve bilim merkezi konumundadır. Din adamlarına, âlimlere ve tasavvuf erbâbına karşı hürmetkâr tavır sergileyen Selçuklu sultanları, Kayseri'nin mühim bir ilim merkezi olmasında etkili olmuşlardır. Bu süreçte Moğollar'ın zulmünden kaçan âlimleri, Selçuklu sultanları hoşgörüsüyle karşılamışlar ve böylece şehir, mutasavvıflar ve âlimler için cazibe merkezi hâline gelmiştir.¹⁸⁰

1243 yılında Köseadağ Savaşı'nın ardından yaşanan karışıklıklardan müzdarip olan Anadolu halkı da aradıkları huzurun, manevî hayatta olduğunu düşünerek zâviyelere ilgi göstermiştir. Halkın bu umûmi temâyülüne uyarak sultanlar da sûfilerin, manevî birikiminden etkilenmiş ve onlara zengin vakıflarla donatılmış zâviyeler inşa ettirmişlerdir. Böylece tasavvuf önderleri ve tarikatlar kısa sürede Anadolu'nun diğer merkezlerinde olduğu gibi Kayseri'de de yayılmıştır.

Kayseri, siyasî faaliyetlerin yürütüldüğü bir şehir olmasının yanında tasavvufî faaliyetlerin kökleştiği önemli bir şehirdir. Evhadüddîn-i Kirmânî, Ahî

¹⁷⁸ İbrahim Tongur, *Eski Eserler Kılavuzu*, (Konya 1938), 5.

¹⁷⁹ BOA. Vakfiyeler, no. 9/23.

¹⁸⁰ Neşrî, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *I. Alâeddin Keykubad eyyâmında memleket-i Rum'da ulemâ ve sülehâ ve etkiyâ ve evliyâ çoğaldı. Etrâf-ı âlemden bunun saltanatına gelürlerdi. Zira Moğol, İran'a müstevli olup âlemde huzur kalmamıştı. Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma I, nşr. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), 37-39.*

Evran, Seyyid Burhâneddin, Necmeddîn Dâye, Kâmil-i Tebrîzî (Şems-i Tebrîzî), Hacı Bektâş-ı Velî ve Yunus Emre gibi birçok sûfinin hayatlarının bir dönemi Kayseri’de geçmiştir.¹⁸¹ Kayseri’ye göç edip yerleşmiş Oğuz boyları da bu manevî mimarların gözetim ve tedrisatından istifade etmiştir. Bu Alperenler, Yesevîler ve Ahîler, Kayseri’nin dinî, sosyal ve kültürel hayatında etkili olup, ilmî sürece katkı sağlamışlardır. Bu sûfilerden Evhadüddîn-i Kirmânî, sohbet meclislerinde vaazları Türkçe verdiği için Türkmenler arasında etkili olmuş ve Anadolu’da geniş bir nüfûz elde etmiştir.¹⁸²

2.4.1 Ahî Evran Zâviyesi

Ahî Evran Zâviyesi, XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Avlusuna açılan dört eyvanlı planıyla bu zâviye, Türkistan’dan bu yana uygulanan merkezî mekân düzenine uymakta ve bu şemadaki zâviyelerin ilk örneklerinden biri olarak önem taşımaktadır. İnşa tarihi hakkında bilgi bulunmayan yapının XIV. yüzyılda kurulmuş olduğu düşünülmektedir.¹⁸³ Vakıf kayıtlarından edinilen bilgiler doğrultusunda, bazı yıllarda bir takım tamirat işlemleri geçirmiş olan bu zâviye günümüzdeki görünümünü 1968-1972 yıllarında yapılan yenileme çalışmaları sonunda almıştır.¹⁸⁴

2.4.2 Şeyh Turesân (Turhasan) Velî Zâviyesi

Kayseri âlimlerinden Şeyh Turesân Velî; *Dur-Ali*, *Tur-Ali*, *Tur-Afşin*, *Tur-Hasan* ya da *Dur-Hasan* gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁸⁵ XIII. yüzyıl Anadolu’sunda Kayseri İncesu’da yaşayan Şeyh Turesân Velî’nin de Ahmed Yesevî’nin dergâhında yetişmiş Burhaneddîn Tirmizî, Bahâeddîn Veled, Mevlânâ ve Hacı Bektâş gibi pîrlerden biri olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁶ I. Alâeddin Keykubad’ın eşi Mahperi Hatun, Tekke Dağı/Durağım adı verilen bölgede bu zâviyeyi inşa ettirmiş

¹⁸¹ A. Yaşar Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, 33.

¹⁸² Mikail Bayram, *Tasavvuf Düşüncesinin Esasları*, trc. Mikail Bayram, (Ankara: TDV yayınları, 1995.) 57.

¹⁸³ M. Yılmaz Önge, “Ahi Evran Zâviyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/530.

¹⁸⁴ İlhan Şahin, “Ahî Evran Vakfiyyesi ve Vakıflarına Dair”, *MÜTAD*, (1985), 1/324-341.

¹⁸⁵ Çayırdağ, *Şeyh Turesan Veli Hazretleri*, (Kayseri 2008), 3.

¹⁸⁶ BOA. KKA. TD. 560, 585.

ve etrafındaki araziye de Turesân Velî'ye ve kendisinden sonra faaliyet sürdürecektarikatına vakfetmiştir.¹⁸⁷

Şeyh Turesân ve beraberindeki sûfiler bu süreçte bir taraftan Selçuklu sultanlarının himâyeleri altında tasavvufî faaliyetlerini sürdürürken diğer taraftan da Haçlı Seferleri sırasında Anadolu'yu tahrip eden Haçlılara karşı mücadele etmişlerdir.¹⁸⁸ Şeyh Turesân Velî'nin, muhtemelen Moğollar'ın, 1243'te Kayseri'yi istilâsı esnasında yapılan savunmada şehit düştüğü belirtilmektedir. Hunat Hatun'un zâviyenin kitâbesinde, meşhed (şehitlik) yazdırma sebebinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Eğitimden, barınmaya kadar pek çok alanda topluma hizmette bulunan Şeyh Turesân Velî Zâviyesi, Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarına kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁸⁹

2.4.3 Şeyh Şaban (Çoban) Zâviyesi

Şeyh Çoban Zâviyesi, Kayseri'de bugünkü adıyla Şeyh Şaban Köyü ile Kulpak Köyü arasında yer almaktadır. Zâviyeye ait ilk kayıtlar, XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı vakıf belgelerinde yer almaktadır.¹⁹⁰ 992 (1584) tarihli Niğde Tahrir Defteri'nde bu zâviyeye, *Karye-i kulpak an vakf-ı zâviye-i Şeyh Çoban tâbi-i Develi* şeklinde yer verilmiştir.¹⁹¹ Zâviyenin kitâbesi, mermer taş üzerinde üç satırlık bir Arapça metinden oluşmaktadır.¹⁹² Kitâbede Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde (1265-1282) ortaya çıkan ve *cimri* lâkaplı Alâaddîn Siyavuş'un isyanında Karahisarlı (günümüzde Yeşilhisar) Emîr Çoban'ın adı da geçmektedir.¹⁹³

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, 1584 tarihli vakıf tahrir defterinde, *Vakf-ı Zâviye-i Şaban (Çoban) Dede der- kurb-ı Karahisar der liva-ı Niğde* diğer bir

¹⁸⁷ Oral, "Horasan Erenlerinden Şeyh Turesan Veli Hazretleri", *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* ISSN: 1307-3419, Kayseri Volume 7/2 July 2014, 36.

¹⁸⁸ Çayırdağ, *Şeyh Turesân Veli Hazretleri*, 3.

¹⁸⁹ Oral, "Horasan Erenlerinden Şeyh Turesan Veli Hazretleri", 38.

¹⁹⁰ Seyit Ali Kahraman, *XVI. Yüzyıl Başlarında Karaman Vilayeti Vakıfları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No. 64, (Kayseri 2009), 261.

¹⁹¹ TD. 455: 773; TD 387/I: 197.

¹⁹² Mermer taş üzerine yazılmış üç satırlık Arapça kitâbede: *Emere bi-imârete haze'l-kabir fi eyyamüs-Sultan ül-âzam Gıyâse'd-dünya ve'd-din Ebü'l-feth Keyhüsrev b. Kılıçarslan Emir Çoban fi sene semânin ve sittemie* ifadesi yazılıdır.

Tercümesi: *Bu kabrin yapılması Kılıç Arslanoğlu Büyük Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Emir Çoban (tarafından) altıyüz seksen (M.1281) senesinde emredildi* şeklindedir. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 2/16.

¹⁹³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 568-570.

ifadeyle, *Niğde'ye bağlı Karahisar (Yeşilhisar) yakınında Şaban (Çoban) Dede Zâviyesi* şeklinde vakıf kaydı bulunmaktadır.¹⁹⁴ Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir evkâf defterinde, *hademesi mahâllinde mevcut olmayan evkâf-ı mülhakâttan Şeyh Çoban Zâviyesi vakfından hâsılat başlığı* altında zâviyeye ait vakıf gelirlerinin taksimine değinilmiştir.¹⁹⁵

Kayseri'nin evkâf muhasebecisi tarafından düzenlenen vakfın üç aylık, toplam üç bin otuz sekiz kuruşluk gelirinin ne kadarının mütevellîye ve ne kadarının da Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne verileceği hesaplanarak mahallî komisyon tarafından, Defter-i Hâkânî muhasebesine gönderilmiştir.¹⁹⁶ Şeyh Çoban Zâviyesi'nde şeyhin sandukasının bulunduğu basit bir türbe bulunmaktadır. Türbenin yakınında bulunan ve aynı dönemde inşa edilmiş mescit ise zamanla tahrip olmuş ve yıkılmıştır.¹⁹⁷

2.4.4 Seyyid Burhâneddîn Zâviyesi

Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî (ö. 639/1241) Selçuklular devrinde Kayseri'nin önemli simalarından biri olup; *Hüseynî, Seyyid, Seyyid sırdân, Burhâneddin, Muhakkık* gibi unvanlarla da anılmıştır.¹⁹⁸ Belh şehrinde 1208 yılında Bahâeddin Veled'in müridi olması onun Horasan Erenleri zümresine bağlı olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.¹⁹⁹ 1232 yılında Konya'ya gelen Tirmizî burada, Sincari Mescit'inde bir süre inzivaya çekilmiş, akabinde de Mevlânâ'yı Konya'ya çağırarak onun eğitime destek olmuştur.²⁰⁰ Aralarındaki bu bağ dolayısıyla Mevlânâ, hocasından Mesnevî'nin birçok yerinde övgüyle söz etmiştir.²⁰¹ Bu zât, Mevlânâ'nın eğitiminin tamamlanmasının ardından 1239 yılında Kayseri'ye gelerek burada zâviyesini kurmuştur.²⁰²

¹⁹⁴ TKGMA. TD. 584.

¹⁹⁵ BOA. TD. 1122, 6.

¹⁹⁶ KED. Nr. 584, 87a.

¹⁹⁷ Mehmet Çayırdağ, “Şeyh Turesan Veli Hazretleri ve İncesu Yöresindeki Yedi Zâviye”, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, 2/163.

¹⁹⁸ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 515.

¹⁹⁹ Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlânâ*, haz. Halil Ersoylu, (Ankara: TDK Yayınları, 2001), 129.

²⁰⁰ Sahih Ahmed Dede, *Mevlevîlerin Tarihi*, haz. Cem Zorlu, (İstanbul 2003), 159.

²⁰¹ Bu metinlerden birinde Mevlânâ: *Piş, ol da bozulmadan kurtul. Yürü, Burhân-ı Muhakkık gibi nûr ol. Kendinden kurtuldun mu tamamıyla burhân olursun. Kul yok oldumu sultân olur* diyerek şeyhini taltif etmiştir. Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 2/101, Beyit: 1319-1320.

²⁰² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, 56-60, 81-84.

Seyyid Burhâneddin'in Kayseri'de imamlık ve müderrislik yaptığı sırada, hikmetli sözlerle halkı irşat ettiği ve 1243 yılında Kayseri'de yaşanan Moğol tahribatına tanık olduğu bilinmektedir. Seyyid Burhâneddin'in vahdet-i vücûd felsefesine önem veren bir zât olduğu bilinmektedir.²⁰³ Dönemin arşiv belgelerinden, Seyyid Burhâneddin'in yakın çevresinin Mevlevîliğe bağlı oldukları anlaşılmaktadır.²⁰⁴

2.4.5 Seyyid Şerif Zâviyesi

XIII. yüzyılda yaşadığı bilinen Seyyid Şerif'in, bölge halkı tarafından da alp özelliğiyle tanınan bir sûfî olduğu düşünülmektedir. Seyyid Şerif adına 695 (1296) yılında inşa edilen yapının Selçuklu mimarisinin özelliklerini taşıdığı bilinmektedir. Döneme ait hurûfât defterlerinde bu türbeden *Seyyid Şerif Zâviyesi* olarak bahsedilmektedir. Bu defterdeki belgeler zâviyede hizmette bulunan bazı görevlilerin atama ve ödeneklerine ait ayrıntılar içermektedir.²⁰⁵

Anadolu'nun fethi için Horasân'dan gelen bir alp-eren olduğu düşünülen Seyyid Şerif'in zâviyesi ve çevresi bir tür imâret şeklinde düzenlenmiş ve bu yolla halkın çeşitli ihtiyaçları giderilmiştir. Genellikle bir hastalığa düçar olmuş ya da çocuğu olmayan kişiler bu zâviyeyi ziyaret ettiklerinde, burada bulunan bir taşı (dilek taşı) sırtlarına alıp sandukanın etrafında dolanınca çocuklarının olacağına ve iyileşeceklerine inanmışlardır. Ayrıca türbeye gelen ziyaretçiler, Şerif adlı türbedarın duaları aracılığıyla çocukları dünyaya geldiğinde doğan çocuklarına *seyyid* ya da *şerif* ismini verdikleri görüşü yaygındır.²⁰⁶

2.4.6 Ebce Sultan Zâviyesi

Ebce Sultan'ın Selçuklular devrinde Horasan'dan Anadolu'ya geldiği düşünülmektedir.²⁰⁷ Ebce Sultan'ın zâviyesine ait vakıf kayıtlarından belli zamanlarda bu kuruma zâviyedâr ve müteveli atamaları yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁸

²⁰³ Seyyid Burhaneddin, *Maarif*, 30-107.

²⁰⁴ BOA. İE. TCT. 19/2077.

²⁰⁵ *Kayseri'deki Tarihi Vakıf Eserler*, Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü, (Kayseri 1990), 1.

²⁰⁶ Sadi Bayram, "Anadolu'da İlk Rufailer ve Hz. Zeynel Abidin Ali Er-Rufai Soyu Hakkında Yeni Hipotezler", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri 2000, 27-33.

²⁰⁷ Gürlek, *Memleketim Develi*, İstanbul: Yeni Desen Matbaası, 1975), 221.

²⁰⁸ BOA. C. EV. 413/20912.

Zâviyenin yanında yer alan türbede sandukanın üzerinde bulunan bir taşın manevî iyileştirme gücü olduğu inancı halk arasında yaygındır. Halk arasındaki inanışa göre bu taş, ziyaretçiler tarafından vücudun hasta olan bölgesine sürüldüğünde belli bir süre sonra o bölgenin şifa bulduğu düşünülmektedir. Genel hatlarıyla Selçuklu mimarisinin özelliklerini taşıyan yapının girişinde tamir kitâbesi yanı sıra kelime-i tevhîd yazılı bir levha bulunmaktadır.²⁰⁹

2.4.7 Şem'ûn el-Gâzî Zâviyesi

Şem'ûn el-Gâzî Zâviyesi, İncesu'ya bağlı Şeyh Şaban Köyü'nde Evliya Tepesi'nde yer almaktadır. Bu sûfî şahsiyet, çoğunlukla *Şem'ûn el-Gazî* ve *Evliyâ* lakaplarıyla tanınmaktadır. Şem'ûn el-Gazî'nin türbesinin Arapça kitâbesinden yola çıkarak bölgeye XII. yüzyılda gelen bir sûfî olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁰ Yine gösterdiği bazı kerâmetler sebebiyle bu âlim zâtın, halk nazarında hürmet gören, menkıbevî bir kişiliğe sahip olduğu düşünülmektedir. Türbenin genellikle çocuğu olmayan, adağı bulunan ya da yağmur duası niyetinde olan kişilerce ziyaret edildiği bilinmektedir.²¹¹

2.4.8 Omuzu Gürzlü (Güçlü) Zâviyesi

Halk arasında *Omuzu Gürzlü/Güçlü* adıyla bilinen bu velînin Kayseri İncesu'ya bağlı Kökes adı verilen mevkîde türbesi bulunmaktadır. Bölge halkı, bu zâtın Şeyh Turesân'ın kardeşlerinden biri olduğunu düşünmektedir. Bu yönüyle, onun bir Horasan Ereni olduğu görüşü yaygındır. Omuzu Gürzlü ayrıca I. Haçlı Seferi sırasında gösterdiği gayretinden ötürü Selçuklular tarafından adına türbe yaptırılan büyük zâtlardan biridir. Ayrıca zâviyenin ön kısmında bulunan taşların,

²⁰⁹ BOA. AE. SMST. II. 41/4027, 29.

²¹⁰ Mezkûr kitâbede yer alan ifade şöyledir: *Hâze'l-türbe el-emîr Sultân Gıyâseddîn-dünyâ veddîn ebu'l-feth Keyhüsrev bin Kılıçarslan el Emîr Çoban sene isneyn ve sittemie (Bu türbe dünya ve dinin sultanı, fethin babası, Kılıçarslan'ın oğlu Keyhüsrev zamanında Emîr Çoban tarafından yaptırılmıştır), Konya Vilâyeti Salnâmesi II, 1869, Konya Büyükşehir Belediyesi, çev. Mehmet Emînoğlu, (Konya 2007), 147; Mehmet Çayırdağ, "Kayseri Erciyes Dağı Eteklerinde Bulunan İki Türbe", Kayseri Tarihi Araştırmaları, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2001), 107.*

²¹¹ Halit Erkiletlioğlu, *Kayseri Kitabeleri*, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001), 37.

şeyhin uzun yıllar burada namaz kılmasından dolayı aşındığına dâir bir inanış söz konusudur.²¹²

Yukarıda bahsedilen zâviyeler dışında Selçuklular ve sonraki dönemlerde Kayseri’de varlığı bilinen ancak adları dışında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan diğer zâviyeler ise: Said b. Sungur (Şeyh Emir/Dev Ali),²¹³ Seyyid İmâdeddîn Zâviyesi, Şeyh Nebî (Abdü’n-Nebî Dede) Zâviyesi ve Şeyh Ümmî Zâviyesi olarak sıralanabilir.²¹⁴

2.5 Malatya Zâviyeleri

1178 yılında Selçuklu topraklarına dâhil edilen Malatya, bu tarihten itibaren uzun yıllar Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştır. İslâmın özellikle ilmî ve fikrî zeminde önemli şahsiyetlerin yetiştiği Malatya’da güçlü bir kültürel yapı oluşmuştur. Malatya’nın Selçuklular devrinde bir ilim merkezi olmasında İran ve Horasan bölgesinden Malatya’ya gelen âlimlerin etkisi büyüktür. Özellikle Yeseviyye, Mevleviyye ve Bektâşiyye gibi başlıca tarikatların, Anadolu coğrafyasında kurulmasını ve yayılmasını bu kültürden beslenen sûfiler sağlamışlardır.²¹⁵ Selçuklu sultanlarının dönemin hâkim dili Farsça’ya olan eğilimi o dönemde kaleme alınan eserlerin genellikle bu dilde yazılmasında etkili olmuştur.

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu’ya gelen sûfî grupları boş arazilerde ya da yeni fethedilen topraklarda zâviyeler kurarak oralarda faaliyet göstermiştir. Bu âlimlerin sahip oldukları ilmî ve tasavvufî terbiyeyi kitlelere ulaştırdığı Malatya’da Selçuklular zamanında kurulmuş ve çeşitli fonksiyonlarla faaliyet göstermiş zâviyelerin başlıcalarına aşağıda yer verilmiştir.

²¹² Ali Kozan, “Kaynaklar ve Yöre İnsanın Görüşlerine Göre Selçuklu Anadolu’sunda Horasan Erenleri: Kayseri Yöresi Örneği”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)* 27-30 Eylül 2010 (Kayseri 2014), 108.

²¹³ İbn Bîbî, *el-Evâmirü l-Alâ’iyye fi l-umûri l-Alâ’iyye*, 611-615.

²¹⁴ Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 154.

²¹⁵ Faruk Sümer, “Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış”, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, 20/3-4, 218.

2.5.1 Heft Lüle (Karatay) Zâviyesi

Selçuklular döneminde Malatya’da faaliyet gösteren zâviyelerden biri Heft Lüle Zâviyesi’dir. Heft Lüle Zâviyesi günümüzde Malatya’nın Battal Gazi ilçesinde yer almaktadır.²¹⁶ Selçuklu devlet adamlarından Celâleddîn Karatay tarafından yaptırıldığı için bu zâviyeye *Karatay Zâviyesi* de denilmiştir.²¹⁷ 1530 yılına kadar Anadolu’da varlığı bilinen bu zâviyenin işleyişine ait ayrıntılara ilgili vakıf kayıtlarında sınırlı olarak yer verilmiştir.²¹⁸

2.5.2 Şeyh Hasanlu Zâviyesi

XII. yüzyıl sonlarına doğru Malatya’ya gelerek Onar Köyüne yerleşerek burada zâviyesini kuran Şeyh Hasan’ın, Ahmed Yesevî’nin talebelerinden olduğu düşünülmektedir.²¹⁹ 1224 tarihli bir vakfiyenin muhtevasında *On-er* adıyla da bilinen bu zâviyeye sultan Alâeddin Keykubad zamanında yapılan bağışlar yer almıştır.²²⁰ Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda Şeyh Hasan’ın Malatya’nın تنها bir bölgesinde *Şeyh Hasan* ismiyle bir zâviye inşa ederek kardeşi Şeyh Ahmed’i de buranın başına getirdiği anlaşılmaktadır.²²¹ Seyyid Şeyh Ahmed Dede’nin Seyyid Ebü’l-Vefâ evlâdından olduğu ve milâdî 1254 tarihinde Sultan Alâeddin Keykubad tarafından kendisine vakıf verildiğine dâir bir vakıf belgesi mevcuttur.²²²

2.5.3 Şeyh Ahmed Zâviyesi

Şeyh Ahmed Dede, Yesevîyye Tarikatı’na bağlı bir dervîş olarak Horasân’dan Anadolu’ya gelmiştir. Şeyh Ahmed Dede’nin tarikata intisabı ve hocasından aldığı dua ile zâviyesini kurmak üzere yola koyulması menkıbevî olarak

²¹⁶ Nejat Göyünç, *Malatya’dan Görüş*, (İstanbul: Acar Matbaası, 1985), 11.

²¹⁷ Bu bilgi, arşiv vesikalarında: *Zâviye-i Heft Lüle ki Karatay binâ eylemiştir der zâhir-i Malatya* şeklinde yer almaktadır. BOA. TD. 156, 29.

²¹⁸ TTD. No. 156, 16.

²¹⁹ Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, (İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013), 195.

²²⁰ BOA. TD. 156/41.

²²¹ BOA. TD. 156/42.

²²² Bahsi geçen belgede geçen ifade şöyledir: *Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Hasanlu tabi-i nâhiye-i Muşar nâm-ı diğer Seyyid (Ebü’l Vefâ) ki merhûmü’l-mağfürleh Sultân Alaeddîn (Keykubâd) nevverallâhu merkadehû iki başın bile vakf eylemiş.*

kayıtlara geçmiştir.²²³ Şeyh Ahmed Dede, ömrü boyunca kişiliği ve manevî tecrübesiyle Selçuklu sultanlarının hürmetini kazanmıştır. Şeyhin özellikle Sultan Alâeddin Keykubad ile münâsebeti dikkat çekicidir. I. Alâeddin Keykubad, Muşar Kalesi'nde zindanda iken, Şeyh Ahmed Dede ile görüşmüş ve ona akîbetinin ne olacağını sormuştur. Şeyh Ahmed Dede de sultana akîbetinin hayırlı olacağını ifade etmiştir. Zamanla Alâeddin Keykubad'ın teveccühünü kazanan Şeyh Ahmed Dede, sultanın kız kardeşi Gevher Hatun ile takriben 1196 yılında evlenmiştir. Şeyh Ahmed'in bu yıllarda bir zâviye kurduğu bilinmektedir. Bu zâviyeye Sultan Alâeddin Keykubad tarafından vakıflar tahsis edilmiştir. Döneme ait şer'îye sicil kayıtlarına göre Şeyh Ahmed Dede neslinden gelen seyyidler de *Vefâi Seyyidler* olarak zikredilmiştir.²²⁴

Bahsi geçen zâviyeler dışında Malatya'da da Şeyh Ahmed Dede'ye ait birkaç zâviyenin varlığı bilinse de konuyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu zâviyelerden biri Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde bahsettiği Aspozan Bağı içindeki dönemin meşhur *Seyyid Battal Gazi Zâviyesi*,²²⁵ diğeri de Arapkir'in eski yerleşim yerinde bulunan *Şeyh Hasan Zâviyesi* olarak bilinmektedir.

2.6 Sivas Zâviyeleri

Bir kültür ve medeniyet merkezi olan Sivas, yetiştirdiği âlim, şair, mutasavvıf ve devlet adamlarıyla Selçuklu Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu Selçuklu şehrinde yetişmiş âlimlerin ve sûfilerin mühim bir kısmı, İslâm âleminin birçok yerinde tanınmış şahsiyetlerdir. Bu âlimlerden bazıları; Sivas'ta daha çok bilimsel çalışmaları ile tanınmış hekim Ebû Abdullah Ali,²²⁶ matematik ve astronomi alanlarında tanınmış âlim Eminüddîn Abdurrahman b.

²²³ Bu menkıbevî anlatım şöyledir: *Bir gün hocası Şeyh Ahmed'e; boyun kadar ulu olasın, soyun sopun tavil (uzun) ola, bundan böyle sen de Şeyh Ahmed Tavil olarak çağrılarsın şeklinde dua etmiş ve ocakta yanan dut köşegisini (ucu yanık odun) alarak fırlatmıştır. Hocası, Şeyh Ahmed Dede'ye Sana destur ve nasip verdim. Attığım köşegi bul, orası senin yurdundur demiştir. Bunun üzerine Şeyh Ahmed Dede, hocasının elini öperek, kardeşi Şeyh Hasan'la birlikte yola koyulmuştur. Fırat Nehri'nin kıyısına düşen köşegi bulan Şeyh Ahmed Dede zâviyesini burada kurmuştur. Kardeşi Şeyh Hasan'a izâfeten köye de Şeyh Hasan adını vermiştir.* Abdülkadir Kıyak, "Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı-Baskil Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Nisan 2012), 159-181.

²²⁴ BOA. TTD. 156/41-42. (Şeyh Hasanlu Vakfıyesi H937/M1530), BOA. C.EV. 631/31841.

²²⁵ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 19.

²²⁶ Süheyl Ünver, *Selçuklu Tebâbeti*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 93.

Ömer, Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî'nin halifesi Hacı Şemsüddîn Ahmed, Sivas'ın meşhur Mevlevîlerinden Hüsameddîn b. Ayinedâr Sivasî,²²⁷ Vezir Pervâne devrinde III. Gıyâseddin tarafından Sivas'a kadı olarak atanmış, fıkıh ve felsefe alanında çalışmalarıyla tanınmış Mevlânâ'ya gönülden bağlı bir âlim olan İzzü'ddîn Urmevî (es-Sivasî)²²⁸ şeklinde sıralanabilir. Benzer şekilde çeşitli vesilelerle bazı sûfiler de Sivas'ta bulunmuştur. Pîr Mevlânâ'nın babası Bahâeddîn Veled,²²⁹ Sultan İzzeddîn Keykâvus döneminde (1211-1220) Sivas'ta yaşamış ve kaleme aldığı *Enîsü'l-kulûb* adlı meşhur eserini sultana sunması dolayısıyla Sivas'a kadı olarak atanmıştır. Sivas'ta yaşadığı bilinen diğer sûfiler Burhâneddîn Ânevî (ö. 608/1212),²³⁰ Lema'ât adlı eseriyle tanınmış mutasavvıf şair Fahreddîn Irakî,²³¹ 1236-1311 yılları arasında Sivas'ta kadılık yapmış Kutbüddîn Şîrâzî, Necmeddîn Dâye ve Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî şeklinde sıralanabilir.²³²

Sivas, Selçuklu Devleti'nin önemli bir ilim şehri olmasının yanında Dânişmendli, Eratna, Kadı Burhâneddin ve Osmanlı Devleti için de bir medeniyet merkezi olmuştur. Bu devletlerin bazılarında da payitahtlık yapmış olan Sivas, kadim bir tarihî dokuya sahiptir. Selçuklular döneminde Sivas'ta çok sayıda ilim ehlinin zâviye ve medreselerde eğitim gördüğü bilinmektedir. Ayrıca Sivas'ın birçok merkezinde bu dönemde meşhur müderrisler, âlimler ve mutasavvıflar kendileri için tesis edilen eğitim kurumlarında dersler vermiştir. Bu vesilelerle diğer şehirlerde görüldüğü üzere Sivas'ta da ilim adamları ve mutasavvıflar gerek devlet yöneticileri gerekse halk kesiminden büyük itibar görmüştür. Tüm bunların yanı sıra özellikle Ahîlerin de Selçuklular zamanında Sivas'ta büyük hizmetleri görülmüştür. Ahîler, bu şehirde kurdukları zâviyelerle halka, ilmî, ahlâkî ve iktisadî konularda hizmetler sunmuştur.

2.6.1 Şeyh Merzubân (Marzubân) Zâviyesi

Şeyh Merzubân, XIII. yüzyılda yaşadığı bilinen âlim bir kişiliktir. Asıl adı Mahmud'tur. Merzubân lakabı *sınır muhafızı*, *hâkim*, *padişah* anlamlarına

²²⁷ Ahmet Gökbek, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 94.

²²⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 69, 90, 121.

²²⁹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (İstanbul: E Yayınları, 1979), 255.

²³⁰ Demir, *Sivas Şehri- Türkiye Selçukluları ve Beylikleri Devrinde*, 201.

²³¹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 202.

²³² Bayram, *Evhadiyye Tarikatı*, 31-34; a. mlf., *Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, 268-275.

gelmektedir. III. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1274'te bu zâviye ve türbe için bağışladığı vakfın kaydında, Şeyh Merzubân'ın künyesi, *Şeyh Mahmud b. Seyyid Ali el-Hüseyinî el-Bağdadî* olarak yer almaktadır.²³³ Bu ifadeden, Şeyh Merzubân'ın, Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Bağdatlı bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.²³⁴ Anadolu'nun İslâmlaşma sürecinde, şeyhi Ebü'l-Vefâ'nın rehberliğinde Anadolu'ya gelip Sivas'a yerleşmiştir. Şeyh Merzubân, bu şehirde belli bir süre irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Bölgede şeyhin kitlesinin giderek artması Selçuklu sultanlarının da dikkatini çekmiştir. Bu durumun bir yansıması olarak Sultan I. Alâeddin Keykubad, doğuya doğru bir sefere çıkarken, yolu üzerinde bulunan Zara'ya uğrayıp Şeyh Merzubân ile görüşmüş ve onun manevî yüceliğine bizzat şahit olmuştur.²³⁵

2.6.2 Ahî Emir Ahmed Zâviyesi

Zekiyüddîn, Bayburtî, Zencânî, Zeki-i Kavval mahlaslarıyla tanınan Ahî Emir Ahmed'in XIII. yüzyılda varlık göstermiş âlimlerden biri olduğu düşünülmektedir. Ailesi ile birlikte Horasan'dan Bayburt'a gelmiştir. Ahî Emir Ahmed'in eğitim sürecinde zamanının büyük ilim merkezleri olan Yakûtiye ve Mahmûdiye Medreseleri'nin de etkisi olmuştur. Ahî Emir, çocukluk döneminden itibaren Mevlânâ'ya yakınlık duymuştur. Bu sebeple Mevlânâ'yı görmek için henüz çocukken Bayburt'tan Konya'ya gitmek istemiş ancak babası buna müsaade etmemiştir. Ahî Emir Ahmed'in Pîr Mevlânâ'ya duyduğu yakınlığın bir diğer göstergesi de Mevlânâ'nın ardından oğlu Sultan Veled ve Ulu Ârif Çelebi ile iyi ilişkiler kurmuş olmasıdır.²³⁶ Ahî Emir, Bayburt'ta bir süre kaldıktan sonra Sivas'a yerleşmiştir. Kurduğu zâviyeyle Sivas'ta Ahîliğin yayılmasında önemli bir yeri olan Ahî Emir Ahmed, Mevlevîliğe de yakın bir duruş sergilemiştir. Bıçakçı esnafının önde gelen isimlerinden biri olduğu anlaşılan Ahî Emir kurduğu zâviyede toplumun hemen her kesimine hizmet sunmuştur.²³⁷ Kandil vb. günlerde helva,

²³³ VGMA. Def. No: 582-247.

²³⁴ Hasan Yüksel, "Selçuklular döneminden Kalma Bir Vefâî Zâviyesi (Şeyh Marzubân Zâviyesi)", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), 237.

²³⁵ *1302 Tarihli Sivas Vilâyet Salnamesi*, 443-446.

²³⁶ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 376.

²³⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 416.

pide, ekmek gibi ürünlerin pişirilmesi ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması zâviyede sunulan hizmetlerdendir.²³⁸

İbn Battûta gibi önemli şahsiyetleri zâviyesinde ağırladığı bilinen Ahî Emir'in zâviyesinin gelir kaynakları diğer Ahî zâviyelerine göre daha fazladır. Ancak zaman içinde iktisadî kaynaklı olarak görevliler arasında yaşanan mücadeleler, gelirin azalmasına bağlı olarak hizmetin yetersiz kalması gibi sebeplerden ötürü zâviye faaliyetlerini yürütemez hâle gelmiştir.²³⁹ Günümüzde zâviyeden geriye kalan yalnızca kurucu şeyhe ait olduğu bilinen türbedir. 1333 tarihinden sonra vefat ettiği düşünülen Ahî Emir Ahmed'in biri muhtemelen makam olan hem Bayburt'ta hem de Sivas'ta türbesi bulunmaktadır.

2.6.3 Şeyh Çoban Zâviyesi

Şeyh Çoban'ın adına ilk kez Vefâiyye Tarikatı'nın kurucusu Ebü'l-Vefâ Bağdâdî'nin menâkıbnâmesinde *Şeyh Hüseyin Raî* olarak rastlanılmıştır.²⁴⁰ Menkıbelerin gölgesinde kalmış tarihi bir şahsiyet olarak kabul edilen Şeyh Çoban, Sivas'a gelerek burada kurmuş olduğu zâviyesinde tasavvufî faaliyetlerini yürütmüştür. Devletin desteği ile zâviyenin bulunduğu bölge zamanla Sivas'ın önemli bir mevkisi hâline gelirken, sûfiler de vakıflar yoluyla şehrin sosyal yapısına katkı sağlamışlardır. Şeyh Çoban'ın desteğini almak isteyen Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev (1266-1284), zâviyenin giderlerinin karşılanması için vakıflar tahsis etmiştir. 1576 tarihli evkâf defterinden elde edilen bilgilere göre Sivas'a bağlı Ayazma, Bey Pınarı ve Eymirhan gibi bazı köylerin malikâne ve divânî hisseleri, zâviyenin giderlerine ayrılmıştır. Buralardan elde edilen gelirlerin üç akçesi zâviye şeyhine ayrılmışken kalanı ise burada konaklayan yolcuların giderleri için kullanılmıştır.²⁴¹

²³⁸ Rivâyete göre: *Sultan Alâeddin Keykubad, Doğu'ya doğru bir sefere giderken yolu üzerindeki Zara'da konaklamış ve burada Zaro adındaki bir Ermeni ağaya misafir olmuştur. Akşam olunca 3-4 km uzaklıktaki bir ışığı gören sultan, ağaya ışığın bulunduğu yerde ne olduğunu sormuş. O da: Sultanım, orada bir sihirbaz, sarhoş var, başına insanları topluyor; sultan da öyle ise kendisine bir katır yükü şarap gönderin* ifadesini kullanmıştır. Şeyh Merzubân'ın bulunduğu yere giden sultan, bu iddianın asılsız olduğunu farketmiştir. Nitekim gösterdiği kerâmetler sonucu şeyhin bir sarhoş olmadığını anlayan sultan, Şeyh Merzubân'a dilediği kadar arazi vakfetmiştir. VGMA. Def. No: 1967, 92-93. BOA. TD. nr. 199, 65.

²³⁹ VGMA. nr. 608/4, (1989/38-43).

²⁴⁰ Haşim Şahin, "Vefâiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/600-602.

²⁴¹ BOA. TD. 583: 7b.

Sivas havalisinde varlığı bilinen ancak kaynaklarda isimleri haricinde herhangi bir bilgiye erişilemeyen diğer zâviyeler ise: *Tatlucak Zâviyesi*, *Yakaviran Zâviyesi* ve *Aluned-i Turan Gazi Zâviyesi*, *Ahî Mecdüddîn*, *Ahî Emir Ali* ve *Ahî Cârullah* olarak sıralanabilir.²⁴²

2.7 Tokat Zâviyeleri

Selçuklu Devleti'nin önemli kültür merkezlerinden biri de Tokat şehridir. Tokat'ın bir ilim merkezi olmasında bilhassa Selçuklu sultanlarının gayretli tavrı önem taşımaktadır. Öyle ki Konya, Kayseri, Sivas ve Malatya gibi Selçuklu şehirlerinin yanı sıra Tokat'a da İran'dan ve diğer İslâm ülkelerinden bazı ilmî şahsiyetlerin gelmesiyle bu şehirde de birtakım kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Bahsi geçen dönemde Sultan II. Kılıçarslan, Anadolu'da siyasi birliği tesis ettikten sonra ülkeyi oğulları arasında paylaştırmıştır.²⁴³ Tokat'ın Rükneddîn Süleyman Şah'a verilmesiyle, bu şehir zamanla bir kültür merkezine dönüşmüştür. Tasavvuf kültürü açısından oldukça zengin bir şehir olan Tokat, Selçuklular döneminden itibaren çok sayıda zâviyenin kurulduğu bir merkez hâline gelmiştir. Şehirde kurulan zâviyelerde verilen manevî terbiyeyle tasavvufî kültür gelişmiştir. Süleyman Şah, dönemin tanınmış âlimlerini sarayına davet edip, fikrî münâzaralar tertip etmiştir. Bu dönemde yine birçok âlim, kaleme aldığı eserini tamamlayıp Süleyman Şah'a sunmuştur. Bu kişiler arasında *Pertevnâme* adlı eseriyle Sühreverdî (el-Maktûl), *Mahzenü'l-esrar* adlı eseriyle Nizamî Gencevî ve Farsça *Ravzatü'l-menâzır* isimli kelâm kitabıyla Razî yer almaktadır.²⁴⁴

1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Tokat ve çevresinin hâkimiyetinin Selçuklu veziri Muînüddin Pervâne'ye geçmesi Tokat tarihi açısından dönüm noktası olmuştur. Tokat'ta faaliyet gösteren vezir Pervâne, söz sahibi olduğu bu yıllarda eğitime ve kültürel faaliyetlere önem vermiştir.²⁴⁵ Vezir Pervâne, Sadreddin Konevî'yi ve onun tanınmış talebelerinden Müeyyedüddîn Cendî,

²⁴² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 303-304; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 213.

²⁴³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 242.

²⁴⁴ Özköse, "Tokat'ta Tasavvuf Kültürü", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (25-26 Eylül. 2014) *Bildiriler*, 3 (Tokat 2015), 79.

²⁴⁵ Hasan Basri Öcalan, "Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi", *Türkler*, (Ankara 2002), 7/462-470.

Ferganalı Saîdüddîn ve Fahreddîn Irâkî'yi Tokat'a yerleştirmiştir.²⁴⁶ Pervâne'nin bunu yapmak istemesinin asıl amacı bölgede bu sûfiler aracılığıyla İbnü'l-Arabî'nin felsefesini yaymak istemesidir.²⁴⁷ Süleyman Pervâne, bahsi geçen mutasavvıflar için zâviyeler inşa ettirmiştir.²⁴⁸ Böylece Tokat ve çevresinde kurulan bu zâviyelerle Anadolu'nun İslâmlaşma süreci hız kazanmıştır.²⁴⁹ Bu dönemde Tokat'ta sûfilerin faaliyetlerini sürdürdükleri zâviyelerin başlıcaları şunlardır:

2.7.1 Ebû Şems Zâviyesi

Bu yapı, Tokat'ta 687 (1288) yılında Sultan II. Mesut döneminde, Ebû Şems tarafından inşa ettirilmiştir.²⁵⁰ Bu zât, döneme ait bir vakfiyede kendisini dîn ve devlet büyüğü bir melik olarak tanıtmıştır.²⁵¹ Kimliğiyle ilgili bir diğer bilgi, yapının dış duvarında bulunan inşa kitâbesinde yer almaktadır.²⁵² Kitâbede yer verilen ifadeden Ebû Şems'in Moğolların Anadolu'yu istilâsı sonucu Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin bozulduğu dönemde Tokat'ta faaliyette bulunan sûfilerden biri olup, Anadolu'da varlık gösterdiği yıllarda Selçuklu tahtında Mesud b. Keykâvus'un bulunduğu anlaşılabilmektedir. Ayrıca Ebû Şems Zâviyesi'nin vakıf kaydında *meliketi'l-muazzama* sıfatıyla bir melikeden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Bu melikenin Sultan Mesud b. Keykâvus'un karısı olabileceğine dâir görüşler söz konusudur.²⁵³ Konuyla ilgili İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Selçukî Havand binti Kılıçarslan'ın, Sultan Mesud'un amcası IV. Kılıçarslan'ın kızı aynı zamanda da İlhanlı Hükümdarı Abak Han'ın gelini olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁴

Bu zâviyeye gelir getirmek üzere Tokat merkezde çok sayıda dükkân, bahçe, değirmen ve köy vakfedilmiştir. Zâviyede çeşitli hizmetleri yerine getirmek

²⁴⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 524.

²⁴⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 618-619.

²⁴⁸ Bayram, "Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler", 35.

²⁴⁹ Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dinî Serüveni-Türkiye'nin Dinî Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006), 199.

²⁵⁰ BOA, C. Fermanlar, 43.

²⁵¹ BOA. C. EV. 445/22549.

²⁵² Kitâbe metninin 1. satırında *Fussilet Süresi/46*. âyeti'nin ilk kısmı yazılmıştır. 2. satırında *Bu hankâh Mesud b. Keykâvus'un saltanat yıllarında yaptırılmıştır* ifadesi yazılıdır. 3. satırında isim verilmeden sultandan bahsedilmiş ve Allah'a onun devletine yardım etmesi için dua edilmiştir. 4. satırında ise zâviyenin Ebü'l-Hasan bin eş-Şems tarafından 687 yılında inşa edildiği belirtilmiştir. Âyetin tamamı ise şöyledir: *Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.* Fussilet/46.

²⁵³ BOA. C. EV. Fermanlar, 43.

²⁵⁴ İsmail Hakkı, *Tokat, Niksar, Zile Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet, Kaza ve Nâhiyelerdeki Kitabeler*, (İstanbul: Milli Matbaa, 1927), 9.

üzere şeyh, müezzin, bevvâb gibi kişiler görevlendirilmiştir. Vakıf şartları arasında bu görevlere azatlı kölelerin atanması ibâresi yer almıştır.²⁵⁵ Faaliyette bulunduğu yıllarda *Vezir Ahmed Paşa Zâviye ve Türbesi*²⁵⁶ ya da *Vezir Hankahı* olarak da adlandırılan bu yapı, XIX. yüzyılın sonlarına doğru bir tadilat geçirmiştir. Eski eser olarak kayıtlara geçen zâviye, günümüzdeki hâlini ise 1988 yılında yapılan düzenleme sonucunda almıştır.²⁵⁷

2.7.2 Hankâh-ı Hoca Münir

Tokat'ta yer alan tasavvufi kurumlardan biri de *Hankâh-ı Hoca Münir* olarak bilinmektedir. Zâviye, arşiv belgelerinde *Zâviye-i Münir*, *Hankâh-ı Münir*, *Zâviye-i Şerefüddîn*, *Hankâh-ı Münir Seyyid Şerefüddîn*, *Zâviye-i Hoca Münir der nefs-i Tokat*²⁵⁸ gibi isimlerle kayıtlıdır. Bu zâviyenin düzeniyle Selçuklu Veziri Muînüddîn Pervâne'nin kızı ilgilenmiştir. Döneme ait bazı menkıbevî bilgilerden de anlaşıldığı üzere bu kurumda devrin tanınmış âlimlerinden Bahâeddîn Cendî de şeyh olarak görev yapmıştır. Bahâeddîn Cendî, bu zâviyede tasavvufi bilgiler içeren sohbet meclisi düzenlemiştir. Eflâkî, eserinde çok sayıda âlim ve şeyhin katıldığı bir posta oturma töreninde Şeyh Bahâeddîn ile Ulu Ârif Çelebi'nin münâkaşa ettiğinden bahsetmiştir. İlerleyen süreçte aralarındaki anlaşmazlık son bulmuş ve Şeyh Bahâeddîn, Ârif Çelebi'nin müridi olarak vefat etmiştir.²⁵⁹

2.7.3 Halef Sultan Zâviyesi

Halef Sultan Zâviyesi, Selçuklular devrinde, Tokat'ta Halef b. Süleyman adına 691 (1292) yılında inşa edilmiştir. Yapı, Selçuklular döneminde dârü'l-ilm olarak faaliyetini sürdürmüştür. Tokat halkına hizmet eden bu zâviyeye gelir sağlamak amacıyla şehrin varlıklı kesimleri tarafından bahçeler ve köyler

²⁵⁵ TŞSD. Defter Numarası 53, Varak, 66-88-93.

²⁵⁶ BOA. C. EV. 445/22549; 647/32638.

²⁵⁷ Muhammet Okudan, "Tokat Ebu Şems (Vezir Ahmed Paşa) Zâviyesi Vakfı", 181.

²⁵⁸ KKA. TD. nr. 583, v. 33b

²⁵⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 311-312.

vakfedilmiştir.²⁶⁰ Zâviyeye ait iki kitâbe bulunmaktadır. Bu kitâbelerden birine Cin Sûresi'nin 18. âyeti Arapça olarak kaydedilmiştir.²⁶¹

2.7.4 Şeyh Mekkûn (Bektut/Açıkbaş) Zâviyesi

Tokat-Turhal yolu üzerinde yer alan Şeyh Mekkûn (Açıkbaş) Zâviyesi'nin Sühreverdiyye Tarikatı'na ait bir yapı olarak Mesud b. Keykâvus tarafından XIII. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülmektedir.²⁶² Zâviye fonksiyonuyla Anadolu'da uzun yıllar hizmet veren bu müessese çeşitli ilim insanlarının eserlerine konu olmuştur. Bu kişilerden biri Fransız mimar ve arkeolog Albert Gabriel'dir. Gabriel, dönemin Bektâşî zâviyeleri arasında sayılan bu zâviyeden eserinde *Açıkbaş Türbesi* olarak bahsetmiştir.²⁶³ Benzer şekilde Evliya Çelebi, Tokat'ın ziyaretgâhlarını sayarken Şeyh Begdûd Baba'nın türbesinden bahsetmekte ve bu zâtın Cısr (köprü) başında bir zâviyede medfûn olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴ XIV. ve XVI. yüzyıllarda Tokat'ta kurulmuş zâviyeleri konu edinen bazı araştırmalarda, 1455-1574 yılları arası dönemde Şeyh Mekkûn Zâviyesi ile ilgili tahrir defterlerindeki kayıtların arşivdeki yerleri tespit edilerek 1576 tarihli vakıf tahrir kaydı hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.²⁶⁵

2.7.5 Şeyh Pîr Havend Zâviyesi

Şeyh Pîr Havend'in şahsıyla ilgili kaynaklarda sınırlı düzeyde bilgi bulunmaktadır. Adı geçen zâviye bazı tapu tahrir defterlerinde Çöreğibüyük Tekkesi olarak yer almıştır.²⁶⁶ Pîr Havend ile ilgili bir kayıt da günümüzde Tokat'a bağlı Çöreğibüyük Köyü'nde bulunan türbenin giriş kapısında yer alan kitâbede mevcuttur. İki satırlık kitâbe, nesih hattıyla Arapça olarak yazılmıştır.²⁶⁷ Kitâbenin

²⁶⁰ TK. KKA. TD. 583, 29b; Açıklık, "Tokat Zâviyeleri", 237. (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Resim-30)

²⁶¹ *Hiç şüphesiz, mescidler Allah'ındır. (O hâlde), Allah'la beraber başka bir (ilaha) dua etmeyin.* (Cin Sûresi, 72/18)

²⁶² VGMA. 616, 171/86.

²⁶³ Albert-Louis Gabriel, *Anadolu'daki Türk Anıtları II: Amasya-Tokat-Sivas*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu, (İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022), 105.

²⁶⁴ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5/ 25.

²⁶⁵ BOA. TD. 2: 180, 639. (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Ekler: Resim-31)

²⁶⁶ BOA. TD. 19: 523, 507.

²⁶⁷ Kitâbenin transkripsiyonu şu şekildedir:

1- *Bena hazihi 't-türbete el-merhûm Pîr Havend kaddese Allahu sırrehu b. (bin=oğlu)*

2- *Pîr Muhammed b. Pîr Havend fî Zilhiccetî sene seb'ate hamsîn ve semânemi 'e.*

metninden yapının inşasının 1453 tarihinde tamamlandığı, kitâbenin de Pîr Havend'in vefatından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.²⁶⁸

Zâviye ile ilgili arşiv kayıtlarında ve Tokat şer'iyye sicillerinde bazı kayıtlara ulaşılmıştır. Ancak Şeyh Pîr Havend'in kimliği hakkında bu kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde Tokat'taki Bektâşî zâviyelerini sayarken Şeyh Pîr Havend Zâviyesi'ne de bu yapılar içinde yer vermiştir. Bu bilgilerden hareketle Pîr Havend'in Hacı Bektâş-ı Velî'ye bağlı bir sûfi ve torunlarının da Bektâşîliğin müntesibi olduğu düşünülebilir.²⁶⁹

Selçuklular devrinde Tokat'ta yukarıda bahsi geçen zâviyelerin dışında varlığı bilinen diğer zâviyeler: *Hıdırlık Tekkesi*, *Alp Gazi Tekkesi*, *Gij Gij Tekkesi*, *Sümbül Baba Tekkesi*, *Niksar Kulak Tekkesi*, *Arap Gir Zâviyesi*, *Çöreği Tekkesi* şeklinde sıralanabilir.²⁷⁰

2.8 Diğer Selçuklu Şehirlerindeki Zâviyeler

Türkiye Selçukluları dönemi kaynaklarında isimlerini tespit edebildiğimiz fakat haklarında yeterli bilgi bulunmayan zâviyeler de mevcuttur. Bu zâviyelerin büyük çoğunluğu Selçuklular ve Beylikler döneminde varlık göstermiştir. Kaynaklarda haklarında yeterli bilgi bulunmayan bu zâviyelerin sadece isimlerini bilmekteyiz. Bahsedilen bu zâviyelerin bulundukları şehirlere göre tasnifi şu şekildedir:

2.8.1 Aksaray Zâviyeleri

Melik Mahmud Gazi Hankâhı, Efdaliyye Hankâhı, Selçuklular; İmadiyye Hankâhı, Zahriyye Hankâhı, Halil Ağa İmâreti Fahriyye Mevlevihanesi, Kalenderhane, Ahi Süleyman, Ali Gaznevî, Bâblı, Devlet Paşa (Merkeblü Baba), Ferâmürziye, Fıkaî (Ahî Sinan), Hacı Hamuş, Hacı Musa, Hamza Fakih,

Bu metnin tercümesi şu şekildedir: *Bu türbeyi Pîr Havend oğlu Muhammed'in oğlu merhum Pîr Havend (Allah sırrını mukaddes kılsın) hicri 857 senesinin Zilhicce ayının ilk gününde (3 Aralık 1453) bina etmiştir.* BOA. TD. 2: 180, 639.

²⁶⁸ BOA. TD. 2: 180, 639, Açık, "Tokat Şeyh Pîr Havend Zâviyesi Vakfı (1453-1839) ve Çöreğibüyük Köyü Türbesi", 105.

²⁶⁹ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5/33-34.

²⁷⁰ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5/38.

Mercaniye, Nakkaşıye, Şahiniyye (Samiyye), Şeyh Cemaleddin, Şeyh Çoban (Şeyh Ali Çelebi), Şeyh Kemal, Şeyh Mehmed b. Eflah Seydî ve Zahriyye, Şeyh Turasan Dede Zâviyesi, Kara Abdal Zâviyesi, Şeyh Hacı Bektâş Zâviyesi ve Hacı Gaybi Zâviyesi.²⁷¹

2.8.2 Amasya Zâviyeleri

Şeyh Kırık Tekkesi (Hankâh-ı Mes'ûdî), Alâeddin Pervâne Mevlevîhânesi, Gümüşlüoğlu Tekkesi.²⁷²

2.8.3 Çorum Zâviyeleri

Abdalata Zâviyesi, Demirşeyh Zâviyesi, Balım Sultan Zâviyesi, Şeyh Âşık Zâviyesi, Koyun Baba Zâviyesi.²⁷³

2.8.4 Eskişehir Zâviyeleri

Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî Türbesi/Salı Tekkesi, Derin Baba Zâviyesi, Beğdin Baba Zâviyesi, Bahşayış Baba Zâviyesi, Beştaş Zâviyesi Zâviyesi, Kuzucu Baba Zâviyesi, Güzel Abdal Zâviyesi, Çerağı Baba Zâviyesi, Kara Abdal Zâviyesi, Dumlu Baba Zâviyesi, Cebani Baba Zâviyesi, Ak Dede Zâviyesi, Beştaş Zâviyesi, Ahî Mahmud Zâviyesi.²⁷⁴

2.8.5 Karaman (Lârende) Zâviyeleri

Kalemiye Zâviyesi, Ağa Tekkesi (Ak Tekke), Şeyh Alâeddin Rûmî Zâviyesi, Şeyh Ali Semerkandî Zâviyesi, Yûnus Emre Zâviyeleri, Melik Mahmut Gazi Hankâhı, Ana Sultan Zâviyesi, Hacı Bektâş Zâviyesi.²⁷⁵

²⁷¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Aksaray Tarihi*, (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974), I/1383, Fatih Bayram, *Zâviye-Khankâhs And Religious Orders In The Province Of Karaman: The Seljukid, Karamanoğlu And The Ottoman Periods*, (Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 170.

²⁷² Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, çev. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, (Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1986), I/189.

²⁷³ BOA. DH. İUM. 109/24.

²⁷⁴ BOA. MAD. Nr. 27: 35.

²⁷⁵ Tapu ve Kadastro Arşivi. no. 584.

2.8.6 Kastamonu Zâviyeleri

Tay Sultan Zâviyesi, İsfendiyar Bey Zâviyesi, Halife Zâviyesi, Dede Sultan Zâviyesi, Akdoğan Zâviyesi, Börekçi Hızır Zâviyesi, Derviş İbrahim Zâviyesi, Hacı Murat Zâviyesi, Kalenderhâne, Ahî Şorba Zâviyesi.²⁷⁶

2.8.7 Kırşehir Zâviyeleri

Âşık Paşa Zâviyesi, Ahî Evran Zâviyesi, Şeyh Süleymân-ı Türkmânî Zâviyesi, Kaya Şeyh Zâviyesi.²⁷⁷

Adı geçen tüm bu zâviyeler, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet yıllarında Anadolu'nun çeşitli beldelerinde tasavvufî faaliyetlerini sürdürmüştür. Beylikler ve Osmanlılar devrinde de faal olan bu zâviyelerin bazıları günümüze kadar ulaşabilmiş bazılarının ise tarihsel süreçte izleri silinmiştir.

²⁷⁶ VGMA. Defter nr. 591, 12.

²⁷⁷ BOA. TD. nr. 19, 281/288; KK. TD, nr. 139, 56a, 279a.

3. İKİNCİ BÖLÜM: ZÂVİYELERDE İLMÎ HAYAT

3.1 İslâm Dünyasında İlim ve Eğitim Kurumları

İslâm medeniyetinde, ilme ve âlime büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda Müslümanların ilâhi kitabı Kur'ân-ı Kerim'in ilk emri *oku* olmakla birlikte Kur'ân'da ilim ehlinin önemine âyetlerle de vurgu yapılmıştır. Bu âyetlerden bazıları şu şekildedir: *Allah içinizden îmân edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.* (Mücâdele Sûresi, 58/11), *Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?* (Zümer Sûresi, 39/9), *Allah'tan kulları içinde ancak ilim sahibi olanlar korkar.* (Fâtır Sûresi, 35/28)

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke devrinde, Hz. Peygamber ile başlamıştır. Bu dönemde maruz kalınan eziyetlere rağmen yürütülen ilmî faaliyetlerin çoğu gizlice evlerde toplanarak devam etmiştir. İslâmî esasları tebliğ makdasıyla Mus'ab b. Umeyr, Hz. Muhammed tarafından I. Akabe Biati'nın ardından Medine'ye gönderilmiştir. İslâm eğitim tarihinin ilk muallimlerinden biri olan bu zât, Müslümanlara dinleri yanında İslâm adap ve usûllerini bildirmek sûretiyle ilim yolunda hizmette bulunmuştur.²⁷⁸ İslâm'ı daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla Hz. Muhammed, Mekke'den Medine'ye hicret etmiş, burada İslâm'ın ilk eğitim kurumu olan Mescid-i Nebvî'yi inşa ettirmiştir. Bu yapı, ibadet bölümü, ilmî faaliyetler için ayrılan *Suffa* bölümü ve Hz. Peygamber'in aile fertleri için ayrılan bir bölüm olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.²⁷⁹ Mescidin eğitim ve öğretim hizmetlerine ayrılan *Suffa* adlı bölümde, Hz. Muhammed sahâbîlere İslâmî öğretiler üzerine dersler vermiş ayrıca burada okuma-yazma ve diğer ilimleri sahâbeye öğretmek amacıyla Ubâde b. Sâbit ve Sa'd b. As gibi şahısları öğretici olarak tâyin etmiştir.

İslâm medeniyetinde Müslümanlığın ilk yıllarında ilme verilen önem sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Bu doğrultuda zaman içinde değişen ihtiyaçlara binâen eğitimin yapıldığı mekânlar çeşitlenmiş, *cami/mescit*, *medrese*

²⁷⁸ Mehmet Salih Gündüz, "Mus'ab B. Umeyr'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2017), 107-142, 136.

²⁷⁹ Fahri Kayadibi, "İslâm Dininin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001), 33-44, 38.

ve *zâviye* gibi kurumlar eğitim faaliyetlerinin icra edildiği diğer mekânlar olarak ortaya çıkmıştır.²⁸⁰

3.2 Camiler/Mescitler

İslâm Tarihi'nin ilk dönemlerinde iki farklı ibadethâne kavramına rastlanılmaktadır. Bu mekânlardan ilki, kitleleri biraraya getiren ibadethâne işleviyle *cami*, diğeri ise günlük ibadetlerin yapıldığı yer olan *mescit*'dir. Cami terimi, Cuma namazının kılındığı ibadet mekânları için kullanılmış, mescit kavramı ise daha küçük kapasitedeki ibadethâneler için genel bir tanımlamadır.²⁸¹ İslâmiyetin ilk yıllarından itibaren ibadet kurumları olan camiler/mescitler aynı zamanda ilmî amaçlara hizmet eden önemli mekânlar olmuştur.²⁸² Camilerin İslâm toplumlarında, eğitim amacıyla kullanımı Hz. Peygamber'in inşa ettirdiği Mescid-i Nebvî ile başlamış ve sonraki yıllarda da devam etmiştir.

İbadet ve eğitim kurumları olan camiler, küttab ve medrese gibi müstakil eğitim kurumlarının henüz var olmadığı İslâmiyet'in ilk yıllarında eğitim için elverişli alanlar olmuştur. Bu kurumlar, zamanla bünyesinde çeşitli İslâmî ilimlerin okutulduğu birer eğitim merkezi hâline gelmiş ve pek çok camide ders halkaları oluşturulmuştur. Bu mekânlarda, dinî ilimlerin yanında, fetva, münâzara, vaaz şeklinde ilmî faaliyetler de devam etmiştir.²⁸³ İlerleyen süreçte İslâm dünyasında ilme talip insanların çoğalmasıyla camilerin, artan ihtiyaçlara cevap verememesi üzerine yeni arayışlar içine girilmiştir. Ortaya çıkan bu ihtiyaçlara binâen sonraki dönemlerde eğitim kurumları olarak medreseler ortaya çıkmıştır.

3.3 Medreseler

İslâmî eğitim kurumlarından biri olan medrese, kelime anlamı olarak *bir metni öğrenmek ya da anlamak için tekrarlamak* şeklinde tanımlanmıştır. Fiziki mekân olarak tanımlandığında, camilerden daha kapsamlı eğitim kurumları olarak

²⁸⁰ Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 83.

²⁸¹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 51.

²⁸² Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983), 23; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 134.

²⁸³ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 51-52.

Medreselerin ilk örneklerine İslâmiyet'in ilk yıllarında Nîşâbur civarında rastlanılmaktadır. Ortaçağ İslâm dünyasında ilmî kurumlar olarak müesseseleşen medreseler; müderris, devlet adamı, yargı mensuplarını yetiştirme faaliyetleri yanında toplumlarda ortaya çıkan cehâlet ve yıkıcı akımlarla mücadele etme gibi amaçlara da hizmet etmiştir.²⁸⁴

İslâm dünyasında eğitim kurumları olarak medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Tarihî kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda ilk medreselerin X. yüzyılda kurulmaya başlandığı bilinmektedir. Bu yüzyılda Şîî yapılanmayı esas alan Fatımîlerin başlıca medreseleri *el-Ezher* ve *Dârü'l-İlim* adlarıyla bilinmektedir. *Ebû Tahir b. Avf Medresesi*, *Hafız es-Silefi*, *Nâsırıyye* ve *Kumhiyye* adlarıyla anılan bu medreselerin husûsi medreseler olduğu ifade edilmektedir.

Daha sonraki süreçte Büyük Selçuklu Devleti'nin İslâm âleminde etkin bir güç hâline gelmesiyle sünî akîdeyi destekleyen âlimler ve eğitim kurumları yaygınlaşmıştır. Bu eğitim kurumlarının zirve noktası da Nizâmiye medreseleri olmuştur. Yaygın kanaat olarak her ne kadar ilk Nizâmiye'nin Bağdat'ta kurulduğu görüşü yaygın olsa da yapılan araştırmalar sonucunda bu medreselerin ilk örneğinin Nîşâbur'da yapıldığı ortaya çıkmıştır.²⁸⁵ Bahsi geçen medreselerde verilen derslere bakıldığında; hadis, Şâfi'î fıkıh usûlü ve Eş'arî kelâmı, riyâziyat ve ferâiz gibi ilimler karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁶ Selçuklular dönemi üniversiteleri olarak da kabul edilen bu medreselerin ana gayesi Şîilik ve sapkın düşüncelerle mücadele ederek onların yanlışlarını ortaya koymak ve İslam toplumlarında Ehl-i sünnet fikrini güçlendirmek olmuştur. Bu anlamda Kur'ân'ı ve sünneti esas alarak gelişen tasavvuf hareketi de Nizâmiye medreseleri ve buralarda görev yapan hocalar tarafından desteklenmiş ve böylece şariat-tarikat uzlaşması sağlanmıştır. Kuşeyrî, Gazzâlî ve Sühreverdî gibi şahsiyetler bu anlamda önemli görevler üstlenmiştir. Bu süreçte İslâmî ilimler, bir taraftan medreseler kanalıyla diğer yandan ise zâviyeler aracılığıyla insanlara aktarılmıştır.²⁸⁷ Bu bağlamda Nizâmiye medreselerini bir başlangıç noktası değil, tarihî bir gelişmenin dönüm noktası olarak görmek daha doğru olacaktır.²⁸⁸

²⁸⁴ Bozkurt, "Medrese", 323.

²⁸⁵ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, 85.

²⁸⁶ M. Asad Talas, *Nizâmiye Medresesi*, çev. Sadık Cihan, (Samsun: Etüt Yayınları, 2000).

²⁸⁷ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri-Nizâmiye Medreseleri*, 339.

²⁸⁸ A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1969). 1/529.

Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasının akabinde kurulan devletler de medreseler hususunda benzer şekilde hareket etmiştir. Bu devletlerden Türk Atabeklerinden Nureddin Zengi; Halep, Hama ve Şam gibi şehirlerde medreseler inşa ettirmiştir. Selçuklu sultanları hâkim olduğu şehirlerde ilk iş olarak cami, medrese ve zâviye inşa ettirmiş, tüccarlar, din adamları ve âlimleri de bu kurumlarda görevlendirmiştir. Müfredatında fıkıh, kelâm, hadis, riyâziye, tıp, edebiyat ve belâgat gibi derslere yer veren bu medreseler ilmî sürece önemli katkılar sunmuştur.²⁸⁹

Türkiye Selçukluları dönemi medreselerine bakıldığında ise eğitim alanında daha çok ihtisaslaşma görülmüştür. Medreselerin, müfredatı incelendiğinde hadis, fıkıh ve tıp olmak üzere bu eğitim kurumlarının üç ihtisas alanına ayrıldığı görülmektedir. Bu anlamda Konya'daki İnce Minâreli Medrese bir dârü'l-hadis medresesi olarak ön plana çıkarken, Konya'daki diğer bir medrese olan Sırçalı Medrese ise fıkıh medresesi olarak faaliyet göstermiştir.²⁹⁰ Medreselerin mevcut vakfiyelerden elde edilen bilgilere göre Selçuklu medreselerinde öğrenci sayısının yirmi ile kırk arasında değiştiği anlaşılmaktadır.²⁹¹ Bu kurumlarda dersler genel olarak ezberleme, tekrar, müzâkere ve imlâ metotlarıyla talebelere aktarılmaya çalışılmıştır.²⁹² Tüm bu bilgilerden anlaşılabacağı üzere medreseler, tarih boyunca fonksiyonel yönleriyle ilme talip olan kimselere hizmet etmek suretiyle Türk-İslâm tarihinde daha sonraki eğitim kurumlarının altyapısını oluşturmuştur.

3.4 Zâviyeler

Ortaçağ İslâm dünyasının eğitim kurumlarından biri de zâviyelerdir. İslâm itikad ve ahlâkının sûfî gelenek çerçevesinde şekillendiği, sûfîlerin eğitim, zikir, tezekkür, inzivâ, yeme, içme, barınma vb. ihtiyaçlarının karşılandığı birer irfan merkezi olarak zâviyeler, kuruluşlarından itibaren ilmî ve tasavvufî pek çok gelişmeye öncülük etmiştir. Tasavvufî eğitimin belirli usûllerle insanlara ulaşabilmesi, İslâm coğrafyasının çeşitli beldelerine zâviyelerin kurulmasıyla

²⁸⁹ Tunay Karakök, "Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (Kış 2013), 2/2, 208-234.

²⁹⁰ İ. Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi II*, (Konya 1994).

²⁹¹ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45 (1948), 72-79.

²⁹² Bozkurt, "Medrese", 326.

gerçekleşmiştir. Tarihsel süreçte zâviyelerin Anadolu'daki faaliyetlerine bakıldığında toplumda siyasi dengeyi sağlayan, iktisadî düzeni etkileyen, askerî anlamda devlete katkıda bulunan, ilim, sanat ve edebiyatın da icrâ edildiği önemli müesseseler olduğu anlaşılmaktadır.²⁹³

Bu kurumlarda verilen eğitim, İslâm'ın emrettiği gibi yaşamak, insana ve diğer varlıklara iyi davranmak, ülkenin birliğine destek olmak gibi amaçlar etrafında şekillenmiştir.²⁹⁴ Böylece zâviyelerde, kişiyi nefsânî duygulardan, dünyevî isteklerden kısaca ego (nefs) denilen kötülüğü teşvik edici hususlardan arındırmak maksadıyla gerekli eğitim verilmiştir. Ancak bu tanımlamadan, tasavvufî eğitimde bugünkü anlamda bir eğitime yer verilmediği anlamı çıkarılmamalıdır. Zâviyelerde verilen eğitimde müridin (talebe) öncelikle şeriatın zâhiri hükümlerini öğrenmesi amaçlanmaktadır.²⁹⁵ Bu anlamda zâviyelerde müritler için medresede öğretilen temel bilgileri öğrenmek esas kabul edilmiştir. Bu bağlamda zâviyelerde mürşitler (hoca) tarafından müritlere çeşitli ilimler aktarılmıştır. Bu ilimler, delil ve nazar yoluyla elde edilen ilim olarak *ilmü'l-yakîn*, keşif ve ilâhî ihsanlar vasıtasıyla elde edilen mârifet olarak *ayne'l-yakîn* ve insan fıtratının getirdiği kötülüklerden arınmanın gerçekleşmesi ile elde edilen hakikat olarak *hakka'l-yakîn* olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.²⁹⁶

Zâviyelerde verilen eğitime bakıldığında, buradaki faaliyetlerin sistemli bir şekilde yürütüldüğü görülmüştür. Ağırlıklı olarak dinî ilimlerin öğretildiği bu kurumlarda, mûsiki, edebiyat, sanat ve spor faaliyetleri gibi alanlarda da eğitim verilmiştir. Bazı tasavvuf ekollerinde zâviyelerde eğitim alan talebeler, halvethâne ya da çilehâne denilen hücrelerde takriben kırk gün çileye girmiş, bu süreç onlar için bir nevî tefekkür evresi olarak da adlandırılmıştır. Müritler, çilehânelerde tasavvufun kendilerine kazandırmış olduğu manevî ruh yapısıyla zaman ve mekândan soyutlanmış ve kendilerini keşfetme gayesi doğrultusunda yol almışlardır.

²⁹³ Abdurrahman Acar, "Tekke, Zâviye, Dergâh", *İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 285.

²⁹⁴ Fatih Çınar, "Fonksiyon ve Değeri Açısından Tasavvufî Kurumlar", *Somuncubaba*, 220 (2019), 49-51.

²⁹⁵ Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair-Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 48.

²⁹⁶ Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 528.

İslâm dünyasında zâviyelerde uygulanan eğitim ile özellikle sûfilerin İslâm anlayışları ve örnek davranışları, Müslümanların yanında gayrimüslim çevreler tarafından da takip edilmiş, bu da toplumda İslâmlaşma sürecini hızlandırmıştır. Türk-İslam dünyasında yaygın eğitim kurumları olarak zâviyeler, kimi zaman da medreseler gibi işlev görmüştür. Bu duruma Kahire’de bulunan Şeyhû Hankâhı’nda kıraat, fıkıh, hadis ve tasavvuf dersleri verilmesi, Dımaşk’ta Emeviyye Cami bünyesinde sekiz zâviye bulunması, Mısır’da Amr b. Âs Cami’sine bağlı olarak faaliyet gösteren birkaç zâviyenin bulunması örnek gösterilebilir.²⁹⁷ Yukarıdaki bilgileri destekler mahiyette İbn Battûta Seyahatnâmesi’nde Irak-ı Acem Bölgesinde bulunan Lûristân/Bilâd-ı Lûr’ın²⁹⁸ saltanat merkezi olan İzec’de²⁹⁹ yer alan zâviyelerin de medrese olarak adlandırıldığı belirtilmekle birlikte yolcuların konaklama yerlerinin bazılarında da medrese adıyla zâviyelerin bulunduğu bilgisi verilmektedir.³⁰⁰ Bu mekânlarda *Sahîhu’l-Buhârî* başta olmak üzere çeşitli hadis kitapları, *Sîretü’n-nebeviyye*, *İhyâu ulûmü’d-dîn* gibi akâid, ahlâk, tasavvuf ve tarih kitapları okutulduğu, diğer bazı medreselerde ise; İslâmî ilimlerin yanında matematik ve tıp gibi derslerin verildiği anlaşılmaktadır.³⁰¹

İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde görüldüğü gibi Türkiye Selçukluları döneminde de kurulmuş olan pek çok zâviye, medrese gibi eğitim faaliyeti yürütmüştür. Bu şekilde faaliyet gösteren yapılardan biri, Konya’da Bektâşî zâviyesi olan ve *Mahmudiye Medresesi* adıyla da anılan *Ali Gâv Zâviyesi*’dir.³⁰² Yine Konya’da kurulmuş olan Sadreddin Konevî Zâviyesi’nde yapılan eğitime bakıldığında medreselerde görüldüğü gibi burada da büyük hadis kaynaklarından ve İslâmî ilimlere dâir eserlerden faydalanılarak eğitim verilmiştir.³⁰³ Öyle ki döneminde âlim ve âriflerden oluşan bazı gruplar da zâviyelerdeki bu ders halkalarına katılmıştır. Buna örnek olarak Konevî’nin zâviyesinde yapılan hadis derslerine katılan Kutbüddîn Şîrâzî gösterilebilir. Bu doğrultuda İbnü’l-Esîr’e ait olan *Câmiu’l-usûl* adlı eseri kendi hattıyla yazan Şîrâzî, Konevî Zâviyesi’nde

²⁹⁷ Bozkurt, “Medrese”, 327.

²⁹⁸ İran’ın güneybatısında bir eyâlet.

²⁹⁹ Huzistan ile İsfahan arasında bir şehir.

³⁰⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 147.

³⁰¹ Esra Atmaca, “Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti”, 76.

³⁰² KŞS. no.7,183, Konyalı, *Konya Tarihi*, 909-914; Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, 174.

³⁰³ Sadreddin Konevî, *Mir’âtü’l-ârifin*, trc. D. Gürer B. Güçlü, A. Çoban, (Konya: Mebkam Yayınları, 2008), 15-16.

katıldığı ders halkalarında bu eseri Müeyyidüddîn Cendî, Sadeddîn Fergânî, Fahreddîn Irakî gibi âlimlerin huzurunda okumuştur.³⁰⁴

3.4.1 Zâviyelerde Eğitimin Usûlleri

İslâm ülkelerinde, medreselerde olduğu gibi zâviyelerde de ilmî süreç için bilinmesi gereken ilk nokta eğitimin zorunlu olmayıp, gönüllülük esasına dayalı olmasıdır. Bu tasavvufî kurumlarda eğitim alabilmek için belli bir yaş sınırı da yoktur. Çok erken yaşlarda bu yola girenler olduğu gibi ömrünün geç dönemlerinde ya da medrese tahsilini tamamladıktan sonra bu yola giren kişiler de olabilmektedir.³⁰⁵

Zâviye eğitiminin temel yapı taşlarından biri de mürşit mevcûdiyetinin gerekli olmasıdır.³⁰⁶ Bu duruma örnek olarak Endülüslü tarihçi, fakih ve muhaddis İbn Beşkûvâl ve Ebû Muhammed gibi hocalardan ilim tahsil eden Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve onun talebesi Sadreddin Konevî ve Konevî'nin zâviyesinde ders halkalarına katılan müritleri Fahreddîn Irâkî, Müeyyidüddîn Cendî, Kutbüddîn Şîrâzî gibi âlimlerden oluşan mürit-mürşit silsilesi verilebilir.³⁰⁷

Tasavvufî eğitimde ilk adım genellikle en yakın kurumlarda yapılmıştır. Bu yakın eğitim kurumları olarak kastedilen mahalle, cami yahut mescitlerdir. Ancak bu konuda bir zorunluluk yoktur.³⁰⁸ Zâviyelerde gerçekleştirilen eğitim genellikle sınıf ortamına benzeyen belli bir mekânda yapılmıştır. Müridin zamanla belli bir ilmî seviyeye ulaşmasıyla bu süreç uzak mesafeleri kapsayan ve yazılan mektuplarla müridin eğitimini sağlayan bir ilmî sürece dönüşmüştür. Bu mesafeli eğitim sürecinde de ilmî içerikli mektuplar önem taşımaktadır. Tasavvuf kültüründe sûfîler, yazılan mektupları eğitim sürecinin mühim bir parçası olarak görmüşlerdir. İçerikleri dikkate alındığında tasavvuf ehli bu mektupları, yöneticileri uyarmak ya da onlara bazı dilekleri iletmek, âlimlerle istişarede bulunmak, yanlarında olmayan müritlerinin seyrüsülûk esnasında maruz kaldıkları olumsuz durumları çözmek gibi amaçlarla kaleme almışlardır. Bu anlamda Ahmed Rifâî'nin Abbâsî Halifesi

³⁰⁴ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 738-739.

³⁰⁵ Abdullah Uçman, "Tekke Şiiri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1985), 16.

³⁰⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 103.

³⁰⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 222-223.

³⁰⁸ Abdurrahman Acar, "Tekke, Zâviye, Dergâh", 273.

Müstencid-Billâh'a, Arabî'nin Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a ve Fahreddîn Râzî'ye, Mevlânâ'nın Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a, Evhadüddîn-i Kirmânî'nin ise Abbasi halifesi Müstansır-Billâh'a yazmış olduğu mektuplar önemlidir.³⁰⁹

Zâviyelerde uygulanan eğitimin özünde zâhirî ilimlerde olduğu gibi sorma, sorgulama, muhakeme yapma olmayıp, tam tersine mürşidine teslimiyet esastır. Öyle ki bir arayış neticesinde mürşidini bulan ve mürşidinin de kabulüyle ona intisab eden mürit artık tam teslimiyet ile hizmet etmektedir.³¹⁰ Bu süreçten sonra müride düşen görev mürşidinin tecrübesine teslim olarak manevî ilim yolunda ilerlemektir.

Zâviyelerde eğitim, genel olarak gündüzlü ve yatılı şekilde verilmiştir. Gün boyunca zâviyede zikir ve ibadetle meşgul sûfiler olabildiği gibi gündüzleri sahip oldukları meslekleri doğrultusunda normal iş hayatını sürdüren sûfiler de bu mekânlarda varlık göstermişlerdir. Bu durumun Selçuklular devrindeki en güzel örneği Ahî zâviyeleridir.³¹¹ Bu mekânlarda tasavvufî ve mesleki eğitimlerini alan ahîler gündelik hayatlarında sürdürdükleri mesleklerle geçimlerini sağlamışlardır. Ticaret ve hayvancılık gibi alanlarda faaliyet gösteren Ahîlerin, ziraata önem vermeleri de önemli bir husustur. Ahî vakıflarına ait bağ, çiftlik, tarla ve bahçeleri ekip biçen ve zirai faaliyetlerde bulunan ahîler buralarda çalışarak tarım sahalarının ziraata açılmasında büyük roller üstlenmişlerdir.³¹²

Zâviyelerde eğitimde Türkçe, Arapça ve Farsça yaygın dil olarak kullanılmıştır.³¹³ Zâviyenin şeyhi ya da onun görevlendirdiği kişiler, zâviyelerde klasiklerin okunmasında sûfilere rehber olmuştur. Bu doğrultuda zâviyelerde bazı klasik eserler topluca okunmuştur. Zâviyelerde ilim taliplilerinin yetişmesinde sohbet geleneği esas alınmıştır. Bu mekânlarda eğitim süreci devam ederken sohbetin yanında mürşidin görevlendirdiği bir şahsın yönetiminde bazı tasavvuf

³⁰⁹ Nihat Azamat, "Evhadüddîn-i Kirmânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/519.

³¹⁰ Abdurrahman Acar, "Tekke, Zâviye, Dergâh", 285.

³¹¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 194.

³¹² Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", 292.

³¹³ Mustafa Ülger, "19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri Bakımından Tekkeler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18:2 (2013), 45-52, 47.

klasiklerinin okunması da zamanla yaygınlaşmıştır. Birlikte okunup şerhedilen bu eserler arasında, İmam Gazzâlî'nin *İhyâ'ü-ulûmî'd-dîn*'i, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif*'i, Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'i ve *Futûhat-ı mekkiyye*'si ve Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si yer almaktadır.³¹⁴

Zâviyelerde günlük faaliyetlerden biri de zikir beraberinde duaların okunmasıdır. Çünkü zikir, tasavvuf kurumlarında sûfilerin en çok önem verdiği hususların başında gelmektedir. Tarikat usullerine uygun yapılan zikirlerin kimi cehrî (sesli) kimi de hafi (gizli) olarak yapılmıştır. Zâviyelerde sûfiler haftanın bir gününü ihya gecesi olarak zikire ayırmıştır. Yevm-i mahsus (özel gün) adını verilen bugünde zikir deveranı oluşturulmuştur.³¹⁵ Bu kurumlarda yapılan zikirlerin her tarikatta isim ve uygulama şekilleri farklı olmuştur. Örneğin Mevlevîlerin zikri *semâ* (*âyin*'i-şerif), Kadirîlerin zikri *devran*, Rifâîlerin zikri *zikr-i kıyam*, Halvetîlerin zikri *darb-ı esmâ*, Yesevîlerin zikri ise *zikr-i erre* olarak adlandırılmıştır.³¹⁶ Tarikatlar, zikir ve virdlere ilâveten çeşitli tâlim usûllerini de kullanmıştır. Bu durumun öne çıkan örneklerinden biri olan Mevlevîler, mûsikî eşliğinde semâ, Rifâîler ise zikir esnasında vücutlarının belirli bölgelerine kılıç, şiş vb. araçları batırmak sûretiyle tarikat geleneğini sürdürmüşlerdir.³¹⁷

Zâviyelerde eğitimini tamamlayan kişilerin her birinin kesin olarak mürşit olma durumu söz konusu değildir. Zâviyede eğitimini bitirenlere ilk yüzyıllarda olmasa da ilerleyen yıllarda *icâzetname/hilâfetnâme* denilen bugünkü anlamda diploma verilmiştir. Bu belgede mürşitler silsilesinde yer alan mutasavvıfların adı zikredilmektedir. Bu icâzetnâmeyi alan herkes muhakkak şeyh olacaktır diye de bir kâide yoktur. Tasavvufî eğitimde yaygın olan usûl gereği mürit intisab ettiği bir mürşidin yanında eğitimini tamamlamasının ardından mürşitlik makamına ulaşmıştır.³¹⁸

İslâm coğrafyasının çeşitli merkezlerinde kurulmuş zâviyelerde yapılagelen eğitimlerde sürecin daha verimli olması adına bazı yöntemler kullanılmıştır. Tasavvufta geleneksel bir eğitim metodu olan *sohbet (takrir)* bunların ilkidir. Bu

³¹⁴ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", 114.

³¹⁵ Abdurrahman Acar, "Tekke, Zâviye, Dergâh", 285.

³¹⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 338, 360-363.

³¹⁷ Acar, "Tekke, Zâviye, Dergâh", 286.

³¹⁸ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", 115.

yöntemde mürşit seçtiği bir tasavvufî konuyla ilgili sohbet vermek sûretiyle müritlerinin tasavvufî yönlerini geliştirme amacı gütmüştür. Tasavvufî eğitimde sık kullanılan yöntemlerden biri de *soru cevap* metodudur. Bu yöntemle müritte, öğrenmeye yönelik merak duygusunun yanı sıra çeşitli düşünme becerilerinin de gelişmesi amaçlanmıştır. Bu metot Anadolu’da genel olarak Bektâşî zâviyelerinde uygulanmıştır.³¹⁹

Son olarak tasavvufî eğitimde, bütün kâinatın bir araştırma alanı olarak müridin önünü koyulması nihâyetinde, sûfilere sefere çıkılmasının tavsiye edilmesiyle *dış gözlem* metodu; müridin nefsinin tanıyıp manevî âleme yolculuk etmesinin (hâlvet) teşvik edilmesiyle de *iç gözlem* yöntemi uygulanmıştır.³²⁰

3.4.2 Zâviyelerde Eğitimin Kaynakları

Tasavvuf kültüründe sûfiler, genelde medrese tahsili görmüş şahsiyetler olmaları yönüyle tasavvufî eserlerin yanı sıra zâhiri ilimlerde de kitaplar kaleme almışlardır. Tasavvufî ilkeler doğrultusunda vücûda getirilen bu eserlere zâviyelerde yer verilerek İslâm’ın ilk devirlerinden Selçuklu asrına kadar tasavvufî kültürün yaygınlaşması sağlanmıştır.³²¹

3.4.2.1 İslâm Dünyasında Okunan Başlıca Tasavvuf Klasikleri

İslâm ilimleri arasındaki konumu, şeriat ile olan ilişkisi ve İslâmî düzende nereye yerleştirileceği husûsu, tasavvufun bir ilim dalı olarak ortaya çıkmaya başladığı zamandan günümüze değin tartışılmıştır. Gerek sûfiler içerisinde şeriata aykırı bazı görüşlerin mevcûdiyeti, gerekse tasavvuf konusundaki farklı algılamalar karşısında bazı sûfiler, şeriata uygun bir tasavvuf anlayışı ortaya koymak amacıyla eser telifine başlamıştır. Tasavvufî hakikat anlayışının, genel şeriat hükümleri üzerine bina edildiği ilk dönem tasavvuf klasiklerinde bu durumun yansımalarını görebilmek mümkündür. İslâm tarihinde Serrâc’tan Kelâbâzî’ye, Ebû Tâlib el-Mekkî’den Hücvîrî’ye, Kuşeyrî’den Gazzâlî’ye kadar pek çok âlim-mutasavvıfın

³¹⁹ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 145.

³²⁰ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi-Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*. (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 134-139.

³²¹ Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, 116.

kaleme aldığı eserlerle tasavvufun ilk dönem klasiklerini oluşturmuştur. Bu eserlerin başlıcaları ve kısa muhtevâları şöyledir:

el-Gunye

el-Gunye, Abdülkâdir Geylânî'nin (ö. 561/1165-66) itikad, ibadet ve ahlâka ait bilgilere yer verdiği bir biridir. Eser, şer'î âdâb, farz ve sünnetlere ilişkin mühim bilgiler içermektedir. Müellif bu konuları işlerken âyet ve hadislere, âlimlerin görüşlerine, zâhid ve sûfilere ait menkıbevî kayıtlara yer vermiştir. Bu eser tasavvuf ilmine ait temel bilgileri içermesi açısından zâviyelerdeki eğitim için başlangıç seviyesinde önemli bir çalışmadır.³²²

el-Lüma'

Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) tasavvufun temel konularını ele aldığı temel eseridir. İslâmî dönem tasavvuf klasiklerinden biri olan *el-Lüma' adlı eserde* Hz. Peygamber ve ashabının dinî hayatları yanında hadis, fıkıh, tefsir ve kelâm gibi ilimlerle ilgili ayrıntılara yer verilmiştir.³²³

er-Riâye

Muhâsibî (ö. 243/857) tarafından kaleme alınan eser sûfî düşüncenin sistemli olarak kaleme alınmış ilk örneklerindendir. Nefis terbiyesi, kibir, haset, riyâ, aldanma vb. konularda mühim ayrıntılar içeren eser, Muhâsibî'nin en bilinen çalışmalarındandır.³²⁴ Gazzâlî'nin hocalarından biri olan Muhâsibî'nin, *er-Riâye* adlı eseri Gazzâlî'nin kaleme aldığı *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn*'in orijinali olarak kabul edilmiştir. Muhâsibî, adı geçen eserinde tasavvuf ile sünnî kelâmı mezcederek bireyleri ahlâk ve din temelinde nefsin tanımayaya sevk etmiştir.

er-Risâle

İslâm tasavvuf klasiklerinden biri kabul edilen *er-Risâle* adlı eser 1045-1046 yıllarında Kuşeyrî (ö. 465/1072) tarafından Nîşâbur'da kaleme alınmıştır. Müellifinin adına nisbetle *Risâletü'l-Kuşeyriyye* adıyla tanınan eser giriş akabinde elli beş bölümden oluşmaktadır. Girişte sûfilerin akâid ve tevhid meseleleri hakkında iki ve son bölümde müritlik âdâbıyla ilgili yirmi iki fasıl bulunmaktadır. Sûfilerin İslâm'daki yeri konusunda verdiği bilgilerle eserine başlayan Kuşeyrî, bu

³²² Abdülkâdir-i Geylânî, *El-Gunye*, çev. Osman Güman, (İstanbul 2013).

³²³ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, (İstanbul 996).

³²⁴ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/16.

çalışmasıyla sadece belli bir kesime değil bütün insanlığa hitap etme gayretinde olmuştur.

et-Ta'arruf

Ebû Bekir Muhammed bin İshak el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) kaleme aldığı *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, muhtevası dolayısıyla tasavvuf tarihi açısından önemli bir eserdir. *Ta'arruf*, tasavvufun temel meseleleri hakkında sistematik bilgileri veren ilk eserlerden biri kabul edilmektedir. Kelâbâzî'nin bu eseri, tasavvufta ehl-i sünnet akidesine dayanan fikrî bir temelde birçok tasavvufî kavramı içeren terimler sözlüğü niteliğindedir. Tasavvufun temel öğretilerini içeren bu eser zâviye eğitiminin temel unsurlarına dâir sunduğu bilgiler açısından mühimdir.³²⁵

Hatmü'l-evliyâ

Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), sûfî çevrelerde peygamberlik ve velîlik konusunda ayrıntılı bilgilere yer verdiği eseri *Hatmü'l-evliyâ* ile tanınmaktadır. Tasavvuf tarihi boyunca düşünce sistemiyle sonraki âlimleri de etkileyen velûd sûfîlerden biri olan Tirmizî'nin bu kitabı kaleme alırken temel çıkış noktası Kur'ân ve sünnet olan İslâm'ı, idrak ederek insanlara anlatmaktır. Nübüvvet ve velâyet meselesinin kıyas yoluyla anlatıldığı bu eser, tasavvuf tarihinin en kapsamlı eserlerindendir.³²⁶

Hilyetü'l-evliyâ

Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatü'l-asfiyâ tam adıyla bilinen bu eser Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, zâhidlerin ve sûfîlerin hayat hayatlarına ait rivâyetlere yer verdiği eserinde sunduğu bilgileri senedleriyle kaydetmiştir.³²⁷

İhyâ-u ulûmi'd-dîn

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) tasavvuf ve ahlâk başta olmak üzere kelâm, fıkıh vb. ilimlere amaçları itibarıyla farklı yaklaşımlar getirdiği önemli eserlerinin

³²⁵ Ebû Bekr Muhammed b. İshak Buharî Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992).

³²⁶ Hâkim Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, haz. Salih Çift, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000).

³²⁷ Osman Türer, "Hilyetü'l-evliyâ", 52.

başında *İhyâ-u ulûmi 'd-dîn* gelmektedir. Bu kitabın yazılış amacı akademik olarak bir konuyu ele almanın ötesinde dinî ilimleri çeşitli yönleriyle insanlara öğretmektir. İmam Gazzâlî, insanı dünyada ve ahirette saadete erdirmeyi, Allah'ın rızasını kazandırmayı amaçlayan ilimleri ikiye ayırmıştır. Fıkıh, kelâm, tarih gibi ilimleri, dünya hayatında saadete ulaştıran ilimler silsilesinde zikretmiştir.³²⁸

Kitâbü 'z-zühhd

Zühhd kavramı, Hz. Peygamber'in ve ashabının özelliklerini örnek alarak, dünyevî unsurlara gereğinden fazla değer vermeden, âyet ve hadisleri kendine rehber edinerek yaşama anlamına gelmektedir. İslâm Tarihinde bu anlayış doğrultusunda çok sayıda kitap yazılmıştır. II./VIII. yüzyıldan itibaren ilk örnekleri görülmeye başlanan *Kitâbü 'z-zühhd*'lerin yazımına ilerleyen yüzyıllarda da devam edilmiştir. Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve Beyhakî yaşadıkları dönemin en tanınmış *Kitâbü 'z-zühhd* müelliflerindendir. Bu tür eserlerde ağırlıklı işlenen konular arasında Hz. Muhammed'in sahâbe ve tâbiîn zühhd, ibadet, ihlas ve ahlâk konusundaki sözleri yer almaktadır. Dolayısıyla bu muhteva da zâviye vb. kurumların eğitiminde temel unsurları içermesi yönüyle önem taşımaktadır.³²⁹

Keşfü 'l-mahcûb

Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) tasavvufun temel öğretilerini sistematik olarak işleyen kitabıdır. Hücvîrî'nin önemli eserlerinden biri olan *Keşfü 'l-mahcûb* tasavvuf alanında Farsça yazılan ana kaynaklarından biridir. Tasavvufî terimlerin metafizik ve teolojik konuların ve devrin tanınmış şeyhlerinin hayat hikâyelerinin ele alındığı bu eserin başlığı, *örtülü olan şeyin açılması* anlamına gelmektedir.³³⁰ Hücvîrî, bu kitabıyla nefsanîyet perdesini ve enânîyet örtüsünü kaldırmak sûretiyle insanlara, dinî ve ilâhi hakîkati anlatmaya çalışmıştır.³³¹

³²⁸ Ebû Hamid Gazâlî, *İhyâu Ulûmid-dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1992).

³²⁹ Mustafa Aşkar, *Kaynakları Açısından Tasavvuf Tarihi Literatürü*, (Ankara: İz Yayıncılık, 2015), 18.

³³⁰ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi I*, 280.

³³¹ Hücvîrî, *Keşfü 'l-mahcub*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul 1982).

Menâzilü's-sâirîn

Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 481/1089) tasavvuf makamlarını incelediği eseridir. Herevî bu kitabında 100 tasavvuf terimini açıklama gayretinde olmuştur. Eserde, terimlerin müellif tarafından kısa ifadelerle açıklanması eserin anlaşılması noktasında kolaylık sağlasa da bazı bölümlerde yer verilen sanatlı betimlemeler metnin anlaşılmasını zorlaştırmıştır.³³²

Meşrebü'l-ervâh

Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) kaleme aldığı bu eser tasavvufî terimleri içermektedir. İnsanın var olma arzusunun onu nasıl harekete geçirdiğini kapsamlı olarak ele alan eserde insanın varlık bilgisine ulaşmasıyla birlikte yaşadığı çöşküyü etkin bir dille anlatmıştır.³³³ Eserinde tasavvufî düşüncenin psikolojik ve felsefî yönlerine değinen müellif, tasavvufî hâlleri de sûfîlerin nazarıyla incelemiştir.³³⁴

3.4.2.2 Selçuklular Devrinde Okunan Başlıca Tasavvuf Klasikleri

Tasavvuf bilindiği üzere, tecrübe ve uygulamayı esas alması yönüyle *hâl ilmi*, hikmetli sözler yoluyla sûfilere âdâb ve erkânı öğretmesiyle de *kâl ilmi* olarak tanımlanmaktadır. İslâm âleminde tasavvufun kâl ilmi olarak gelişmesi, kaleme alınan eserlerin varlığıyla daha da önem kazanmıştır. Sûfîler, bu kitapları zâviyelerde okumak, dinlemek ve bizzat yaşamak sûretiyle kendilerine rehber edinmiştir. Tasavvuf ehli için bir nevî el kitabı mâhiyetinde olan bu eserler Selçuklular dönemi zâviyelerinde de okunmuştur. Fıkıh, kelâm, hadis vb. İslâmî ilimler temelinde umûmiyetle tasavvuf düşüncesi, metodu, tarikat usûlleri, sûfîlerin manevî hâlleri gibi konuları ele alan bu kitaplar, kişilerin ilmî gelişiminde birer vasıta olarak görülmüştür. Selçuklular devrinde okunan bu eserlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir:

³³² Hâce Abdullah-ı Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, der. Abdurrezzak Tek, (Bursa 2009).

³³³ Baklî, *Meşrebü'l-ervâh*, nşr. Nazif M. Hoca, (İstanbul 1974).

³³⁴ Nazif Hoca, "Meşrebü'l-Ervâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/375-376.

Dîvân-ı Kebîr

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin (ö. 672/1273) meşhur divânıdır. Ünlü sûfinin bu eseri, Anadolu kültüründeki gelenekler, halk deyimleri ve inançları, şehir ve köylerdeki gündelik düzene ait önemli ayrıntılar içermektedir. İslâm tasavvufunda mühim bir etkiye sahip olan bu tasavvuf klasığı, Konya Mevlânâ Dergâhı başta olmak üzere dönemin zâviyelerinde ders halkalarında okunmuş ve böylece Mevlânâ'nın ünü giderek yayılmıştır.³³⁵

Fütûhâtü'l-mekkiyye

Fütûhât olarak da anılan eser, sözlük anlamıyla *açmak, yardım etmek, zafer* gibi anlamlarına gelen feth kelimesi tasavvufta, Allah'ın rızık ilim ve mârifet gibi ihsanları kullarına sunması anlamına gelmektedir.³³⁶ Eserde, nübüvvet, risâlet, velâyet sûfilerin varlık felsefesi gibi tasavvufun zâhirî ve bâtinî yönleri ele alınmıştır. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), bu eserinde ayrıca İzzeddîn Keykâvus'a cevâben yazdığı mektubuna da yer vermiştir. Çalışma, bu yönüyle Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet yıllarında tesis olunmuş ilmî kurumlarda ders müfredatı kapsamında başvurulmuş eserler arasındadır.³³⁷ Bu konuda Konevî Zâviyesi öne çıkmaktadır. Konevî'nin, bahsi geçen eseri şerhettiği derslerine Fahreddin İtâkî, Kudbuddîn Şirâzî gibi dönemin tanınmış sûfileri katılmıştır.³³⁸

Fusûsü'l-hikem

İbnü'l-Arabî'ye ait bir diğer eser de *Fusûsü'l-hikem*'dir. İslâm düşünce tarihinin mühim çalışmalarından biri olan eserin, dili ve ele aldığı meselelerin anlaşılmasındaki güçlükler sebebiyle günümüze kadar yüzden fazla şerhi yapılmıştır. Tasavvuf ehlinin ilgisine mazhar olan bu eserin çok sayıda şerhi yapılmıştır. Eseri şerh edenlerden biri de Selçuklular'ın önemli medreselerinden biri olan Karatay Medresesi'nde yetişmiş Dâvûd-i Kayserî'dir. Kayserî'de, Sadreddin Konevî'den istifade etmiş ve hocalarının yolundan giderek, *Fusûsü'l-*

³³⁵ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 740.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâşânî, *İstîlâhâtü's-sûfiyye*, 135.

³³⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı-mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul 2017).

³³⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 400.

hikem'in iyi anlaşılabilmesi için bu eserini ve mukaddimesini yazmıştır.³³⁹ Selçuklular döneminde varlık gösteren hocaları Konevî ve Kâşânî'nin şerhlerine nispetle, Dâvûd-i Kayserî eserinde zâviye ve yanı sıra medrese ehlinin anlayışına hitap eden bir üslûp tercih etmiştir.

Gülşen'i-râz

İranlı mutasavvıf ve şair Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) mesnevî türündeki eseridir. *Gülşen-i Râz* tasavvufi söylem ve mecazları içeren ve yazıldığı tarihten itibaren çok sayıda âlimin başvurduğu bu eserin birçok şerhi yapılmıştır. Veciz bir üslûpla vahdet-i vücûdun temel unsurlarını ortaya koymuştur.³⁴⁰ Eserde genel olarak, tasavvufun makamlarından yola çıkarak insân-ı kâmil olmanın yolu aydınlatılmıştır.

Hikemü'l-atâiyye

Şâzeliyye Tarikatı şeyhlerinden İbn Atâullah İskenderî'nin (ö. 709/1309) sözlerini içeren meşhur kitabıdır. Tasavvuf ilminin çeşitli yönlerine ışık tutan bu eser, hikmetli sözler ve İskenderî'nin dostlarına yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.³⁴¹ İnanç ve ibadet gibi dinî konuların sade bir üslûpla anlatıldığı eser, zâviyeler dışındaki eğitim kurumları için de bir başvuru eseri niteliğinde olmuştur.

Makâlât

Makâlât, Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1271) XIII. yüzyılda İslâm'ın genel hükümlerini kendine has bir ifade ile işlediği kitabıdır. Eserin muhtevasında Alevî-Bektâşî inancındaki *dört kapı kırk makam* anlayışı üzerine yoğunlaşmıştır. Arapça kaleme alınmış bu çalışma, tasavvuf konularını işleyen muhtelif makalelerden oluşmaktadır. Din ve ahlâk kuralları, insan sevgisi ve hoşgörü eserde yer verilen diğer konulardır.³⁴²

³³⁹ Mustafa Tahralı, "Dâvûd-ı Kayserî'nin Fusûsu'l-hikem Şerhi Mukaddimesi", *Kubbealtı Akademî Mecmûası*, 27 (Ocak 1998) 28-35.

³⁴⁰ H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/253.

³⁴¹ Mustafa Kara, "el-Hikemü'l-Atâiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/502-503.

³⁴² A. Yaşar Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/455-458.

Mantuku't-tayr

Ferîdüddîn Attâr'ın vahdet-i vücûd anlayışına ait bilgiler verdiği bu eseri, tasavvuf alanında mesnevi nitelikte bir eser olarak kabul edilmektedir. *Mantuku't-tayr*'ın mühim bir özelliği de Hulefâ-yi Râşidîn'e dâir içerdiği bilgiler yönüyledir. Tasavvuf kültürü adına sunduğu bilgilerle bu eser, zâviyelerin okuma meclislerinde tercih edilen eserlerden biri olmuştur.

Mesnevî

Mesnevî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin (ö. 672/1273) dinî ve tasavvufî görüşlerini içeren mühim eserlerinden biridir. Mevlânâ'nın 25.700 beyitlik bu eseri altı ciltten oluşmaktadır. Amel (şeriat), hâl (tarikât) ve hakikat olmak üzere üç konu temelinde kaleme alınan Mesnevî'de namaz, abdest, oruç gibi amellerin neticesinde kazanılan tasavvufî haller konularına da değinilmiştir.³⁴³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* adlı eserde, Çelebi Hüsameddîn'in her cumâ namazından sonra dergâhta zikir ve semâ meclisleri kurulduğunu ve haftanın belli günlerinde ârif-i âlim-i mütabahhir ve çeşitli meslek erbabının katılımıyla Mesnevî okumaları yapıldığını ifade etmiştir.³⁴⁴

Mirsâdü'l-ibâd

Kübrevî şeyhi, müfessir Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256) tarafından kaleme alınmış mensur tasavvufî bir eserdir. Tasavvufun âdâb ve erkânı, yaratılış mertebeleri ve bu mertebelerin kökenleri, insanın varoluş süreci, yapılan işlerden edinilen manevî yarar gibi başlıca konular kitabın muhtevasını oluşturmaktadır. Necmeddîn-i Dâye, Kayseri'de yazmaya başladığı *Mirsâdü'l-ibâd*'ı Sivas'ta tamamlayarak 1230 yılında sultan I. Alâeddin Keykubad'a sunmuştur.³⁴⁵

Tezkiretü'l-evliyâ

Müellif Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) evliyâ menkıbelerini içeren eseridir. Attar, Farsça kaleme alıp, 1220 yılında nihayetlendirdiği eserin önsözünde hitap ettiği kesimin geniş olmasına istinâden eserine *Tezkiretü'l-evliyâ* adını

³⁴³ Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. Veled İzbudak, (İstanbul 1990).

³⁴⁴ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 752/777.

³⁴⁵ Mikail Bayram, *Menâkıb-ı Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî*, 14; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 202.

verdiğini belirtmiş ve yazılış sebeplerini sıralamıştır. Cafer-i Sâdık'a ayrılan bölümle başlayıp Hallâc-ı Mansûr ile son bulan eser, aralarında mezhep imamlarının da bulunduğu önemli şahsiyetlerin hayatına ilişkin menkıbevî bilgileri içermektedir.³⁴⁶

Usûlü'l-aşere

Usûlü'l-aşere, Kübrevîliğin pîri Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221) tarafından, kendi yolunun temel esasları etrafında kaleme alınmış önemli bir eserdir. Zühd, uzlet, tövbe, zikir, teveccüh, sabır, tevekkül, kanat, murâkebe ve rızâ olmak üzere on usûlden bahsettiği için esere bu ad verilmiştir. Zamanla tarikatlar üstü bir nitelik kazanan bu kısa ve vecîz eser, sadece müellifinin tarikatına bağlı olanlarca değil, diğer tasavvuf çevrelerinden de oldukça ilgi görmüş ve üzerine şerhler yazılmıştır.³⁴⁷

Bahsi geçen eserlerin yanı sıra Selçuklular döneminde tasavvufî adâb-erkâna dâir bilgiler içeren bazı eserler:

Edebü'l-mürîd, *Âdâbü'l-mürîdin*, *Tarikatnâme*, *Adâbu's-sulûk*, *Adabu's-sûfiye*, *Usûl'u-tarikat*, *Rehber'i-sâlikîn*, *Adâbu'z-zâkirin* şeklinde sıralanabilir.³⁴⁸

3.5 Selçuklular Döneminin Önde Gelen Sûfîleri ve Zâviyeleri

Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet yıllarını daha doğru yorumlayabilmek için siyasî, askerî ve iktisadî eksenini bilmenin yanı sıra ilmî ve kültürel süreci de anlayabilmek oldukça önemlidir. XIII. yüzyılda çeşitli İslâm beldelerini tahribata uğratan Moğol tahakkümünden kaçan çok sayıda âlim ve mutasavvıf, Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Bu nitelikli insanların gelmesiyle Selçuklu Devleti'nde faaliyet gösteren mescit, medrese, zâviye vb. eğitim kurumları ilmî olarak daha da güçlenmiştir. Devlet erkânının, varlıklı kimselerin ve sûfîlerin desteğiyle Anadolu'da tesis edilen pek çok medrese ve zâviyede Selçuklu tasavvuf kültürünün izlerini görebilmek mümkündür. Selçuklu hâkimiyetinden sonra Beylikler ve

³⁴⁶ Reşat Öngören, "Tezkiretü'l-Evliyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/74-75.

³⁴⁷ Necmeddîn Kübrâ, *Usûlü'l-aşere şerhleri*, haz. Süleyman Gökbulut, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010).

³⁴⁸ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", 119.

Osmanlı döneminde de faal olan bu yapıların bazıları günümüzde farklı (müze, kütüphane vb.) amaçlarla kullanılmaktadır.³⁴⁹

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Selçuklular döneminde, maruz kalınan baskı ve saldırılara rağmen ilmî ve kültürel alanda yaşanan gelişmeler toplumsal düzeni de olumlu yönde etkilemiştir.³⁵⁰ Selçuklu Anadolu'sunda kültürel sürecin gelişiminde XII. yüzyılın ortalarında Bizanslılar ve Haçlılarla yaşanan çatışmanın kısmen azalması da etkili olmuştur.³⁵¹ Selçuklu devlet adamları, eğitime oldukça önem vermiş ve bu amaçla da ilme hizmet eden âlimlere, sûfilere ihsan ve ikramda bulunmuştur. Bu konuda özellikle Sultan Alâeddin Keykubad dönemi (1220-1237) dikkat çekmektedir. Sultanın saltanat yıllarında eğitim hizmeti, şehir merkezlerinden kırsal alanlara kadar pek çok noktaya ulaşmış ve bu durum da bölgelerde imar, iskân ve asayişin gelişmesinde etkili olmuştur.³⁵²

Daha önceki devletlerde olduğu gibi Selçuklu Devleti'nde de eğitim konusuna önem verilmiş ve devlet gelirlerinin bir kısmı bu kurumların inşasına ve giderlerine ayrılmıştır. Genellikle camilere yakın olarak faaliyet gösteren bu mekânlarda Kur'ân okuma, dinî-tasavvufî ilimler, okuma yazma, sanat ve mûsikî gibi alanlarda eğitim verilmiştir.³⁵³ Türkiye Selçuklu Devleti'nde bir eğitim-öğretim kurumu olarak zâviyeler âlim kadrosu, ilmî olanakları ve gelir kaynakları ile toplumun hemen her kesimine kucak açmıştır.³⁵⁴ Dönemin yaygın iki dili Arapça ve Farsça temelinde eğitimin verildiği bu kurumlar toplumsal nizâmın devamı adına tamamlayıcı olmuştur.³⁵⁵

Selçuklular devrinde, sûfiler tasavvuf ilminin inceliklerini insanlığa aktarmak amacıyla Anadolu'nun pek çok beldesine dergâh, hankâh ve zâviye gibi yapılar inşa edilerek kültürel bir altyapı oluşturulmuştur. Bu konuda Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Sadreddin Konevî, Ahî Evran, Hacı Bektâş-ı Velî, Evhadüddîn-i Kirmânî gibi sûfilerin yer aldığı bir silsileden bahsetmek mümkün olacaktır.

³⁴⁹ Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008), 29-30.

³⁵⁰ İsmail Güven, "Türkiye Selçuklularında Medreseler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1998, 31/1, 126.

³⁵¹ İbn Bîbî, *El-Evâmirül-Âla'îyye*, I-II, 453.

³⁵² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi, 2007), 42.

³⁵³ Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, 32.

³⁵⁴ Küçükdağ ve Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 317.

³⁵⁵ M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 184.

3.5.1 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö. 672/1273)

Anadolu tasavvuf kültüründe ilmî ve edebî yönlerini sûfî kişiliğiyle birleştiren önemli sûfîlerden başında Mevlânâ gelmektedir. Hem düşünce alanında hem de sosyal düzen konusunda mühim dönüşümlerin gerçekleştiği XIII. yüzyılda etkili olan Mevlânâ, öğretileri ve yetiştirdiği talebelerle etkileri günümüze uzanan köklü bir ekolün başlangıç noktası olmuştur.

3.5.1.1 Hayatı

Bahâeddîn Veled ve Mü'mine Hatun'un oğlu olan ve sonradan Mevlânâ adıyla tanınan Celâleddîn, Belh şehrinde doğmuştur. Babası *sultanu'l-ulemâ* olarak anılan Bahâeddîn Veled, Horasan'da çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Mevlânâ'nın ailesi, soyu ve şahsiyeti hakkında mühim bilgiler içeren iki temel kaynak mevcuttur. Bu eserlerden biri, oğlu Sultan Veled'in yazdığı *İbtidânâme* diğeri ise devrinde tanınmış Mevlevî yazarı Eflâkî'ye ait *Menâkıbü'l-ârifin*'dir. Bu iki eserden Mevlânâ'nın Anadolu tasavvufuna tesirleri konusunda önemli ayrıntılarına ulaşabilmek mümkündür. 1212 yılında Mevlânâ, henüz beş yaşlarındayken ailesi ile Belh'ten ayrılarak Türkistan ve Arabistan'ın ardından uzunca bir süre Suriye, Malatya, Erzincan gibi şehirlerde kalmıştır. 1221 yılında ise Konya'nın Lârende ilçesine yerleşmiştir. Mevlânâ, Semerkandlı Şerefüddîn Lala'nın kızı Gevher Hatun'la evlenmiş diğeri yandan da medrese tahsiliyle meşgul olmuştur. Mevlânâ, ilmî faaliyetleri ve kaleme aldığı eserleriyle uzun yıllar Anadolu tasavvuf kültürünü etkilemiştir.

Mevlânâ'nın görüşleri ve tasavvufî düşüncesini daha sistemli hâle gelmesi Mevlânâ'nın ölümü ardından Mevlevîyye olarak adlandırılacak olan tarikat vasıtasıyla olmuştur.³⁵⁶ Mevlevîlik her ne kadar Mevlânâ'nın vefatı sonrası asıl gelişim sürecine kavuşmuş olsa da bu hareketin temelleri Mevlânâ zamanında atılmıştır.³⁵⁷ Mevlevîliğin asıl gelişiminin Mevlânâ'nın ardından öğrencisi Hüsâmeddîn Çelebî'nin döneminde olduğu bilinmektedir. Bu zâtın vefatından sonra vazifeyi Sultan Veled üstlenmiştir. Bu dönemde tarikat merkezi inşa edilmesinin yanı sıra Mevlevî dergâhlarında uygulanacak kurallar da netleşmiştir.

³⁵⁶ Osman Köse, "Samsun Mevlevihânesi", *Belleten*, 276/607.

³⁵⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâme I*, 322.

3.5.1.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Mevlânâ'nın ilk hocası babası Bahâ Veled'dir. Dönemin tanınmış tasavvufî pîrlerinden biri olan Bahâeddin Veled, oğlu Mevlânâ'ya, tasavvufî eğitimin yanı sıra medrese ilimlerini de tahsil ettirmiştir.³⁵⁸ Babasının yanında ilk tahsilini tamamladıktan sonra dönemin tanınmış âlimlerinden dersler almıştır. Bunlardan ilki *Muhakkîk*, *Seyyid-i-sırdân* ve *Fahrü'l-meczûbîn* gibi unvanlarla anılan Seyyid Burhâneddin Tirmizî (ö. 639/1241), Mevlânâ'nın eğitimi ve manevî tasarrufu konusunda etkili olmuştur.³⁵⁹ Mevlânâ'nın hocası Tirmizî'nin, Kübrevîyye Tarikatı'na bağlı olması bu ekolün Mevlânâ üzerinde de etkili olduğu fikrini güçlendirmektedir.³⁶⁰ Konya'ya 1232 yılında geldiği bilinen Tirmizî, yaklaşık dokuz yıl Mevlânâ'ya hocalık yapmıştır.³⁶¹ Bu sürecin ilk yıllarında Tirmizî, Mevlânâ'yı hâl ilmiyle meşgul etmiş, kalan kısmında ise onu Şam ve Halep gibi ilim merkezlerine eğitim için göndermiştir.³⁶²

Mevlânâ, Halep'te fıkıh, tefsir ve usûlde ihtisas sahibi âlim Kemaleddîn İbnü'l-Adîm'den hadis ve fıkıh ilmini tahsil etmiştir. Adîm, Bahâeddin Veled'in oğlu olması yönüyle Mevlânâ'ya ayrı bir yakınlık göstermiş ve onun ilmî anlamda ilerlemesi için gayret etmiştir. Sipehsâlâr, onun Halep'te Hallâviye (Hâlevîye) Medresesi'nde İbnü'l-Adîm'den çeşitli konularda eğitim aldığını belirtmiştir.³⁶³ Ardından Şam'a giden Mevlânâ, burada bulunan Mukaddemiyye Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir.³⁶⁴ Mevlânâ'nın lûgat, fıkıh, tefsir, hadis, ma'kûlât³⁶⁵ ve menkûlât³⁶⁶ gibi ilimleri tahsil ederek icâzet aldığını söyleyen Sipehsâlâr, onun Şam'da Sa'deddîn Hammûye, İbnü'l-Arabî, Evhadüddîn-i Kirmânî ve Sadreddin

³⁵⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni II*, 286.

³⁵⁹ Seyyid Burhâneddin'in eğitimi sırasında talebesi Mevlânâ'ya nasihat mâhiyetinde sarfettiği bazı sözler şöyledir: *Din ve yakîn ilminde ilerlemiş, babanı bir hâyli geçmişsin fakat baban hem kâl hem de hâl ilmine vakıftı. Bugünden itibaren senin hâl ilmine sülûk etmeni istiyorum. Bu, peygamberlerin ve velîlerin ilmidir. O ilme 'ledün' ilmi derler. 'Biz ona yanımızdaki ilimden verdik' bu ilimden ibarettir. O mânâ şeyh hazretlerinden bana ulaşmıştır, onu yine benden al ki bütün hâllerde zâhîr ve bâtın bakımından babanın vârisi ve onun gibi olasın. Eflâkî, Menâkıbü'l-ârifîn I, 57-59, Sipehsâlâr, Risâle-i Sipehsâlâr, 141; Sultan Veled, İbtidânâme, 257, Fûrûzanfer, Mevlânâ Celâleddîn, 87.*

³⁶⁰ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 141-142; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, 46.

³⁶¹ Sultan Veled, *İbtidânâme*, Beyit: 4318.

³⁶² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, 119.

³⁶³ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 30.

³⁶⁴ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 81.

³⁶⁵ *Ma'kûlât*: Felsefe ve mantık terimini içeren ilim yahut sanat.

³⁶⁶ *Menkûlât*: Nakle dayanan bilgiler.

Konevî ile belli bir süre irtibat halinde olduğunu belirtmiştir.³⁶⁷ 1240 yılında eğitimini tamamlayıp Anadolu'ya dönen Mevlânâ'nın manevî eğitim sürecinde hocası Seyyid Burhâneddin'in manevî destek ve teşviki oldukça önemlidir. Mevlânâ, orta yaşlarına geldiğinde tasavvufî düşüncesini büyük ölçüde şekillendirecek zât olan gezgin sûfî Şems-i Tebrîzî ile karşılaşmıştır. Tebrîzî'ye ait bilgilere büyük ölçüde Mevlânâ'nın müritlerinden biri olan Eflâkî'nin derlediği kerâmetli hikâyelerden oluşan menâkıbnâmesinden ulaşılmaktadır. Bu menkıbevî eserde Şems'in manevî mevkisinin yüceliğinden bahsedilmiştir. Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî'ye duyduğu sadakati ilâhi aşka ulaşmanın bir vasıtası olarak görmüştür.³⁶⁸

3.5.1.3 Talebeleri

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, ömrü boyunca alanının uzmanı hocalardan ilim tahsil etmiştir. Bunun nihâyetinde edindiği bilgi birikimiyle de birçok talebe yetiştirmiştir. Bu kişilerin başlıcaları şöyle sıralanabilir:

Necmeddîn Dâye (ö. 654/1256)

Evliyânın meşhurlarından, Râzî nisbesiyle de tanınan Dâye, büyük velî Necmeddîn Kübrâ'nın derslerine katılan kübrevî sûfilerden biridir. Moğol istilâsı başlamadan hemen önce, hocası Necmeddîn Kübrâ'nın işâreti ile Anadolu'ya seyâhat ederek Konya'ya gelmiştir. Burada Mevlânâ ve Sadreddin Konevî ile karşılaşmış ve onların ilim meclislerine dahil olmuştur.³⁶⁹ Mevlânâ'nın sohbet meclislerine katılan Dâye'nin, mutasavvıf kimliğinin yanında iyi de bir müfessir olması onu Mevlânâ'nın diğer talebeleri arasında ayrı bir yere koymuştur.

Hüsâmeddin Çelebi (ö. 683/1284)

Sipehsâlâr'ın *Risâle*'si, Sultan Veled'in *İbtidânâme*'si ve Eflâkî'nin *Menâkıb*'ı gibi ilk dönem kaynakları onun hayatı hakkında fazla bilgi vermemektedir. Çelebi, dönemin muhtelif kaynaklarında Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eserinin ortaya çıkmasına vesile olduğu için, Mevlânâ'nın ona saygı gösterdiği, malının bir bölümünü onun hizmetine harcadığı ilim ehli bir zât olarak

³⁶⁷ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 24.

³⁶⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni II*, 287.

³⁶⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 579.

tanıtılmıştır.³⁷⁰ Çelebi Hüsâmeddin'in yaptığı en önemli hizmet, mesnevî gibi nazım türünde bir eser meydana getirmesi için Mevlânâ'yı teşvik etmesi ve böylece eserin gelecek kuşaklara miras bırakılmasında pay sahibi olmasıdır. Eflâkî'nin rivâyetine göre, her cilt bittiğinde Çelebi eseri okumuş, Mevlânâ da üzerinde bazı tashihler yapmıştır.

Fahreddîn Irâkî (ö. 688/1289)

Mutasavvıf, şair Fahreddîn Irâkî, Mevlânâ ve Sadreddin Konevî'nin Konya'da tasavvufî faaliyetlerini yürüttüğü bir dönemde Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'nun en ücrâ köşelerine seyahat eden Irâkî, Konya'da kalmaya karar vermiştir. Konya'da çok sayıda âlimin derslerine katılmıştır. Bunlardan biri de Mevlânâ'dır. Anadolu'da yaşadığı yıllarda Irâkî, Mevlânâ'nın dergâhındaki semâ meclislerine katılmış, onun ders ve sohbetlerinden istifade etmiştir.³⁷¹

Çelebi Celâleddin Feridun (ö. 719/1320)

Konya'nın velîlerinden biri olan Çelebi Celâleddin (Ulu Ârif Çelebi), Mevlânâ'nın torunu olup, Sultan Veled'in oğludur. Mevlevîliğin Anadolu'da yayılmasında etkili olan Ârif Çelebi, gençliğinden itibaren dedesinin itibarı dolayısıyla Mevlevîler arasında hürmet görmüştür.³⁷²

Alâeddin-i Amasî (Amasyalı) (ö. 875/1470)

Mevlevî halifelerinden biri olan Alâeddin-i Amasî, Mevlânâ'nın son dönemlerine yetişerek ilminden istifade etmiş ilerleyen süreçte de Sultan Veled ve Hüsâmeddin Çelebi'ye mürit olmuştur. Tasavvufî terbiyesini Hüsâmeddin Çelebi'den alan Amasî, Mevlânâ Dergâhı'nda, *Mesnevî* okumaları da yapmıştır.³⁷³ Dergâhta uzun süre irşat faaliyetlerinde bulunan bu zât, Mevlevîliğin yayılmasında etkili olmuştur.³⁷⁴ Amasî'nin, Amasya Mevlevîhânesi olarak isimlendirilen bir de zâviyesi mevcuttur. Anadolu'da kurulan ilk Mevlevîhânelerden biri olan bu zâviye, *Pervâne Alâeddin Mevlevîhânesi* olarak da anılmıştır.

³⁷⁰ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 769-770.

³⁷¹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 399.

³⁷² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 825.

³⁷³ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 150; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 194.

³⁷⁴ Ürkmez, *Tasavvufî Zümreler*, 172-173.

Adı geçen şahısların yanı sıra talebesi olarak Mevlânâ'nın dergâhında bulunmuş sohbet ehli, riyâzet çekmiş ve yokluk içinde ömrünü geçirmiş başlıca diğer müritleri arasında İzzeddîn-i Erzincânî,³⁷⁵ Kerimeddîn Baktemur,³⁷⁶ isimleri dikkat çekicidir. Eflâkî'nin verdiği bilgiye göre özellikle Baktemur'un Mevlânâ'nın meclislerine katıldığı ve onun yakın müritlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Mevlânâ'nın dergâhında müritleri arasında isimleri bilinen ancak şahsiyetlerine ait kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan diğer şahsiyetler: Müderrisoğulları (Evlâd-ı Müderris), Hattat Nizâmeddîn Efendi, Selâhaddîn Fakih, Sirâceddîn Paybertî (Bayburtî), Şemseddîn Sivasî ve zamanın Hipokrat'ı Rum hekimlerinin ileri gelenlerinden Ekmelüddîn Tabip olarak sıralanabilir.³⁷⁷

Bu durumun nihâi bir sonucu olarak Mevlânâ'nın çevresinde mürit sıfatıyla, hafız, sanatkâr ve ressam da bulunmuştur. Bu ressamlar arasında adı, hatta eserleri günümüze kadar ulaşmış olanlar da vardır. Bu isimler Aynüddeve, Bedreddin Yavaş, Şihabüddîn, Alâeddin Siryanus, Kaluyan olarak sıralanabilir.³⁷⁸

Mevlânâ'nın dergâh muhitinde, devrin önemli devlet adamları da yer almıştır. Mevlânâ, Sultan I. Alâeddin Keykubad ve II. İzzeddin Keykâvus'a mürşit ve dost olmuştur. Mevlânâ'nın dergâhını ziyaret eden ve onun ilim meclislerinde yer alan sultanlar arasında İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin (IV. Kılıçarslan) bulunmaktadır.³⁷⁹

Selçuklu sultanlarının yanı sıra birçok vezir ve emir de Mevlânâ'nın meclislerinde yer almıştır. Muînüddin Pervâne'nin yakın dostları arasında Mevlânâ'nın ayrı bir yeri olmuştur. Onunla yakın ilişki içinde bulunan Pervâne, sarayında kendisine ziyafetler ve sohbet meclisleri tertip etmiş ve Mevlânâ'nın ilminden istifade etmiştir.³⁸⁰ Mevlânâ, mektuplarından birinde ona; *emirler padişahı, mazlumların imdadına yetişen, gerçeğe yardım eden* ifadeleriyle iltifat etmiştir.³⁸¹ Mevlânâ'nın ayrıca dergâh sohbetlerine devam eden hanım talebeli de

³⁷⁵ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 150.

³⁷⁶ Sultan Veled, *İbtidânâme*, 616.

³⁷⁷ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 113.

³⁷⁸ Ahmet Kabaklı, *Mevlânâ*, (İstanbul 1976), 79.

³⁷⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 669.

³⁸⁰ İsmet Kayaoğlu, *Mevlânâ ve Mevlevîlik*, (Konya: Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002), 43; ayrıca bkz. Mevlânâ, *Mektubât*, çev. Abdülhakî Gölpinarlı, (İstanbul 1963), 77-244-261.

³⁸¹ Mevlânâ, *Mektuplar (Mektubât)*, 77.

olmuştur. Bu hanımlardan en bilineni Selçuklu veziri Muînüddin'in hanımı Gürcü Hatun'dur. Mevlânâ'nın has müridelerinden biri olan Gürcü Hatun, Mevlânâ'ya olan hürmet ve muhabbetinin bir göstergesi olarak ressam Aynüddeve'ye Mevlânâ'nın resimlerini yaptırmıştır.³⁸²

3.5.1.4 Mevlânâ Dergâhı

Tasavvuf ehlinin buluşup, sohbet etmeleri kadar bu kültürün insanlara aktarılması ve tanıtılması bağlamında Konya Mevlânâ Dergâhı, sûfî geleneğin yaşatıldığı önemli bir müessesedir.³⁸³ Mevlevîlere ait olan ve genellikle Mevlevîhâne olarak adlandırılan bu dergâh, Selçuklular devrinde Konya'dan başlayıp Osmanlı hâkimiyetine kadar uzanan irfan geleneğinin manevî mekânı olmuştur.³⁸⁴

Mevlevîlikte kurulan ilk tasavvufî yapı olarak kabul edilen Konya Mevlânâ Dergâhı, *âsitâne* adıyla da anılmıştır. Dergâh kurulduğu ilk yıllardan itibaren mimarî dokusuyla Konya'nın büyük tarikat merkezlerinden biri olmuştur. Öyle ki bu özelliği nedeniyle Mevlânâ Dergâhı, tarih boyunca mühim ziyaretlere de ev sahipliği yapmıştır. Dergâhı ziyaret edenlerden biri Ortaçağ'ın ünlü seyyahı İbn Battûta'dır. Konya'ya gelen İbn Battûta'nın, Mevlânâ Dergâhı'nı ziyareti sonrasında *Mevlânâ türbesi kurbındaki büyük bir zâviyede âyende ve revende it'am edilir* şeklindeki sözleri onun ziyaretinin bir göstergesidir.³⁸⁵

Mevlânâ Dergâhı'nın bulunduğu yer, tasavvuf faaliyetlerine mekân olmadan önce Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın mülkünde gül bahçesi olarak faaliyet göstermiştir. Mevlevîlere ait muhtelif kaynaklarda geçtiği üzere, Bahâeddin Veled'in bu alanı sıkça ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu durumdan haberdar olan sultan Alâeddin Keykubad, bu bahçeyi kendisine hediye etmiştir. 1231 tarihinde vefat eden Bahâeddin Veled, vasiyeti doğrultusunda buraya defnedilmiştir.³⁸⁶

³⁸² Eflâkî; *Menâkıbü'l-ârifin* I, 648.

³⁸³ Mustafa Kara, "Doğumunun 800. Yılında Mevlânâ ve Mevlevîlik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 / 1 (Ocak 2006): 1-22, 11.

³⁸⁴ Mehmet Önder, "Konya'da Mevlânâ Dergâhı Arşivi ve Mevlevîhâneler", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, (Ankara 1992), 25-28.

³⁸⁵ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 73.

³⁸⁶ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 7-55.

İnsanlığa daha ziyâde manevî hizmette bulunan Mevlânâ Dergâhı, ahlâk ve fazîlet mektebi göreviyle Mevlevîliğin merkezi konumunda olmuştur.³⁸⁷ Konya'nın mühim bir tasavvuf merkezi olan bu dergâhın bünyesinde türbe, mescit, semâhâne, tilâvet odası, sûfî hücreleri, matbah, şadırvan, selsebil ve kütüphane gibi bölümler yer almıştır.³⁸⁸

İslâm kültür ve geleneği etkisinde bir eğitim-öğretim kurumu olarak Mevlânâ Dergâhı, tasavvuf tarihinde mühim görevler deruhte etmiştir. Bireysel ya da toplumsal olarak görüş ve düşüncelere yön veren bu dergâh, başta Anadolu olmak üzere pek çok İslâm ülkesini de ilmî yönden etkilemiştir. Mevlevîlerin sosyal ve kültürel ağırlıklı öğretilerinin mekânı olan Konya Mevlânâ Dergâhı, faaliyet gösterdiği süreçte Anadolu'da sadece sosyal ve kültürel alanda değil siyasî ve iktisadî konularda da etkin bir kurum olmuştur.³⁸⁹

3.5.1.5 Mevlânâ Dergâhı'nda Eğitim

İlmî süreçte insanı merkeze alan Mevlânâ, eğitimi bireyler için bir gelişme, değişme ve olgunlaşma sanatı olarak tanımlamıştır. Bu sebeple kendisi, insan için bir ihtiyaç olarak gördüğü eğitimin önemini kaleme aldığı eserlerde de sıkça vurgulamıştır.³⁹⁰ Ömrü boyunca etrafında pek çok mürit toplayan Mevlânâ'nın eğitimci yönü, medresede müderris olarak talebelere ders vermek, dergâhta kurulan sohbet meclislerinde müritlerini manevî olarak eğitmek ve halka vaaz vermek sûretiyle üç yönlü gerçekleşmiştir.³⁹¹ Mutasavvıf kimliğiyle ruhun tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi temelinde dinî ve ahlâkî değerlerle yaşayan, mâsivâdan ve mahlûkattan ümit kesen sûfîlerin yetişmesine vesile olan Mevlânâ, halka yönelik hizmetleriyle de manevî eğitimci olarak tanınmıştır. Bu amaçla Mevlânâ öncülüğünde şariat ve tarikat konuları temelinde Mevlânâ Dergâhı'nda kişilere eğitim verilmiştir. Bu doğrultuda Mevlânâ Dergâhı, yıllar boyunca ilim, fikir ve sanat konularında bir irfan ocağı olmuştur. Bu tasavvufî mekânda eğitimin amacı, ruhun tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi temelinde dinî ve ahlâkî değerlerle yaşayan, mâsivâdan ve mahlukattan ümit kesen, tefekkür eden, örnek bir insan yetiştirmektir.

³⁸⁷ Hasan Özönder, *Konya Mevlânâ Dergâhı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989).

³⁸⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 549.

³⁸⁹ F. W. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, trc. Ragıp Hulusi, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 121-135.

³⁹⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr II*, Beyit. 197, 1127.

³⁹¹ Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddîn*, 248.

Mevlânâ Dergâhı'nda, tasavvufî eğitimin, geleneksel medrese eğitiminden daha zor olduğu düşünülmektedir. Çünkü seyrüsülûk olarak adlandırılan bu manevî eğitimde talebenin aynı zamanda nefsinin terbiye etmesi gerekmektedir.

Dergâhta eğitim almak isteyen kişide öncelikle reşit ve bekâr olması şartı aranmıştır. Bu koşulları taşıyan kişilere, eğitim başlamadan önce gireceği ilmi sürecin zorlukları anlatılmıştır. Bu aşamadan sonra bu kişilerden üç gün *matbah-ı şerif* te (mutfakta) *saka postu* tabir edilen yerde oturması ve dergâhın günlük düzenini buradan takip etmesi istenmiştir. Bu süreçte dergâhta müridin yeme içme ve barınma gibi temel ihtiyaçları karşılanmıştır. Tüm koşulları göz önüne alarak dergâh düzenine uyum sağlayacağını düşünen kişi, Aşçı Dede tarafından şeyhe götürülmüş ve burada *sikke-i şerif* (Mevlevîlerin başlarına giydikleri keçeden yapılmış külah) giydirme töreniyle Mevlevîliğe kabul edilmiş ve eğitimi için bir mürşide teslim edilmiştir.³⁹² *Nev-niyâz* (Mevlevî eğitimine yeni giren kişi) olarak adlandırılan bu kişiler bin bir günlük eğitim döneminde Mevlevîhâne'de kalmakla yükümlü olmuştur. Bu süre zarfında nefis terbiyesi için gerekli olan ve farklı mürşitler tarafından denetlenen bu kişiler sofraya hizmetinden bulaşık yıkamaya, dergâhın çeşitli bölümlerinde temizlikten alışverişe kadar on sekiz hizmet görmüştür. Bu yoğun terbiye süresi boyunca kişilere ayrıca okuma, yazma, Kur'ân'ı okuyacak kadar Arapça, hadis, fıkıh gibi temel dinî derslerin yanı sıra Mesnevî okuyacak kadar Türkçe ve Farsça edebiyat dersleri verilmiştir. Mürit ayrıca yeteneğine göre enstrüman kullanmayı öğrenebilmiş ya da zikir meclislerinde ilâhi seslendirmesi yapabilmıştır. Mürit, dergâhtaki eğitimi boyunca hat, tezhib ve ciltçilik gibi sanat dallarından birisini öğrenmesi için de teşvik edilmiştir.³⁹³

3.5.1.5.1 Medrese (Şeriat) Dersleri

Mevlânâ'nın, babası Bahâeddin Veled ile Belh'te başlayan eğitim süreci ilerleyen yıllarda Halep ve Şam gibi şehirlerde muhtelif medreselerde fıkıh ve hadis başta olmak üzere aldığı diğer dinî ilimlerle devam etmiştir. Hocası Seyyid Burhâneddin'in teşvikiyle Halep'te fıkıh, hadis, tefsir, edebiyat ve felsefe tahsili

³⁹² Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 394-395.

³⁹³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 216.

gören Mevlânâ, ömrünün ilerleyen yıllarında Şems-i Tebrizî ile bir araya gelmiş ve onun da manevî ilminden istifade etmiştir.³⁹⁴ Mevlânâ'nın tahsil sürecinde aldığı dersler bu noktada Mevlânâ Dergâhı'nın eğitim programı konusunda fikir edinmemizi sağlayacaktır.

Mevlânâ Dergâhı'nda verilen eğitimde dönemin medrese müfredatının da etkisi söz konusudur. Bilindiği üzere Selçuklular döneminde medreselerde eğitim aklî ve naklî olarak iki kategoride yapılmıştır.³⁹⁵ Dönemin bazı medreselerinde öncelikli olarak fıkıh, hadis, tefsir, kelâm gibi dinî ilimler tahsil edilmiştir. Aklî ilimler konusunda ise tıp, ri'yâziye, dil, edebiyat, felsefe, hitâbet, matematik, fizik, kimya, astronomi, resim, mimarî, mûsiki, hat, tezhib, tezyinat, cilt, oymacılık, kakmacılık gibi pek çok ilme ait dersler verilmiştir.³⁹⁶ Bu bilgilerden hareketle devrin zâviyelerinde de benzer müfredatın uygulandığı düşünülebilir.

Dergâhın eğitim konusunda medreselerle olan münâsebetini destekleyen bir diğer önemli husus da yaşadığı dönemde sûfî kimliğiyle tanınmış bazı âlimlerin medrese hocalarından ders almış olmasıdır. Mevlevî çevreden olduğu bilinen, Eflâkî'nin, Tokat Muînüddin Pervâne Medresesi müderrisi Zeyneddîn Abdülmümin Tokâdî'den İslâmî ilimlerin çeşitli disiplinlerine dayalı dersler tahsil etmiş olması bu duruma örnek gösterilebilir.³⁹⁷ Fıkıh, kelam ve tefsir bu ilimlerden bazılarıdır. Bahsi geçen eğitim sürecinde Zeyneddîn Abdülmümin Tokadî de Mevlevî çevreye mensup Eflâkî aracılığıyla Mevlânâ'dan etkilenmiş ve daha sonra da onun müridi olmuştur.

Mevlânâ Dergâhı'nda verilen eğitim konusunda, Gelibolu ve Kahire Mevlevîhâneleri postnişini Hüseyin Azmî Dede (ö. 1311/1892)'nin Mevlevî seyrüsülûküne, âdap ve erkânına ait muhtasar bilgiler içeren *Nuhbetü'l-âdâb* adlı eserinde konuyla ilgili nakledilen bilgiler de önem taşımaktadır. Mezkûr eserde, Konya Mevlânâ Dergâhı'na yakın mesafede bulunan Sultan Veled Medresesi'nin, dergâha gelen müritlerin ilmî eksiklerini gidermek için inşa edildiğinin bahsine de

³⁹⁴ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 164, Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 126, Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddîn*, 162-170.

³⁹⁵ Fahri Unan, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Eğitim", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* I, ed. A. Yaşar Ocak, (Ankara 2006), 398.

³⁹⁶ KŞS. No.19, 162.

³⁹⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, 433.

yer verilmiştir.³⁹⁸ Postnişin Hüseyin Azmi Dede'den nakledilen bu bilgilerde de yine zâviyelerin ve medreselerin eğitim muhtevâsının benzerliğine vurgu yapılmıştır.

Mevlânâ Dergâhı'nda kişiler, bahsedilen derslerin yanı sıra çeşitli sanat dallarında da eğitim almışlardır. Dergâhta bu alanlarda eğitim alan kişiler, belli bir zaman sonra seçkin eserler üreterek bu ilmî yeteneklerini kendileri için gelir kaynağı olarak kullanmışlardır. Yine bazı Mevlevî müntesipleri, dergâhlarda öğrenmiş oldukları türlü zanaatlarla ailelerinin geçimlerini de sağlamışlardır. Benzer şekilde kuyumculuk da Mevlevîlerce pek makbul sayılmış, yanı sıra çilingirlik, saatçilik ve hattatlık gibi çeşitli meslekler konusunda da Mevlevîlerin eğitim aldığı bilinmektedir. Mevlânâ Dergâhı'nda, şiir ve sanat eğitime de önem verilmiştir. Dergâhta mûsiki eğitimiyle hemhâl olan Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, Mevlânâ'nın torunu Ârif Çelebi ve Ahmed Eflâkî bu mekânda yetişmiş ilk sûfî sanatçılardan bazılarıdır.³⁹⁹

3.5.1.5.2 Tasavvuf (Tarikat) Dersleri

Konya'nın ilim, kültür ve sanat tarihinde yapıcı izler bırakan Mevlânâ Dergâhı'nda verilen eğitimin diğer önemli kısmını da tasavvuf dersleri oluşturmuştur. Dergâhta talebelere sunulan tasavvufî eğitimin temel hedefi, her yönüyle huzurlu, kendi iç dünyasında barışı ve sükûneti temin etmiş ve bunu topluma yansıtabilme kabiliyeti kazanmış örnek bireyler yetiştirmektir.⁴⁰⁰ Bu durum Mevlânâ Dergâhı'nda genel olarak ilim ve amele dayanan manevî içerikli eğitimin verildiğini göstermektedir. Dergâhta verilen eğitimde kullanılan temel kaynakların başında Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si yer almıştır. Mesnevî, dergâhta güzel sesli ve konuyla ilgili bilgi sahibi bir mesnevîhan tarafından yüksek sesle okunmuştur.⁴⁰¹

³⁹⁸ Bahsi geçen eserde yer alan ifade: “*Dergâhın, kişilerin ilim ve fen tahsili almaları ve manevî gelişimlerini tamamlamaları için inşa edildiği, ilmî tahsili olmayan kimselerin ise evvelâ ilim tahsili için medreselere gönderildiği ya da dergâhta eğitilmesine önem verildiği*” şeklindedir. Hüseyin Azmi Dede, *Nuhbetü'l-âdâb*, haz. Sâfi Arpaguş, (İstanbul: İFAV Yay. 2014), 164-175.

³⁹⁹ Nilgün Açık Önkas, “Mevlevîliğin güzel sanatlarla ilişkisi”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, (Konya 2006), 782.

⁴⁰⁰ Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1963), 93.

⁴⁰¹ Sultan Veled, *İbtidânâme*, 396.

Konya Mevlânâ Dergâhı'nda tasavvuf eğitiminin temelinde nefis terbiyesi yer almıştır.⁴⁰² Bu ilmî terbiye ile yetişen müritler, burada Mesnevi ve Divan gibi tasavvufî içeriğe sahip eserleri okuyup bu eserlerden feyz almışlardır. Mevlevîler için okunan bu eserlerin iyice anlaşılıp hayata geçirilmesi kadar tarikat usulünün gerektirdiği adap ve usûllerin tahsil edilmiş olması da oldukça önemlidir. Bahsedilen ilim dalları yanında özellikle hat sanatına, Mevlevîlerin önemli katkıları olmuştur. Bu dergâhta yetişmiş hatip, mûsiki şînas, ressam, müzehhip, hattat vb. ilim ehli kişiler ortaya koydukları eserlerin sonuna *el Mevlevî* unvanını eklemeyi bir gelenek hâline getirmiştir.⁴⁰³ Mehmed b. Hüseyin el Mevlevî, Mahmud Muhammed el Mevlevî, Abdullah oğlu Muhammed el Mevlevî, Mehmed b. Abdullah el Konevî, Nizâmeddîn Dede, Hasan Dede, Hacı el Mevlevî bu dergâhta yetişmiş önemli hattatlardan bazılarıdır. Mevlânâ'nın Ferîdüddîn Attâr ve Hakîm Senâî başta olmak üzere kendisinden önce gelen bazı mutasavvıf-şâirlerden etkilendiğini de bu noktada ifade etmek gerekir. Mevlânâ'nın dergâhtaki meclislerinde bu zâtların özlü sözlerine yer vermesi bu durumun bir göstergesidir. Dergâhta verdiği derslerde tasavvufî bilgilerle yetinmeyen Mevlânâ, talebelerine sözlü olarak peygamberlere ve evliyaya ait kıssa ve menkıbelerin yanında şark efsânelerine ait kısa örnekler de aktarmıştır.⁴⁰⁴

3.5.2 Sadreddin Konevî (ö. 673/1274)

Düşünce dünyası insan-ilâh-varlık tasavvuruna dayanan Sadreddin Konevî, İslâm dünyasında tasavvufî öğretileriyle dikkat çeken ve *Şeyh-i Ekber* unvanıyla bilinen hocası İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmasında gösterdiği gayretiyle tanınmıştır. Bağlı olduğu tarikatın esasları doğrultusunda kurduğu zâviyede faaliyet gösteren Konevî, Konya'da çok sayıda hikmet ve tasavvuf ehli talebenin yetişmesinde etkili olmuştur.

⁴⁰² Konya Mevlânâ Dergâhı Dosyası, *Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, No: 42.01/6.

⁴⁰³ Uğur Derman, "Mevlevîlik ve San'at", *Konya'dan Dünyaya Mevlânâ ve Mevlevîlik*, (İstanbul 2002), 203-220, Özsayiner, "Mevlevî Hattatlar", 125.

⁴⁰⁴ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî I*, 129.

3.5.2.1 Hayatı

Ebü'l-Meâl Sadrüddîn Konevî Malatya'da doğmuştur. Babası, devrin itibarlı âlimlerinden Mecdüddîn İshak'tır. Mecdüddîn İshak'ın Selçuklular ve Abbasiler döneminde elçilik görevini yaptığı bilgisi bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰⁵ Mecdüddîn İshak, bu görevine ilâveten sarayda şehzadelere hocalık yapması hasebiyle de *sultanın şeyhi* olarak anılmıştır. Babası Mecdüddîn'in vefatı üzerine annesinin İbnü'l-Arabî ile yapmış olduğu evlilik vesilesiyle Arabî'nin, Konevî'ye babalık yaptığı rivâyet edilmektedir. Arabî'nin vefatının ardından Konya'ya gelen Konevî'nin, ömrünün sonuna kadar burada hayat sürdüğü bilinmektedir. Selçuklular döneminde Konya'da aklî ve naklî ilimleri zâhir ve bâtın ekseninde özdeşleştiren bir Türkmen mutasavvıf kimliğiyle Konevî, yaşadığı dönemde geniş halk kesiminden itibar görmüştür. Konevî'nin ayrıca Şam, Mısır ve Hicaz gibi merkezlere giderek, oradaki âlim ve sûfîlerle ilmî görüşmeler yaptığı bilinmektedir. Câmî, *Nefehâtü'l-üns* adlı eserinde, onun Mısır'da ve Kudüs'te bir süre kaldıktan sonra hacca gittiğini belirtmiştir.⁴⁰⁶ Konevî, İbnü'l-Arabî ve Mecdüddîn İshak'ın da arkadaşı olarak bilinen Sa'deddîn Hammûye ve Evhadüddîn-i Kirmânî ile yakınlık kurmuştur.⁴⁰⁷

Tasavvufî konularda çeşitli eserler veren Konevî'nin üslûbu Arabî'den farklı olarak felsefî niteliktedir. İbnü'l-Arabî ile Konevî arasında konuları ele alma noktasında üslûp ve yaklaşım farkı görülmüştür. Bu durum tasavvuf geleneğinde her iki düşünürü tanımlamak için kullanılan, *İbnü'l-Arabî sūfî hâkim, Konevî ise hâkim sūfîdir* sözüyle ifade edilmiştir.⁴⁰⁸ Konevî döneminde, önceki dönemlere ait tasavvufî eserlerde yer almayan bazı konular da ilmî sürece dâhil edilmiştir. Böylece felsefî anlamlar içeren nazarî tasavvuf diye isimlendirilen bir tasavvuf anlayışı ortaya çıkmıştır.

Konevî ayrıca Mevlânâ ile olan yakın dostluğuyla bilinmektedir. Anadolu'da faaliyette bulunan Mevlevîyye ve Ekberîyye iki büyük tasavvuf ekolü arasındaki ilintiyi vurgulayan muhtelif eserlerde, Mevlânâ geleneksel özelliklere sahip bir mutasavvıf, Konevî ise tasavvuf kitaplarında tanımlanan *ehl-i zâhir* (âyet

⁴⁰⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 298-307.

⁴⁰⁶ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 732.

⁴⁰⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 633.

⁴⁰⁸ Demirli, "Sadreddîn Konevî", 421.

ve hadislerin sadece lafızlarına, şeklî mânâlarına göre tefsir yapıp hüküm veren âlim) bir şahsiyet olarak tasvir edilmiştir.⁴⁰⁹ Tasavvuf ilmine kazandırdığı sorgulamaya dayalı tasavvuf anlayışıyla Konevî, Kindî, Farabî ve İbn Sînâ ile oluşan, ancak Gazzâlî ile belli bir ölçüde zayıflayan metafizik tasavvurunu tasavvufî tecrübeyle yeniden yorumlamıştır.⁴¹⁰ Konevî ayrıca insanı gerçeğe ulaştıran tasavvufî metodu vahyin bir parçası olarak görmüştür.⁴¹¹ Konevî, bunun yanında vahyin, nübüvvetin ve yaratıcının varlıklar üzerindeki tesirine de vurgu yapmıştır.⁴¹² Ekberîlik, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin temel kavramlarını geliştirdiği vahdet-i vücûd anlayışına bağlı olan sûfleri tanımlamakta kullanılan bir terimdir. Ekberîlik adlandırması, İbnü'l-Arabî'nin adına izâfetle konulmuştur.⁴¹³

3.5.2.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Sadreddin Konevî'nin ilk hocasının, babası Mecdüddîn İshak (ö. 618/1221) olduğu bilinmektedir. Ardından hayatında köklü değişimleri vesile olacak İbn Arabî'den eğitim almıştır. Konevî, kaleme aldığı eserlerde, şeyh ya da imam şeklinde hitap ettiği İbnü'l-Arabî'den çokça söz ederek kendisine olan bağlılığını belirtmiştir.⁴¹⁴ Konevî, Arabî'den fikrî ve felsefî açıdan etkilenerak düşüncelerine yön vermiştir. Akabinde Evhadüddîn-i Kirmânî'den etkilenen Konevî'nin, eğitim sürecine birçok hoca katkıda bulunmuştur. Ahî Evran, felsefî tasavvufun önemli isimlerinden İbn Şebîn, Şeyh İzzeddîn, Muhammed b. İbrahim es-Silefî el-İsfehânî bu kişilerden bazılarıdır.

Hadis ilmine özel bir ilgisinin olduğu bilinen Konevî, iyi bir hadis tahsili görerek, Hakîm Tirmizî'nin başlattığı tasavvufî hadis yorumculuğunun, Kelâbâzî, İmam Gazzâlî, İbnü'l-Arabî'den sonra Anadolu'daki önemli temsilcilerinden biri olmuştur.⁴¹⁵ Konevî, Şemsuddîn Ebü'l-Haccâc, Yusuf b. Halil b. Abdillâh ed-

⁴⁰⁹ Sadreddin Konevî, *Miftâhu Gaybi'l Cem ve'l-Vücûd/Tasavvuf Metafiziği*, trc. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, (İstanbul 2013), 9.

⁴¹⁰ Demirli, "Türk Düşüncesinin Kurucu Düşünürü Olarak Konevî", *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, (Konya 2010), 78.

⁴¹¹ Nihat Keklik, *Sadreddin Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan*, (İstanbul 1967), 6-7.

⁴¹² Konevî, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd/Tasavvuf Metafiziği*, 21.

⁴¹³ Mustafa Tahralı, *Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri, Endülüs'ten İspanya'ya*, (İstanbul 1996).

⁴¹⁴ Mûsâ es-Sadrî, *Regâybü'l-menâkıb (Sadreddin Konevî'nin Menkıbeleri)*, haz. M. Emin Agar, (İstanbul 2002).

⁴¹⁵ Ferhat Gökçe, "Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu-Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde", *Universal Journal of Theology*, 2/1 (Mart 2017), 1-35, 3.

Dımeşkî ve Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer el-Enbârî'den hadis ilmini kıraat yoluyla almıştır. Konevî'nin hadis hocalarından birisi de Şerefuddîn Ya'kûb b. Muhammed b. el-Hasen el-Hezebânî el-Mevsılî'dir. Mevsılî, Ebû's-Saâdât İbnü'l-Esîr'in öğrencisi olup eserlerini ondan okumuştur. Konevî de bu hocasına İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* isimli eserini okumuş ve bu kitabı ondan rivâyet etmiştir. Konevî'nin bahsi geçen isimler haricinde Burhâneddîn İsmail b. Muhammed, Ebû'l-Hasan Ali İskenderânî, Cemâleddîn Vâsıtî gibi isimlerden de ders aldığı bilinmektedir.

Hadis, kelâm, felsefe ve tasavvuf ilmini de iyi bilen bir âlim olan Sadreddin Konevî, ömrü boyunca çok sayıda kitap okumuştur. Konevî, bazı eserlerinde birçok hocadan okumuş olduğu kitapların isim ve yazarlarının bilgisini vermiştir. Müslim'in *Sahîh*'i, Ebû Nuaym'ın *Mustahrec*'i ve *Hilyetü'l-evliyâ'sı*, Dârektunî'nin *Sünen*'i, Kudâî'nin *Şihâbu'l-ahbâr*'ı, İbn Arefe'nin *Cüz*'ü, Abdülhak el-İşbilî'nin *Ahkâm*'ı ve Sa'leb'in *el-Fasîh*'i Konevî'nin okuduğu başlıca eserlerdendir. Konevî, ayrıca Ahmed b. Muhammed Silefî İsfehânî'nin *Erbaûn hadîsen* isimli eserini de Burhâneddîn Ebû Tâhir İsmâil b. Muhammed Ensârî'den okumuştur.⁴¹⁶

3.5.2.3 Talebeleri

Vahdet-i vücûd düşüncesinin Anadolu'daki önemli temsilcilerinden biri olan Sadreddin Konevî'nin, insanın manevî anlamda yetkinleşmesi konusunda ileri sürdüğü fikirleri oldukça değerlidir. Zengin düşünce yapısıyla Konevî, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bu kişilerin önde gelenleri şöyle sıralanabilir:

Fahreddîn Irâkî (ö. 688/1289)

Tasavvuf büyüklerinden biri olan Fahreddîn Irâkî, Konevî tarafından tertip edilen Müeyyedüddîn Cendî, Afîfüddîn Tilimsânî ve Saîdüddîn Fergânî gibi Ekberî ekolün önemli isimlerinin de katıldığı *Füsûsu'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye* derslerine katılmıştır.⁴¹⁷ Irâkî bu derslerin etkisi ile eseri Lemaât'ı kaleme almıştır. Bu eser ile İbnü'l-Arabî düşüncesi, Farsça konuşulan ya da eğitim dili olan Farsça

⁴¹⁶ Abdullah Aydın, *Kırk Hadis Şerhi-Muakaddime*, 11.

⁴¹⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 399.

olan bölgelerde daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuştur. Konya’da bulunduğu yıllarda kendisini himâye eden ve kendisine mürit olan Emir Muînüddîn Süleyman Pervâne de Tokat’ta onun adına bir zâviye inşa ettirmiştir.

Affüddîn Tilimsânî (ö. 690/1291)

Tilimsânî, Ekberîyye ekolüne mensup bir sûfî olarak tanınmıştır. Tilimsânî, tasavvufun dört klasiği olan İbnü’l-Fârız’ın *Tâiyye*’si, İbnü’l-Arabî’nin *Fusûsü’l-hikem*’i, Abdullah Herevî’nin *Menâzilü’s-sâirîn*’i ve Abdülcebbâr Nifferî’nin *Mevâkıf* adlı eserini şerhetmiştir. Manevî arayışı vesilesiyle Anadolu’ya gelen Tilimsânî, Sadreddin Konevî’nin derslerine katılmış ve Konya’da hâlvete girmiştir. Konevî ile beraber Dımaşk’ta Arabî’nin evinde *Fütûhâtü’l-mekkiyye* eserinin okunduğu meclislerden birinde bulunmuştur. Tilimsânî kendine has yorumuyla zaman içinde her ne kadar Konevî ekolü çizgisinden ayrılrsa da Şam bölgesinde Arabî’nin fikirlerinin yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur.⁴¹⁸

Müeyyedü’ddîn Mahmud el Cendî (Cündî) (ö. 691/1292)

Sadreddin Konevî’nin seçkin müritlerinden biri de Cendî’dir. İbnü’l-Arabî’nin tasavvuf anlayışına yakınlığıyla bilinen Cendî’den, ulemadan bazı kişiler *Fusûs*’un müşküllerini izah eden bir eser yazmasını istemiştir.⁴¹⁹ Cendî’nin, Konevî Zâviyesinde tamamladığı seyrüsülûku ise mürit yetiştirme esaslarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Cendî’nin bilinen tek hocası Konevî olduğu için onun hem metafizik görüşlerinin hem de seyrüsülûk usûlüne dâir verdiği bilgilerin kaynağının Konevî’ye dayandığı düşünülmektedir.⁴²⁰

Saîdüddîn Fergânî (ö. 699/1300)

⁴¹⁸ Semih Ceyhan “Afîfüddin Tilimsânî”, 164.

⁴¹⁹ Cendî, *Şerhu Fusûsü’l-hikem*, 18.

⁴²⁰ Nitekim iki sûfî arasındaki bağ kaynaklarda şu sözlerle ifade edilmiştir: *Şeyh Müeyyidüddîn el-Cendî, hazret-i Sadr’ın efâdil-i hulefâsındandır ki ibtidâ kitâb-ı Fusûs’u o şerh eylemiştir. Fazl-ı zâhir ve feyz-i bâtını ol şerhden malumdur. Zira içinde derc eylediği rumûz-ı kunûza bir şârih dest-res bulmamıştır. Hakkâ ki ene’l-Kur’ân ve’s-seb’u’lmesânî diyen Şeyh-i Ekber’in mushaf-ı hakaikî hikmetinden Hazret-i Sadr âyet-i kübrâ olduğu gibi, Hazret-i Sadr’ın dahî dâire-i velâyetinden Cendî-i mezkûr nokta-i azîmdir. İsmail Hakkı Bursevî, Kitâbü’l-hitâb, (İstanbul 1256), 289.*

İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî'nin tasavvufî düşüncesini sentezleyerek insanlara nakleden Fergânî'nin İslâm tefekküründeki yeri oldukça mühimdir. Konevî'nin şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerindeki bilgisinden istifade eden Fergânî, Müeyyidüddîn Cendî ve Fahreddîn Irâkî ile birlikte Ekberîliğin Anadolu'da yayılmasında etkili olmuştur.⁴²¹ Fergânî ayrıca dönemin veziri Muînüddîn Pervâne ile yakınlık kurmuştur. Bu yakınlığın bir yansıması olarak Pervâne, Fergânî'nin de dâhil olduğu *kasîde-i tâiyye* derslerine katılmış ve Fergânî de kaleme aldığı kasîde-i tâiyye şerhi'ni Süleyman Pervâne'ye ithaf etmiştir.⁴²²

Kutbüddîn Şîrâzî (ö. 710/1311)

İslâm dünyasında öne çıkan düşünürlerinden biri olan Kutbüddîn Şîrâzî, Selçuklu Devleti'ne, siyaset, eğitim ve bilim alanlarında önemli hizmetler sunmuştur. Meraga Rasathanesi'nden Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne uzanan ilim yolculuğu Şîrâzî'yi Anadolu'ya ulaştırmıştır. Bağdat'ta iken hocası Şemseddîn Cüveynî vasıtasıyla Anadolu'ya geldiği öne sürülen Şîrâzî'nin Anadolu'ya asıl geliş nedeni İbn Sînâ'nın *el-Kanun* adlı eserinde karşılaştığı belirsizlikleri aşmak olduğu görüşü daha yaygındır.⁴²³ Çünkü Şîrâzî'ye göre İbn-i Sînâ'nın söz konusu eseri tıp alanında yazılmış, anlaşılması zor olan eserlerden biridir. Şîrâzî, hikmetli sözler ve birtakım ilmî sırlar içeren bu eserin hikmetlerini ders aldığı Şiraz ve Kazvin şehirlerinde çözecek bir hoca bulamamış ve bu vesileyle konuyla ilgili kendisine rehber olabilecek bir hoca bulabilme umuduyla yolu Anadolu'ya düşmüştür. İlk durağı da Konya olmuştur. Kutbüddîn Şîrâzî'nin Konya'da ders aldığı âlimlerin başında Sadreddin Konevî gelmektedir. Şîrâzî, Konevî'nin zâviyesinde derslere katılmış ve bu dönemde halka öğüt verme maksadı ile *Feth 'ül-mennân* adlı büyük bir tefsir kaleme almıştır.⁴²⁴

Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335)

Tasavvufî tefsir ve terimlere dâir eserleriyle bilinen ünlü mutasavvıf Kâşânî, Sâve, Şiraz, İsfahan, Kâşân ve Bağdat'ta Sühreverdî başta olmak üzere pek çok

⁴²¹ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 745.

⁴²² Feridun Nafiz Uzluk, *Mevlânâ'nın Mektupları*, 16-20.

⁴²³ Mahmut Recep Keleş, *Anadolu'da Bilimin Güneşi/Kutbüddîn Şîrâzî*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 67.

⁴²⁴ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, nr. 109, vr. 2a-b.

sûfinin sohbet meclislerine katılmıştır. İbnü'l-Arabî ve Konevî çizgisini çeşitli yönlerden tasnif ve şerh eden eserleri dolayısıyla Kâşânî, tasavvuf tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Fusûs şarihi (yorumcusu) olan bu zât, Tebrîz'de Reb'i Reşîdî Hankâhı'nda *Fusûsü'l-hikem* şerhini tamamlamış ve bu eserini ders kitabı olarak talebelerine okutmuştur.⁴²⁵ Dâvûd-i Kayserî'nin Kâşânî ile karşılaştığı ve ondan *Füsûs* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* dersleri aldığı yer de yine Reb'i Reşîdî Hankâh'ı olmuştur.⁴²⁶

Tasavvufî eğitimini Konevî'den alan Kâşânî'nin üslubunda Gazzâlî'nin ve Ebû Hafs Sühreverdî'nin ilmî izlerini de görebilmek mümkündür.⁴²⁷ Kâşânî ayrıca Karatay Medrese'si müderrisi Sirâceddîn Urmevî'nin mânen yetişmesine de katkı sağlamıştır. Urmevî, Nizâmiye medreseleri ekolünü Anadolu'ya taşıyan, Dâvûd-i Kayserî ve Alâeddin Esved gibi ilk Osmanlı müderrislerini yetiştiren bir âlim olması açısından önemlidir.

Yukarıda adı geçen âlimlerin dışında Konevî'nin Zâviyesindeki derslere katıldığı bilinen diğer kişiler: Şihâbüddîn Çoban el-Eraklî (Ereğlîli), Zeynû'd-dîn Muhammed b. Ebi Bekr er-Râzî, İzzü'd-dîn Muhammed eş-Şîrvânî, Mevlânâ Şemsüddînî'l Mekkî olarak sıralanabilir.⁴²⁸

3.5.2.4 Sadreddin Konevî Zâviyesi

Mutasavvıf Sadreddin Konevî, yaşadığı dönemde ilmî ve tasavvufî görüşleriyle geniş bir kesimi etkisi altına almıştır. Konevî ile birlikte tasavvuf nazarî (teorik) bir disiplin ya da müdevven (derlenip, düzenlenmiş) bir ilim olma hüviyeti kazanmıştır. Tasavvufun tarihî açısından yeni bir dönemin habercisi olan bu süreç, İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî tarafından olgunluk/kemâl dönemi olarak yorumlanmıştır. Konevî'nin düşüncesinde ontolojik bir ilke olarak kabul edilen insan, âlemin gâyesi ve esası olarak değerlendirilmiştir.⁴²⁹

Konevî, yaşadığı yüzyılda takip ettiği sûfî geleneği kurduğu zâviyede sürdürmüştür. Konya'nın önemli tasavvuf yapılarından biri olan Konevî

⁴²⁵ Abdürrezzâk Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa blm. No. 18.

⁴²⁶ Sema Özdemir, *Dâvud-i Kayserî'de Varlık, Bilgi ve İnsan*, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2014), 29.

⁴²⁷ Abdurrahman Câmî, *Nefâhatü'l-üns*, 484-489.

⁴²⁸ Mikail Bayram, *Şeyh Evhadüddin Kirmani ve Evhadiyye Tarikatı*, (Konya 1993), 108-111.

⁴²⁹ Konevî, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-vücûd/Tasavvuf Metafizigi*, 9.

Zâviyesi'nin bulunduğu yeri Konevî'ye, I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237) Konya'da muhafızlık görevi yapan Hoca Cihan hediye etmiştir. Zâviyenin ilk kurulduğu zamana ait bilgiler yeterli değildir. Fakat Sadreddin Konevî'ye ait bir menâkıbnâmede Hz. Muhammed'in bir gece manevî olarak Hz. Ebûbekir ile zâviyeye geldiği rivâyet edilmiştir.⁴³⁰ O sırada zâviyede Hz. Mevlânâ'nın da bulunduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu mecliste Konevî'nin Hz. Muhammed'in iltifatına mazhar olduğu aktarılmıştır.⁴³¹ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Konevî Zâviyesi'nde zaman zaman önemli âlim ve sûfilerin katıldığı ilim meclisleri düzenlenmiştir.⁴³²

Bir sarayı andıran görkemli yapısıyla Konevî Zâviyesi'ndeki derslere çoğunlukla halkın münevver tabakası katılmıştır. Zâviye'ye gelip Konevî'nin ilminden istifade etmek isteyenler yalnızca sûfi çevrelerden olmamıştır. Bu zâviyedeki derslere zaman zaman devlet adamları da katılmıştır. Muînüddîn Süleyman ve damadı, Atabek Mecdeddîn, Müstevfî Celâleddîn Mahmud, Hatiroğlu Şerefeddîn Mesud'un oğlu Emir Nizâmeddîn Evhad, Germiyanogulları Beyliği'ni kuran Yakub Bey'in babası Yakupoğlu Seyfeddîn Alishir, Şerefeddîn Muhammed gibi birçok devlet adamı ve bilgin bu zâviyede derslere katılanlar arasındadır.⁴³³

Konevî Zâviyesi, zaman içinde birtakım onarım işlemleri görmüştür. Zâviyenin bünyesinde imâret, mektep, medrese, kütüphane, türbe, şadırvan gibi belli başlı yapılar yer almıştır. Konevî Zâviyesi ayrıca Konya'da Mevlânâ Dergâhı'ndan sonra en çok vakfa sahip olan kurum olarak bilinmektedir. Zâviyenin vakıflarına ait bazı bilgilere inşa kitâbesinde yer alan manzumede yer verilmiştir.⁴³⁴

⁴³⁰ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 381-382.

⁴³¹ Küçükdağ, *Konya'nın Kırk Tekkesi*, 138.

⁴³² *Menâkıbü'l-ârifin* adlı eserde konuyla ilgili bir rivâyet şöyledir: *Bir gün Selçuklu devlet adamlarından Muîneddîn Pervâne Şeyh Sadreddin Konevî Zâviyesi'nde büyük bir toplantı tertip etmiştir. Bu toplantıda Mevlânâ hazretleri de hazır bulunmuştur.* Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, (İstanbul 1964), 144-211.

⁴³³ Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985), 232.

⁴³⁴ Zâviyenin inşa kitâbesindeki manzûm metin şöyledir:

I) Enşâ hâzihi 'l-imâratî 'l-nübüvâketi mea 't-türbetti 'lleû fihâ li'ş Sadru'd-din Muhammed ibnü İshâk ibnü Muhammed razıyallâhü anhü.

II) ve dâru 'l-kütübi iletîfihâ lehü eyzan mea kütübihi 'l-mevkûfeli aleyhâ kemâ üikira zâlike ve şurita ve beyyine fi 'l-vakfiyyeti.

III) Bi resmi 'l-fukarâi 's- sâlihıyne min ashâbihi 'l-müteveccihıyne bikulûbihini ve kâlibihini ilallâhi teâlâfi şuhûri şenelin selâsün ve sebîne ve sitteniye,

Manzûmenin Türkçe anlamı:

Bu mübârek mâmûre, içindeki muhakkik ve rabbânî âlim Sadreddin Muhammed b. İshak b. Muhammed'in türbesi; vakfiyesinde şartları belli edildiği ve yazıldığı vechile, kendisinin vakfeyletiği

3.5.2.5 Konevî Zâviyesinde Eğitim

Konevî'nin eğitim sisteminde kişiyi hakîkate ulaştıran asıl unsur akılcı yöntemden ziyade gözlem metodu olarak görülmüştür. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak (tahâlluk) temelinde zâviyesinde müritlerine ders veren Konevî, eğitim konusunda ayrıca hocası İbnü'l-Arabî'nin ilmî tasnifinden de etkilenmiştir.⁴³⁵ Bu yöntemde amaç kişinin kalbini arındırmak, ahlâkını yetkinleştirmek ve kişiye iyi huylar kazandırmaktır.⁴³⁶ Bu amaçla zâviyede bahsedilen amaçları gerçekleştirmek için çeşitli konularda dersler, insanların istifadesine sunulmuştur.

3.5.2.5.1 Medrese (Şeriat) Dersleri

Sadreddin Konevî, kurmuş olduğu zâviyede âlim ve seçkin kimselere belli konularda eserler okutarak sorgulayıcı bir tasavvuf anlayışının başlamasında etkili olmuştur. Bu durumun bir yansıması da Konevî'nin felsefî düşünce sistemidir. Konevî, meselelere tasavvufî açıdan bakan bir düşünür olmasının yanı sıra felsefeye de âşina bir mutasavvıftır.

Konevî, zâviyesindeki derslerde fıkıh, kelam, tefsir ve hadis ilmine de yer vermiştir. Zâviyede özellikle hadis derslerine ağırlık verilmiştir. Konevî'nin burada verdiği hadis derslerine pek çok müridi katılmıştır. İranlı bilgin Kutbüddîn Şîrâzî bu kişilerin başında gelmektedir. Hadisle ilgili *Câmiu'l-usûl* adlı eseri kendi hattı ile yazan Şîrâzî'nin bu eseri Konevî'den okuduğu bilgisine eserin semâ (hadis ilminde bir şeyhten dinleme yoluyla hadis alma yöntemi) kayıtlarından ulaşabilmek mümkündür.⁴³⁷

Konevî'nin zâviyedeki derslerinde okuttuğu kitapların başında; dönemin önemli fakihlerinden hadis hafızı İbnü'l-Harrat'ın ahkâma dâir hadislerin senedleriyle beraber kaydedildiği beş yahut altı ciltlik eseri *el-Ahkâmü'l-kübra*, hadis ve tefsir âlimi İbnü'l-Esîr'in Kütüb-i Sitte'deki hadislerinden müteşekkil

kitapları ihtivâ eden kütüphânesiyle beraber, ashâbından kalpleri ve kalıplarıyla Allah'a yönelen sâlih fakirler adına 673/1274 yılı aylarında yapıldı. Küçükdağ, Konya'nın Kırk Tekkesi, 141. (Zâviyeye ait kitâbe görseli için bkz. Ekler: Resim-29)

⁴³⁵ Konevî, *İ'câzü'l-beyan fi te'vflî'l-ümmi'l-Kur'an*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul 2002), 52.

⁴³⁶ Konevî, *Vahdet-i Vücûd ve Esasları*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yay, 2004), 23.

⁴³⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 635.

kitabı *Câmiü'l-usûl* yer almaktadır.⁴³⁸ Konevî'nin bu tarzı, Tûsî başta olmak üzere Şerefüddîn Muhammed b. Mahmud er-Râzî, Fahreddîn Ebû Mansur Kazerûnî, Nureddîn Ali eş-Şîî, Seyyid Rûkneddîn Esterâbâdî, Cemâleddîn Ali b. Süleyman el-Bahrânî, Necmeddîn Ali b. Ömer Kâtibî el-Kazvinî, Şemseddîn Hüsrevşâhî, Cemâleddîn el-Bahreynî, İzzeddîn Hasen el-Merâğî, Cemâleddîn Aynu'z-zeman el-Cîlî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî gibi âlim ve filozoflarda da görülmüştür. Konevî, bu kitaplardan ve mektuplardan edindiği felsefî bilgileri kendi tasavvuf düşüncesiyle sentezleyerek müritlerine aktarmıştır.

3.5.2.5.2 Tasavvuf (Tarikat) Dersleri

Sûfî düşünür Konevî'nin, Şam ve Halep'te düzenlediği ders halkalarında hadis okuttuğu, Mısır'da da kasîde-i tâiyye şerhi dersleri yaptığı bilgisi mevcuttur.⁴³⁹ Konevî'nin Şam'dan sonra Anadolu'da da sürdürdüğü bu derslere tasavvuf ilmine büyük katkılar sunan Fahreddîn Irâkî, Müeyyedüddîn Cendî, Afîfuddîn Tilimsânî ve Saîdüddîn Fergânî gibi sûfiler katılmıştır.⁴⁴⁰ Konevî, aralarında Mevlânâ, Kadî Sirâceddîn Urmevî, Sa'deddîn Hammûye, Ahî Evran ve Mahmûd Hayrânî gibi dönemin tanınmış âlimleriyle yakın ilişkiler kurmuştur.⁴⁴¹

Konevî'nin tedris ve telif faaliyetini, ömrünün en uzun dönemini geçirdiği Konya'da yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Onun ders işleme metoduna ait şu bilgi mevcuttur: Konevî, genellikle Cuma namazlarından sonra bir meclis (ders) tertip eder, âlimler, sûfiler ve tasavvuf ilmine merak duyan kişiler bu dersi dinlemeye gelmiştir. Konevî'nin, bu derslerinde genellikle bir konu belirlenmiş ve bu konu hakkında fikrî münazaralar yapılmıştır. Dersler bizzat Konevî'nin meselenin çözümünü talebelerine aktarmasıyla da sona ermiştir.⁴⁴² Bu bilgilerden anlaşılaçağı üzere Sadreddin Konevî, ilmî faaliyetlerini yürüttüğü zâviyesinde genel olarak kendi kaleme aldığı eserlerin yanında dinî ve edebî muhtevaya sahip çeşitli eserleri de ders kapsamında müritlerine okutmuştur.

Konevî'nin sohbetlerini *Kaside-i Tâiyye* şerhleri ile zenginleştirmesi vesilesiyle Câmi, Konevî için *Hiç kimse hakikat ilminin meselelerini onun kadar*

⁴³⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 177.

⁴³⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 348.

⁴⁴⁰ Câmi, *Nefehâtü'l-üns II*, 738-739.

⁴⁴¹ Feridun Nafiz Uzluk, *Mevlânâ'nın Mektupları*, 16.

⁴⁴² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin I*, 349; Ahmet Şeref Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, (Konya: Damla Ofset, 1995), 77, 113.

sağlam ve mazbut olarak açıklamamıştır ifadesini kullanmıştır. Bu hâliyle kasîde-i tâiyye şerhi dersleri Konevî'nin nakli, Fergânî'nin kalemi ve İbnü'l-Arabî'nin de bir dileği olarak yapılmıştır. Konevî'nin ayrıca zâviyede gerçekleşen sohbetlerin sonunda İbnü'l-Fârız'ın, *Kasîde-i Tâiyye* adlı eserinden bazı beyitler okuduğu ve bunların Farsça şerhini yaparak ilim meclislerini zenginleştirdiği bilinmektedir.⁴⁴³

Konevî, zâviyedeki derslerinde talebelerine İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'i ve İbnü'l Fârız'ın şiirleri başta olmak üzere çeşitli tasavvuf kitaplarını yorumlamaya yönlendirmiştir. Fergânî'nin İbnü'l Fârız'ın bir kasidesi üzerinde yazdığı şerh, İbnü'l Fârız'ın tasavvufî düşüncesini anlamada etkili olmuştur. Ancak bundan daha önemlisi İbnü'l-Arabî yorumlarında Sadreddin Konevî'nin dolaylı yahut doğrudan tesiridir. Konevî'nin *el-Fükûk* adlı eseri ve Konevî'nin teşvikiyle yazılan ilk büyük Fusûs şerhi olarak bilinen Cendî şerhi, Arabî'nin anlaşılmasında etkili olmuştur.⁴⁴⁴

Konevî Zâviyesi'nde ayrıca *Füsûsu'l-hikem* ve *Fütûhâtü'l-mekkiyye* dersleri de verilmiştir. Konevî'nin Füsûs derslerine devam eden müridlerden biri olan Fahreddîn Irâkî'nin derslerin bitiminde odasına murâkabeye çekildiği ve lem'a adını verdiği bazı beyitler yazdığı ve bunun neticesi olarak manzum bir Fusûs şerhi mahiyetinde bir eser olan *Lemaat* adlı eseri ortaya çıktığı bilinmektedir. Konevî'nin *el-Fükûk* adlı eserinin ve bizzat Konevî'nin yönlendirmesiyle yazılan ilk büyük Füsûs şerhi olan Cendî'nin şerhinin anlaşılmasını büyük oranda etkilemiştir.⁴⁴⁵

Sûfî müellif Hâce Abdullâh el-Herevî'nin, tasavvuf terimlerinin oluşmasına büyük katkısı olan ve yüz tasavvufî kavramdan oluşan *Menazili's-sâirîn* adlı eseri de ders meclislerinde yer verilen önemli tasavvuf klasiklerinden biri olmuştur. Tasavvufî hâl ve makamları konu edinen bu eser yazıldığı günden itibaren sûfî çevrelerden ilgi görmüştür. Arapça, Türkçe ve Farsça dilleri başta olmak üzere pek çok şerhi yapılan eserin vahdet-i vücûd bağlamında şerhi Konevî'nin müridi Abdurrezzâk Kâşânî tarafından yapılmıştır.⁴⁴⁶ Yine Konevî'nin talebelerinden biri olan ve Ekberîyye ekolünün temsilcilerinden Tilimsânî, sûfî Nifferî'nin manevî

⁴⁴³ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 716.

⁴⁴⁴ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 634.

⁴⁴⁵ Demirli, "Sadreddin Konevî", 25.

⁴⁴⁶ Macdonald, H. "Abd-Al-Razzâk Kâşânî", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 1/106.

yolculuğun farklı mertebeleri hakkında bilgiler içeren *el-Mevâkıf* adlı meşhur eserini şerhetmiştir.⁴⁴⁷ Konevî'nin yetiştirdiği talebelerin dönemin önemli tasavvufî eserlerini şerh etmesi bu kitapların zâviyede okunmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

3.5.3 Ahî Evran (ö. 659/1261)

Anadoluda kurmuş olduğu zâviyelerle tasavvufî düşüncesini ve fütüvvet ilkelerini şeyh-mürîd ilişkileri ve işyerlerinde usta-kalfa-çırak münasebetleri şeklinde düzenlemiş ve bu gayretleriyle de Selçuklu toplumunun iktisadî hayatına yön vermiştir.

3.5.3.1 Hayatı

Türk-İslâm kültüründe Ahîlik teşkilatının kurucusu olarak görülen Ahî Evran'ın asıl adı Şeyh Nasîrüddîn Mahmûd Ahî Evran b. Abbas olup Ahî Evran adıyla tanınmıştır. Evran, tarihî bir hüviyete sahip olmasına rağmen gerçek kişiliği menkıbeler içinde kaybolmuştur.⁴⁴⁸ Türkiye Selçuklu devlet adamlarının hürmetine mazhar olan Evran, Sadreddin Konevî ve babası Mecdüddîn İshak'ın daveti üzerine, İbnü'l-Arabî ve hocası Evhadüddîn-i Kirmânî ile Anadolu'ya gelmiştir. Ahî Evran, Selçuklu Anadolu'sunda görmüş olduğu itibara karşılık mahiyetinde kaleme aldığı eserlerden *Mürşidü'l-kifâye* ve yaklaşık 20 varaklık risâlesi *Yezdân-şinaht*'ı Sultan Alâeddin Keykubad'a takdim etmiştir.⁴⁴⁹

Ahî Evran, hocası ve aynı zamanda Şehâbeddin Sühreverdî'nin halifelerinden olan kayınpederi Evhadüddîn-i Kirmânî ile Anadolu şehirlerini dolaşmıştır. Evran, hocasının vefatından sonra yerine geçerek onun vekili olmuştur. Kayseri'ye yerleşip debbağlık yaparak geçimini sağlayan Evran, mesleğini icra ederken diğer yandan da çevresindeki insanların manevî gelişimleri için çalışmıştır. Ahî Evran'ı Anadolu tasavvuf kültürü adına değerli kılan unsurlardan biri de

⁴⁴⁷ Semih Ceyhan, "Afîfüddîn Tilimsânî", 164.

⁴⁴⁸ İlhan Şahin, "Ahî Evran", 529.

⁴⁴⁹ Neşet Çağatay, "Anadolu'da Ahîlik ve Bunun Kurucusu Ahî Evran", *Belleten*, (Nisan 1982), 182/423-436, 432.

Moğollara karşı, halkın şuurlanması için elinden gelen tüm çabayı göstererek şehir ve kasabalarda savunma teşkilatları kurmuş olmasıdır.⁴⁵⁰

Ahîlik (kardeşlik) adı verilen ve günümüzdeki karşılığıyla esnaf teşkilatı diyebileceğimiz bu kuruluşun mensupları, kısa zamanda birçok şehir ve kasabada teşkilatlanmıştır. Sohbet edebilecekleri, birbirlerinin ilimlerinden istifade edebilecekleri, gelen misafirleri usûlüne uygun ağırlayabilecekleri zâviyeler inşa etmişlerdir.⁴⁵¹ Kimsesizleri barındırmak ve onların ihtiyaçlarını gidermek için çaba gösteren Ahîler, kısa zamanda gaza bilincini kavramış, cihada hazır bir toplumun inşasına aracı olmuşlardır.⁴⁵² Ahîler, *vatan sevgisi imandandır* hadisi doğrultusunda vatanlarını, din ve namuslarını savunmak amacıyla çalışmıştır.⁴⁵³ Konya'ya dönen Evran, bir süre burada müslümanları irşat ile meşgul olmuş ve sonra Kırşehir'e (Gülşehir'e) yerleşmiştir. Bu şehirde iman ve İslâm esaslarını itikadda Eş'arî, amelde Şâfiî mezhebine göre izah ettiği *Menâhîc-i Seyfî* isimli eserini kaleme almış ve dönemin Kırşehir emîri Seyfeddîn Tuğrul'a takdim etmiştir.⁴⁵⁴

Ahî Evran'ın kurmuş olduğu zâviyelerde vaazlarındaki sadelik dikkat çekmiştir. Herkesin anlayabileceği yalın bir dille konuları izah ederek yazdığı kitaplar, kendisinde görülen kerâmetler, ahlâkının güzelliği, dünya malına ehemmiyet vermeyip yalnız Allah rızasını gözeterek faaliyet sürdürmesi Ahî Evran'ı toplum nazarında değerli kılmıştır. Kaynağını Yesevî öğretilerinden alan Ahîlik, bozkır teşkilatçılığı ve Türk kültürünün birleşmesiyle oluşan bir teşkilatlanma olarak faaliyet göstermiştir.⁴⁵⁵ XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da Türkleşme sürecinin hızlanmasıyla beraber, Asya'dan göç eden tüccar

⁴⁵⁰ Mikâil Bayram, "Ahî Evren Kimdir?", *Türk Kültürü*, XVI/191 (1978), 658-668.

⁴⁵¹ Recep Dikici, "Ahî Evran ve Çağdaşı Bazı Âlim ve Edipler", *I. Ahî Evran-ı Veli ve Ahîlik Araştırmaları Sempozyumu*, (Kırşehir 2005), 300.

⁴⁵² Bayram, "Bir Eğitim ve Öğretim Ocağı Olarak Ahî Teşkilatı", *İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2*, (İstanbul 2005), 143.

⁴⁵³ Ziya Kazıcı, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), 124.

⁴⁵⁴ Bayram, "Anadolu Selçuklularından Günümüze Din Eğitimi", *Türkiye'de I. Din eğitimi Semineri*, 23-25 Nisan (Ankara: A.Ü. İlahiyat vakfı yayınları, 1981), 49-50.

⁴⁵⁵ İ. Kayaoğlu, "Mevlânâ'nın Çağdaşı Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ankara 1991), 31/148-155, 151.

ve sanatkâr Türklerin yerli meslek erbabı karşısında tutunabilmeleri noktasında da Ahî teşkilatı öncü bir kurum olmuştur.⁴⁵⁶

3.5.3.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Çocukluğu ve eğitiminin ilk yıllarını memleketi Azerbaycan'da geçiren Ahî Evran, gençlik yıllarında Horasan ve Maverâünnehir'e giderek o yörede bazı âlimlerden dersler almıştır. Evran, ilk tasavvufî terbiyesini Maverâünnehir ve Horasan'da bulunan Yesevîlerden almıştır. Bununla birlikte Ahî Evran, ilmî olarak Fahreddîn Râzî, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi âlimlerin de etkisinde kalmıştır.⁴⁵⁷ Evran'ın Sadreddin Konevî'ye yazdığı mektuplardan birinde Hârizmşahlar yönetiminde bulunan Herat'ta Fahreddîn Râzî'nin hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Eşârî Kelâmcı Râzî'nin derslerine devam eden Evran, kendisinden naklî (dinî) ve aklî (fen) ilimleri öğrenmiştir.⁴⁵⁸ Diğer taraftan Ahmed Yesevî'nin talebelerinin sohbetlerine devam eden Evran, tasavvufî alanda almış olduğu eğitimin pekişmesini sağlamıştır. Evran ayrıca tasavvuf yolunun büyüklerinden Şehâbeddin Sühreverdî'nin de sohbetlerinde bulunarak onunla yakınlık kurmuştur.⁴⁵⁹ Bir hac yolculuğu esnasında Evhadüddîn-i Kirmânî ile tanışıp, onun talebeleri arasına katılmıştır ve vefatına kadar onun yanından ayrılmamıştır. Böylece Evran, fıkıh, tefsir, kelâm, hadis ve tıp ilimlerinde bilgi sahibi bir âlim, tasavvuf yolunda ise makam sahibi bir velî olmuştur.

3.5.3.3 Talebeleri

Anadolu'da Ahîliğin kurucusu, debbağların ve otuz iki *esnaf zümresinin pîri* olarak kabul edilen Ahî Evran'ın yetiştirdiği çok sayıda talebesi bulunmaktadır. Fütüvvet anlayışını önce şehirlere, sonra da kırsal kesime kadar teşkilatlı bir

⁴⁵⁶ Ahmet Kolbaşı, "Türk Kültür Turizmi Açısından Ahîlik", *Gazi Üniversitesi Ahîlik Araştırmaları Dergisi (AHAD)*, 1/2, 2005, 58-67.

⁴⁵⁷ Kemal Eraslan, *Ahmed Yesevi-Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, 27.

⁴⁵⁸ Mikail Bayram, *Tasavvufî Düşüncenin Esasları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 16.

⁴⁵⁹ Eflâkî, *Menâkibu'l-ârifin I*, 177-180.

biçimde yaymak maksadıyla faaliyet yürüten Ahî Evran'ın, sohbet meclisine katılan talebeleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁶⁰

3.5.3.4 Ahî Zâviyeleri

Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma sürecinin öncülerinden biri olan Ahî Evran, çeşitli şehir merkezlerine zâviyeler inşa ettirmiştir.⁴⁶¹ Bu yapılar aracılığı ile Selçuklu toplumunda Ahîler ile halk arasında sıkı bağlar kurulmuştur.⁴⁶² Selçuklular zamanında genellikle yol üzerinde kurulan ve vakıf niteliği taşıyan; büyük arazilere sahip Ahî zâviyelerinde yalnızca tarikat mensuplarına değil, gelip geçen yolculara da ücretsiz barınma ve yiyecek temini sağlanmıştır. Ahîlik sistemi ayrıca Anadolu'ya göç eden Türkmenler için de hem aş hem iş imkânı sunmuş, onları zâviyelerde donanımlı bir Müslüman ve üretici bir insan hâline getirmiştir. Esnaf ve zanaatkârların bir araya gelerek oluşturdukları sosyal bir kuruluş olan Ahî zâviyeleri, toplumsal süreçte kişiler arasında birliği sağlayan ve sosyal ve iktisadî düzene yön veren müesseseler olmuştur.

Ahî zâviyeleri hem kırsalda hem de şehirlerde aktif olmuştur.⁴⁶³ Birer kültür ocağı olan bu mekânlar, kurulduğu şehirlerde ya da köylerde misafir olarak bulunan yabancılar için de bir nevî sığınma merkezleri olarak hizmet sunmuştur.⁴⁶⁴ Medreselerin olmadığı kırsal alanlarda da faaliyet sürdüren Ahî zâviyelerinde ilmi süreç, bireylere sunulan alternatif imkânlar ile daha da önem kazanmıştır.

Bir esnaf yapılanmasının üyeleri olarak Ahîler, aynı zamanda kasaba ve şehir merkezlerinde, ticaret yollarının kesiştiği önemli noktalarda ticarî amaçlar doğrultusunda zâviye inşa ederek hizmette bulunmuşlardır.⁴⁶⁵ Ahî zâviyeleri, ayrıca devletin geri planda kaldığı noktaları tamamlayıcı birer sûfî yapılanma özelliği göstermiştir. Selçuklu sultanları I. İzzeddîn Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubad'ı

⁴⁶⁰ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", 279–386.

⁴⁶¹ A. Yaşar Ocak, "Zâviyeler", 254.

⁴⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 545.

⁴⁶³ Abdurrahman Memiş, "Osmanlı'da Tekkeler, Sosyal Fonksiyonları ve İstanbul'da Halidi Tekkeleri", ed. G. Eren, *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/512-520.

⁴⁶⁴ Mehmet Şeker, *Türk İslâm Medeniyetinde Ahilik ve Fütüvvet-namelerin Yeri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 25.

⁴⁶⁵ Cevdet Yakupoğlu, "Germiyanogulları Muhitinde Ahiler ve Zâviyeleri", *Turkish Studies*, (Spring 2009), 2264, 2285, 2264.

Fütüvvet teşkilatına davet etmek üzere Abbasi halifesinin elçisi olarak Anadolu'ya gelen Şehâbeddin Sühreverdî'nin Eskişehir'de kurduğu zâviyesi böyle bir amaca hizmet etmiştir. Faaliyet gösterdiği yıllarda zâviyede salı günleri düzenli olarak ibadet ve ilim amacıyla toplanıldığından halk arasında *Salı Tekkesi* olarak da adlandırılmıştır. Bu zâviye özellikle Moğol istilâsı sırasında oluşan otorite boşluğunda devlete hizmet eden bir askerî birlik gibi faaliyet göstermiş, fütüvvetin şehri koruyucu ve insanları birleştirici unsuru ile ön plana çıkmıştır.⁴⁶⁶

3.5.3.5 Ahî Zâviyelerinde Eğitim

Eğitime oldukça önem verilen Ahî zâviyelerinde ahlâkî eğitim iş dışında verilirken, meslekî eğitim iş başında usta-çırak ilişkisi çerçevesinde verilmiştir.⁴⁶⁷ Ahî birliklerine bağlı esnaf ve sanatkârların, çalışma saatleri dışında akşamları toplandıkları zâviyeler, günümüzdeki yaygın eğitimin karşılığı olan halk eğitim merkezi mesâbesinde olmuştur. Teşkilat içinde çıraklar, sanatları konusundaki bilgi ve beceriyi iş başında öğrenirken zâviyelerde ise onlara, dinî ve ahlâkî değerler kazandırılmıştır. Zâviyelerde eğitim veren kişilere *Emir* ya da *Muallim Ahî* adı verilmiştir. Ahî zâviyeleri bir eğitim kurumu olmalarının yanında sosyal faaliyetlerin icra edildiği mekânlar olmuştur. Bu yönüyle, zâviyelerde zaman zaman eğlenceye dönük bazı faaliyetler de yapılmıştır. XIII. yüzyılda kaleme alınmış Ahî fütüvvetnâmelerinden biri olan Burgâzî (Çobanoğlu) Fütüvvetnâmesi'nden Ahî zâviyelerinde kişilere çalgı çalma, ezgi söyleme, aşçılık, tarih ilmi, günümüzde biyografi olarak anılan önemli kişilere ait ayrıntılar içeren metinler, dil ve edebiyat vb. konularda eğitim verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁶⁸

Ahî zâviyelerinde bulunan kişilerin farklı görevleri olmuştur. Zâviyelerde, işleri yürütecek olan imamlar, vâizler, müderrisler, yazı yazmayı ve yeri geldiği üzere silah kullanmayı öğreten tâlimciler, hattatlar, şairler, şarkıcılar ve rakkaslar yer almıştır.⁴⁶⁹ Kültür hocaları, zanaat ustaları, askerî eğitim ve tatbikat hocaları

⁴⁶⁶ Hüseyin Şahbaz, *Odunpazarı ve Tepebaşı İlçelerinin (Eskişehir) Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*, (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 417.

⁴⁶⁷ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 123-124.

⁴⁶⁸ Tayyip Duman, "Ahiliğin Eğitim Anlayışı ve Uygulamaları", *II. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu*, 19-20 Eylül 2012, 1/181-190, 185, Gölpınarlı, "Burgâzî ve Fütüvvet-Nâmesi", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, 15 (1-4), 76-153.

⁴⁶⁹ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, (Ankara: TTK Yayınları, 1997), 103.

olmak üzere Ahî zâviyelerinde üç grup öğretici yer almıştır.⁴⁷⁰ Bu zâviyelerde eğitim, medreselerden farklı olarak meslekî konuları da içine alan geniş bir perspektifle sunulmuştur. Buradan hareketle denilebilir ki Ahîler için eğitim, hayat boyu devam eden çok yönlü süreçtir.⁴⁷¹ Ahî zâviyelerinde verilen teorik bilgiler arasında zâviye şeyhinin bağlı olduğu tarikatın usulleri de yer almıştır. Zâviyeye talebe olarak kabul edilen kişi, burada Ahîlik meşrebinin gerektirdiği esasları okuyarak, dinleyerek ve dahası yaşayarak kalıcı hâle getirmiştir.⁴⁷²

Birer kültür ocağı olarak Ahî zâviyelerinde, eğitim ferdî ve örgün olmak üzere iki yönlü yürütülmüştür. Ahîlik eğitiminde, kişilere yaşlarına bakılmaksızın belli bir disiplinle ahlâkî ve meslekî değerler kazandırma, yaşadıkları topluma karşı sorumluluk bilinci kazandırılmaya çalışılmıştır. Burgâzî Fütüvvetnâmesi'nde Ahîlik geleneğinde ilmî sürecin kişinin bir meslek ya da sanat dalında usta olmasına yönelik düzenlendiği vurgusu yapılmıştır.⁴⁷³ Bu amaç doğrultusunda Anadolu'da kurulmuş Ahî zâviyelerinde öğrencilere meslekî derslerin yanında okur yazarlık eğitimi ve çeşitli alanlarda ilmî bilgiler de verilmiştir.⁴⁷⁴ Ahîlik eğitiminde din eğitimi yanında teorik ve pratik olmak üzere mesleki konularda da eğitim verilmiştir. Bu süreçte kişiler arasında meslekî dayanışma, iş ahlâkı, kaliteli ürün üretme ve tüketiciyi gözetme gibi hususlara öncelik verilmiştir.⁴⁷⁵

Ahî zâviyelerinde kadınlar da teşkilata sağladığı katkılar dolayısıyla önemli yer edinmişlerdir. Ahî zâviyelerinde *Bâcıyân-ı Rûm* adıyla örgütlü bir yapı içinde yer alan kadınlar, yetenekleri doğrultusunda örmecilik, dokumacılık ve bazı zirâî işlerde çalışmışlardır. Belli bir meslek konusunda eğitim almak amacıyla zâviyeye gelen hanımlar kendilerinden yaşça büyük ve tecrübeli hemcinsleri tarafından mesleki eğitime tabi tutulmuştur. Evhadüddîn-i Kirmânî'nin kızı Âmine'yi eğitim almak üzere Anadolu'nun ilk Ahî şeyhlerinden Şihâbüddîn Çoban'ın zâviyesine göndermesi ve kızının şeyhin yanında uzun yıllar kalması bu duruma örnek

⁴⁷⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 194.

⁴⁷¹ Yusuf Ekinci, "Ahîlik ve Eğitim" *II. Uluslararası Ahîlik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu*, (19-20 Eylül 2012), 1/195.

⁴⁷² Mehmet Şeker, *Ahîliğin Anadolu'nun Sosyal ve Kültürel Alandaki Yeri*, haz. Tamer Müftüoğlu (Ankara 1993), 45-46.

⁴⁷³ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 86.

⁴⁷⁴ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 125.

⁴⁷⁵ O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye, I-III*, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1922), 1/543.

gösterilebilir.⁴⁷⁶ Bu bilgi Anadolu’da tasavvuf temelli eğitimde kadınlara sunulan imkânları göstermesi açısından önemlidir.

Anadolu’da çok yönlü faaliyetleriyle bilinen Ahî zâviyelerinde verilen eğitimin muhtevası kapsamlı olmuştur. Hz. Muhammed’in hayatı, itikat, ibadet, İslâm fikhı ile ilgili konuların ele alındığı Ahî zâviyelerinde, dinî-tasavvufî nitelikteki eserler de eğitimin önemli bir parçası olmuştur.⁴⁷⁷ Bu zâviyelerde okunan kitapların muhtevâsı konusunda şöyle bir nakil mevcuttur:

*Kelâmullah-i Teâlâ ve ehâdis-i enbiyâ ve menâkıbât-ı evliyâ ve muâmelat-ı sulehâ ve evsâf-ı müzekkâ ve sergüzeşt-i şühedâ ve nisbet-i Ahîbbâ ve letâyif-i zurefâ ve esrâr-ı fâ ve sülûk-i suvefâ ve belâğât-ı şuarâ okunup semâ u safâ olunduktan sonra mahfile işaret olunmuştur.*⁴⁷⁸ Bu ifade, Ahî zâviyelerinde toplanan meclislerde okunan kitaplar ve ilmî süreç hakkında fikir vermesi adına kıymetlidir. Buna göre, Ahî zâviyelerinde kişinin bilgi ve görgüsünü arttıracak Kur’ân ve hadis içerikli okumalar, evliyâ menkıbeleri, salihlerin davranış ve vasıflarını içeren eserler, şehit hikâyelerinden kesitleri anlatan cenknâmeler, meslek erbâbının silsile ve seyrüsülûkunu nakleden silsilenâme ve şecerenâmeler, ders niteliğinde sûfî hikâyeler, hikmetli bilgiler, şiirler, Ahîliğin el kitabı mahiyetindeki âdâb ve erkânı açıklayan fütüvvetnâme okumaları yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁹

Ahîlikte bireyin kendini tanıyarak gizli yeteneklerinin açığa çıkarılması, şahsi kabiliyetlerinin geliştirilmesi, eğitim sürecinde öğrendiği dinî-ahlâkî değerlerin davranışlarına yansımaları hedeflenmiştir. Hedeflenen değerler çerçevesinde Ahî zâviyelerinde tasavvufî eğitimde; *iç gözlem, tedricilik, isticvâb, örnek şahsiyet gösterme, sohbet, nasihat, telkin, darb-ı mesel, emr-i bi’l mâruf nehy-i ani ’l-münker ve semâ vb.* metotlar kullanılmıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Abdurrahman Kurt, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/399-405.

⁴⁷⁷ Ebubekir Aytekin, *Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 185-186.

⁴⁷⁸ Seyyid Hüseyin b. Gaybî, *Fütüvvetnâme*, nşr. A. Gölpınarlı, İFM, XVII/1-4 1955-56, 73-126, 94.

⁴⁷⁹ Mehmet Saffet Sarıkaya, “Toplumsal Bütünleşme Örneği Kadim Bir Teşkilat: Ahilik ve Eğitim Metodu”, *Toplumsal Bütünleşmede Değerler ve Eğitimi: III.* 137.

⁴⁸⁰ Umut Kaya, “Değerler Eğitiminde Bir Meslek Teşkilatı: Ahilik”, 41-69, Veysi Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, (Ankara: Berikan yayınları, 2008).

Ahî zâviyelerinde tasavvuf dersleri esnasında sûfilerin, mûsiki eşliğinde semâ yaptığı da bilinmektedir. İbn Battûta Seyahatnâmesi'nde konuk olduğu bir ahi zâviyesinde karşılaştığı durumu şu ifadelerle kaydetmiştir: *Zâviyede kurulan bir mecliste hafızlar Kur'ân'dan âyetler okudular, zâviyede bulunan Ahî gençleri ise raks ve semâ ederek beni ve maiyetimi ağırlamışlardır.*⁴⁸¹

Muhtelif kaynaklarda dönemin diğer bazı tarikatlarında görüldüğü gibi Ahî zâviyelerinde de yapılan sohbetlere kadınların katıldığı bilgisi mevcuttur.⁴⁸² Semânın kadın ve erkek ayrı olarak mı beraber mi yapıldığı bilgisi kaynaklarda net olarak ifade edilmezken Şems-i Tebrizî, *Makalât* adlı eserinde bu durumu ağır bir şekilde eleştirmiştir.⁴⁸³ Benzer şekilde Evhadüddîn-i Kirmânî'nin önde gelen halifelerinden olan Şeyh Zeynüddîn Sadaka da Konya'da bulunduğu süreçte, Sadr-ı Hakîm Zâviyesi'nde semâ gecesi tertip etmiş ve bu toplantıya katılan hanım müritler (Fakiregân) de baş örtülerini açarak semâyâ iştirak etmişlerdir. Zeynüddîn Sadaka, bu durumdan haberdar edilince çok üzülmüş ve müridelerin bundan böyle başlarını örtmelerini ve namahremden sakınmalarını aksi halde kendilerini cezalandıracağını belirlemiştir.⁴⁸⁴ Zeynüddîn Sadaka ayrıca çevreden gelen eleştirilerden dolayı olsa gerek, sohbetlere katılacak hanımların bundan böyle zâviyeye bahçe kapısından girip, erkeklerden ayrı oturmalarını istemiştir.⁴⁸⁵ Konuyla ilgili ifade etmek gerekir ki kadın ve erkeklerin birlikte katıldığı semâ ve zikir meclislerinin ilk örnekleri Türkiye Selçukluları döneminin çok öncesine dayanmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu-iblis* (Müellifin, bazı sûfilerin tasavvufî anlayışlarını İslâmî çerçevede eleştirdiği eseri) adlı kitabında mutasavvıflar arasında yaygın görülen bu uygulamayı kınamıştır.⁴⁸⁶ Bu uygulamanın Selçuklular zamanında öncüsü Evhadüddîn-i Kirmânî olmuştur. Bu konuda eleştirilere maruz kalan Kirmânî'yi muhalifleri *mubâhi*, *zerrak*, *şâhid-baz* gibi lakaplarla anmıştır. Kirmânî'ye bu hususta muhalif olanların başında Pîr Mevlânâ gelmektedir. Mevlânâ'nın düzenlediği zikir meclisinde bazı kimseler tarafından Kirmânî'nin

⁴⁸¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 14-15.

⁴⁸² Muhammed Alai, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 230.

⁴⁸³ Şems-i Tebrizî, *Makalat*, nşr. A. Hoşnuvis, (Tahran 1349), 349.

⁴⁸⁴ *Menâkıb-ı Şeyh Evhadü'd-dîn Kirmânî*, 184-185.

⁴⁸⁵ Muhammed Alai, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 231.

⁴⁸⁶ es Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, 487.

genç delikanlılarla semâ ettiği fakat iffetli bir tavır sergilediği söylenmiştir. Bunun üzerine Mevlânâ da: *Keşke o kötülüğü yapsaydı da bu âdet sona erseydi. Bu yolda gidenlerin günahı Kirmânî'nin boynunadır* ifadesini kullanmıştır.⁴⁸⁷ Sadreddin Konevî'nin talebesi Müeyyidüddîn Cendî'nin de eserinde geçtiği üzere yaşadığı dönemde bazı çevreler Kirmânî'ye kadınlarla birarada oturmasının kendisine zarar vereceğini söylemiştir. Buna karşılık Kirmânî de *kadınlarla birarada olduğum aklımdan bile geçmiyor* demiştir.⁴⁸⁸ Benzer şekilde Niğdeli Kadı Ahmed de Niğde/Aksaray çevresinde bazı sûfilerin kadın-erkek karışık sohbet meclislerinde bulunmalarını İslâm'a uygun olmayan bir davranış olarak görmüş ve bu durumu eleştirmiştir.⁴⁸⁹

Ahî fütüvvetnâmelerinden ve İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere Ahî zâviyelerinde tasavvufî eğitim ve ibadetler müştereken yapılmıştır. Örneğin namaz vakitlerinde zâviyede bulunuluyorsa namazlar cemaatle kılınmıştır. Yine her namaz sonrası Kur'ân okunmuştur. Ahîler, zâviyelerde yapılan bu ibadetlerin ancak güzel vasıflarla donatılmış ve insanlığa faydalı olan kişilerin varlığıyla daha anlamlı olacağını ifade etmiştir.⁴⁹⁰ Nitekim bu husus Burgâzî Fütüvvetnâmesi'nde şu ifadelerle yer almaktadır:

*Lâkin ilim bu değül, Kur'ân okuya ancak ilim oldur ki eyi hulk ve lutf ve sehâvet ve kerem ve hayır ve şer bilmekdur. Gerek kim Ahînün key hulkı ola hulkınan âdemileri kendözine kul eyleye. Ben âdemileri dinüme eyü hulkla getirdüm.*⁴⁹¹ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Ahî zâviyelerinde ilim tahsilinin ve Kur'ân okumanın tek amaç olmayıp aynı zamanda bu ibadetleri yerine getirecek Ahî'nin güzel huylu, cömert ve ihsan sahibi olması gerektiği belirtilmiştir. Bu amaçla da zâviye eğitiminde bilgiyle yetinilmeyip, o bilginin gereği olan ameli pratikleri yapmanın önemi vurgulanmıştır. Bu anlamda Hz. Peygamber'in: *Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim* düsturuyla hareket eden Ahîler'in eğitimde amaçladığı konu nebevî ahlâka ulaşmaktır. Dolayısıyla Anadolu'da Ahî zâviyeleri insanları bu yola davet için birer vasıta olarak görülmüştür.

⁴⁸⁷ Eflâkî, *Menâkibu'l-ârifin* I, 439-440.

⁴⁸⁸ Cendî, *Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh*, 110.

⁴⁸⁹ El veledüş şefik yp. 40b. 108a.

⁴⁹⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 285-291.

⁴⁹¹ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 126.

3.5.4 Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271)

Türk kültürünün İslam öncesiyle sonrası arasında güçlü bir köprü oluşturmıştır. Anadolu’da başlayıp Balkanlara kadar genişleyen Hacı Bektâş-ı Velî düşünce sistemi, Türk kültürünün yaşatılmasında ve geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu etkinin kalıcılığında, Ahmet Yesevî ile birlikte Bektaşîler de önemli roller üstlenmişlerdir.

3.5.4.1 Hayatı

Türk-İslâm dünyasında önemli bir yeri olan ünlü mutasavvıf, Hacı Bektâş-ı Velî, Ahmed Yesevî Ocağından ve Horasan Erenlerindendir. Hacı Bektâş’ın, Anadolu kültüründe yaygın bir şöhrete sahip olmasına rağmen, hayatı hakkındaki bilgiler oldukça azdır ve olanlar da gerçek ile menkıbelerin bazen birbirine zıt rivâyetlerinden oluşmaktadır. Nitekim Hacı Bektâş hakkında bilgi veren eserlerin en eskisi vefatından takrîben iki yüzyıl sonra müritleri tarafından kaleme alınmış olan *Vilâyetnâme (Velâyetnâme)* ve muhtelif menkıbelerdir. Ayrıca Eflâkî’nin menâkıbnâmesinden⁴⁹² ve Aşıkpaşaoğlu’nun Tarihi’nden⁴⁹³ Hacı Bektâş-ı Velî hakkında kısıtlı bigilere ulaşabilmek mümkündür. Muhtelif kaynaklarda Hacı Bektâş’tan, *Meczub-ı mutlak mahbub-ı Hak Hünkâr Hacı Bektâş* olarak bahsedilmiştir.⁴⁹⁴

Hacı Bektâş-ı Velî’ye nispet edilen Bektâşîlik, İslâm dünyasında XI. yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye başlayan tarikatlardan biridir.⁴⁹⁵ Tarikatın temel metinlerinden biri kabul edilen Velâyetnâme’de, Bektâşîliğin, Kalenderîlik içinde, onun mücerredlik ve çehar darb (çardarb) gibi bazı usûllerini esas alarak kurulduğu bilgisi yer almaktadır.⁴⁹⁶

Bektâşîlik, Turuk-ı Aliyye (yüce tarikatlar)⁴⁹⁷ olarak adlandırılan büyük tarikatlardan biridir. İlk yıllarında Hacı Bektâş-ı Velî’nin etrafında bir kült olarak

⁴⁹² Eflâkî, *Menâkıbü’l-Ârifin*, 320-321.

⁴⁹³ Âşıkpaşazâde, *Derviş Ahmed, Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Nihal Atsız, (İstanbul 1949), 237-238.

⁴⁹⁴ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 111.

⁴⁹⁵ Ali Yılmaz; Mehmet Akkuş, Ali Öztürk, *Alevî-Bektâş-î Klasikleri Makâlât*, (Ankara 2007), 13.

⁴⁹⁶ *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş’ı Velî: Vilâyet-name*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul 1958).

⁴⁹⁷ Turuk-ı Aliyye: Mevleviyye, Bektâşîyye, Rifâiyye, Sa’diyye, Melâmiyye, Kâdiriyye, Halvetiyye gibi büyük tarikatlar ve silsilelerini ifade etmek için kullanılan bir tamlamadır.

teşekkül eden Bektâşîyye'nin, XV. yüzyılın başlarında Dimetoka'dan gelen Balım Sultan'ın önderliğinde söz konusu kültü temel olarak kurulmuş gayri sünnî bir tarikat olduğu iddia edilmiştir.⁴⁹⁸ Buna karşılık kaleme aldığı eserlerden mârifet anlayışı ve müridin seyrüsülûku çerçevesinde düşünüldüğünde ise Hacı Bektâş'ın şeriat'e bağlı, mârifetle mücehhez, hakikat ve tarikat erbabı olarak kurduğu tarikatın da, İslâm'dan uzak ve ilgisiz olmadığı anlaşılmaktadır. Bektâşîliğin temel öğretilerinden olan dört kapı kırk makam anlayışındaki her makamın, İslâm'ın emrettiği hususlara ait ayrıntılar içermesi Bektâşîliğin, ehl-i sünnet çizgisinde tasavvufî anlayışa sahip bir tarikat olduğu fikrini güçlendirmektedir.⁴⁹⁹

3.5.4.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Hacı Bektâş-ı Velî, tasavvuf geleneğinde bilhassa melâmet ve fütüvvet tavrının öne çıktığı öğretileri Nişâbur mektebine dayanan bir eğitim almıştır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin eğitim aldığı hocaların silsilesi meşhur *Velâyetnâme* adlı eserinden de anlaşılacağı üzere önce Kutbuddîn Haydar'a, ondan da Lokman Serahsî'ye ve oradan da Şücâ'eddîn Ebü'l Bekâ Baba İlyas Horasânî vasıtasıyla Hoca Ahmed Yesevî'ye dayanmaktadır.⁵⁰⁰ Benzer şekilde Tevârih-i Âl-i Osman'da da; Hacı Bektâş'ın, Horasan'dan Menteş adındaki kardeşiyle beraber Sivas'a geldiği ve burada Baba İlyas Horasânî'ye mürit olduğu bilgisi kayıtlıdır.⁵⁰¹ Bu intisabın ardından Hacı Bektâş önce Kayseri'ye oradan da Karacahöyük bölgesine yerleşmiştir.⁵⁰² Burada bulunduğu sırada, Ahî Evran ve Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî gibi sûfilerle yakınlık kuran Hacı Bektâş, hakikat çerağını Anadolu'nun çeşitli merkezlerine ulaştırmıştır. Bu bağlamda Hacı Bektâş'ın, Yesevîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik, Mevlevîlik ve Ahîlik teşkilatı ile olan ilişkisinden söz edilmektedir.⁵⁰³

⁴⁹⁸ A. Yaşar Ocak, "Bektaşîyye", ed. Semih Ceyhan, 447.

⁴⁹⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât*, 129-130.

⁵⁰⁰ Gölpinarlı, *Velâyetnâme, Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, (İstanbul: İnkılâb Kitabevi, 1958).

⁵⁰¹ *Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç. (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 298-299.

⁵⁰² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 75.

⁵⁰³ İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 204.

3.5.4.3 Talebeleri

Hacı Bektâş-ı Velî, Horasan'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra Sulucakarahüyük'te bir zâviye kurarak daha çok topluma hitap eden eğitim faaliyetlerini yürütmüştür.⁵⁰⁴ Hacı Bektâş gibi müritleri de Anadolu'nun muhtelif merkezlerinde tasavvufî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu isimlerden Abdal Musa Sultan Elmalı'da, Barak Baba Bigadiç'te, Sarı Saltuk Dede Rumeli'nde, Tapduk Emre Sakarya'da, Akça Koca Akyazı'da ve Geyikli Baba ise Bursa'da Bektâşî kültürünün yayılmasında öncü olmuşlardır.

3.5.4.4 Bektâşî Zâviyeleri

Anadolu'da Hacı Bektâş-ı Velî öncülüğünde kurulan Bektâşîlik, öğretileri itibarıyla geniş bir halk kesimine hitap etmiştir. Tarikatın, Orta Anadolu'dan diğer bölgelere yayılması amacıyla pek çok şehir merkezinde Bektâşî geleneğine mensup kişilerin toplandığı zâviyeler kurulmuştur. Bektâşî zâviyeleri araştırılırken kaynak konusunda bazı kısıtlılıklar karşımıza çıkmıştır. Bunlardan ilki, şer'îyye sicilleri dışındaki kaynakların süreklilik arz etmemesidir.⁵⁰⁵ Kaynaklarda görülen bir diğer zorluk ise Bektâşî zâviyesi olduğunu düşünülen ancak belgelerden varlığı konusunda doğruluğu ispatlanamayan zâviyelerdir.⁵⁰⁶

Anadolu'da kurulmuş olan Bektâşî zâviyeleri, Hacı Bektâş-ı Velî'nin öğretilerine sadık kalmıştır. Bu süreçte en önemli rolü, hiç şüphesiz vaktiyle Babaî hareketinin önemli noktalarından biri olan Hacı Bektâş'ın yaşadığı Sulucakarahöyük'teki (günümüzde Hacı Bektâş) Hacı Bektâş Zâviyesi oynamıştır.⁵⁰⁷ Bu vâkıanın en mühim delili, Hacı Bektâş'ın yakını olup onun

⁵⁰⁴ Gölpınarlı, *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, Vilâyetnâme*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2020).

⁵⁰⁵ Ali Köç, “Şer'îyye Sicillerine Göre Ankara'da Bektaşî Zaviyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 2021, 139-155.

⁵⁰⁶ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri* (937/1530), 558 Numaralı ve 979/1571 Tarihli Ankara Evkâf Defteri.

⁵⁰⁷ M. Fuad Köprülü, “Bektaşîliğin Menşei: Küçük Asya'da İslam Batınlılığı'nın Tarihsel Gelişimi Hakkında Bir Deneme”, *Öz Kaynaklarından Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları*, haz. Gülağ Oz, (Ankara 1995), 115-119; Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik*, 141.

vefatından sonra zâviyenin başına geçtiği rivâyet edilen ve Bâciyân-ı Rûm'dan olduğu düşünülen Hatun Ana'nın müridi Abdal Mûsâ'nın faaliyetleridir.⁵⁰⁸

Hacı Bektâş Zâviyesi'nde yetişen Rum Abdalları'nın (Kalenderîler, Haydarîler) Anadolu'da propaganda temelli yürüttükleri faaliyetler geniş bir kitleye tesir etmiştir. Abdal Mûsâ gibi yüzlerce Rum Abdalı, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Batı Anadolu'da kurdukları zâviyelerde adını koymadan Bektâşîliğin temellerini atmıştır.⁵⁰⁹ Selçuklular devrinde Bektâşî zâviyeleri çoğunlukla kırsal kesimde yoğunlaşmıştır. Bu müesseseler arasında Hacı Bektâş Zâviyesi'nin yanı sıra, Pîr Ebî Zâviyesi, Kaya Tekkesi ve Hacım Sultan Zâviyesi yer almıştır. Buradaki Bektâşî zâviyeleri, imar faaliyetleri ve zirâi fonksiyonları dışında müderrisleri ve şeyhleri öncülüğünde gerçekleştirdikleri eğitimler ile Anadolu tasavvuf kültüründe etkin müesseseler olmuşlardır.⁵¹⁰

3.5.4.5 Bektâşî Zâviyelerinde Eğitim

Bektâşî zâviyelerinde ilmi süreç *şariat*, *tarikât*, *hakikat* ve *mârifet* kavramları temelinde ilerlemiştir. Anlamları itibarıyla birbirini tamamlayan bu kavramlarla *şariat* ile dini hükümlerin öğretilmesi, *tarikât* ile bir kısım özel yol ve sistemlerle kalbin arındırılması, *hakikat* ile, ilâhi sırlara âşina olarak dinî hayatın yaşanması ve *mârifet* ile, düşünce ve himmetle husûsî bilginin elde edilmesi amaçlanmıştır. Bunların yanında *cem* (Bektâşîlerin cemaatle birlikte yaptığı, ayrıntılı kurallara bağlanmış ruhen yenilenme ibadeti) ve *ikrar* (Bektâşîler için yola giriş ritüelinin tamamının adı) da Bektâşî eğitiminin temelini oluşturan iki önemli eğitim metodudur. Bu kavramlar, zâviyelerde tarikât mensuplarına yapılan merâsimler için de kullanılmıştır. Zâviyelerde yine eğitim sürecinde saz eşliğinde nefes denilen ilahiler söylenmiştir. Ayrıca lokma yeme, kurban kesme vb. usûllere

⁵⁰⁸ A. Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", 373.

⁵⁰⁹ *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 46.

⁵¹⁰ Neşet Köseoğlu, "Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata", Çorumlu Dergisi, Çorum 2009, 1/424-425.

mahsus *Terceman* ve *Gülbank*⁵¹¹ adı verilen çeşitli dualar da Bektâşî zâviyelerinde eğitimin bir parçası olmuştur.⁵¹²

Bektâşî zâviyelerinde yapılan eğitimde yaygın olarak mürit-mürşit ilişkisi kapsamında hakîkate ulaşmanın manevî yolu ön planda olmuştur. Bu eğitim modelinin unsurlarını Hacı Bektâş'ın bilhassa *Kitâbü'l-fevâid* isimli eserinde bulabilmek mümkündür. Herhangi bir konuda öğrenilen faydalı bilgiler ve kazanılan mal anlamına da gelen *fevâid*, Hacı Bektâş-ı Velî'nin dinî-tasavvufî ve ahlâkî öğütlerini içeren eseridir.⁵¹³ Bu eserde Hacı Bektâş, *şariat sözlerimdir, tarikat işlerimdir, hakikat hâllerimdir, mârifet elde ettiğim sermâyemdir* gibi ifadelerle yer vermiştir.⁵¹⁴ Hacı Bektâş'ın bu sözleri, Bektâşîliğin, muhtelif kaynaklarda ifade edilenin aksine şariat ve tarikat çizgisinde faaliyet yürüten Sünnî çizgide bir tarikat olduğunu gösterir niteliktedir.

Daha çok göçerler arasında yaygınlık gösteren Bektâşîlik, kitabî bilgiler yerine şifahî kültürün hâkim olduğu bir eğitim sistemine sahiptir. Nesilden nesile, ağızdan ağıza nakledilen bilgiler, zâviyeye bağlı Bektâşîler için vazgeçilmez bilgi kaynağı ve eğitim metodu olmuştur. Bunun bilinen en mahzurlu yönü; sözlü kültürün tabiatında var olan sonrakine aktarırken değişime uğrama veya anlamında değişme Bektâşî eğitiminde de ister istemez kendini göstermiştir. Bu geleneğin takipçisi olarak Bektâşî eğitimindeki bu sözlü gelenek, sohbet ve soru cevap şeklinde sürdürülen diyaloglarla zenginleştirilmiş ve bu da sûfilerin temel eğitim yöntemlerinden olmuştur.⁵¹⁵ *Kitâbü'l-fevâid* adlı eserin pek çok yerinde sûfilerin ya da müritlerin merak ettikleri herhangi bir konuyu öğrenmek için Hacı Bektâş-ı Velî'ye soru sordukları ve cevabın bizzat Hacı Bektâş tarafından kendilerine

⁵¹¹ Gülbank ve Terceman kelimesi bazı metinlerde mahiyetleri itibarıyla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak uygulama yöntemi olarak aralarında bazı farklar bulunmaktadır. Terceman kişinin yemeğe başlarken uykudan uyandığında kabir ziyaretleri vb. günlük rutinlerinde tek başına okuyabildiği dualar iken Gülbank ise topluca yapılan bir merasim sırasında belirli bir âdâb içinde şeyh, dede, baba veya bu işle görevli kişilerce okunan dualardır.

⁵¹² A. Celalettin Ulusoy, *Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî ve Alevî-Bektaşî Yolu*, (Hacıbektaş 1980), 263-290.

⁵¹³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Kitab 'ül-fevâid (Faydalı Öğütler)*, haz. Baki Öz, (İstanbul: Can Yayınları, 1996), 52.

⁵¹⁴ Baki Yaşar Altınok, "Kitâbü'l-fevâid (Faydalı Öğütler)", *Hacı Bektaş Veli Külliyyatı*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Yay., 2010.)

⁵¹⁵ Şakir Gözütok, *Sûfî Pedagojisi-Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 100-103.

aktarıldığı bilgisi mevcuttur. Bektâşilikte tasavvuf eğitiminde, *insan, serbesttir ama serâzat değildir* şeklindeki tanımlamayla müridin mürşide olan bağlılığı vurgulanmıştır. Mürşit, daima müridin yolunu açan, aydınlatan ve onun önüne seçenekler sunan bir konumda olmuştur. Mürit ise, şeyhinin aydınlattığı yoldan, hangisini seçeceğine karar vererek tasavvufî düşüncesinin yönünü belirlemiştir.⁵¹⁶

Hacı Bektâş-ı Velî, zâviyede ilmî süreçten geçecek kişileri er kişi ve ham kişi olarak ikiye ayırmıştır. Hacı Bektâş'ın er kişi olarak adlandırdığı kişi belli bir eğitim sürecinden geçmiş kişidir. Ham kişi tabiri ise eğitim almaya uygun görülen kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu sınıflama, kimi zaman gaflette olanlar ve gafletten uyanmış olanlar olarak da ifade edilmiştir.⁵¹⁷ Zâviyelerdeki Bektâşî eğitiminde genel anlamda içten dışa doğru bir yöneliş hâkimdir.⁵¹⁸ İnsan önce kendini tanımalıdır. Bu tanımlama; *Nefsini bilen, Rabbini bilir* hadisine dayandırılmaktadır. Ayrıca Hacı Bektâş'a atfedilen; *her ne arar isen kendinde ara Kudüs'te, Mekke'de, Hac'da değil* sözünden de anlaşılacağı üzere insanın kendi iç dünyasına olan yolculuğun önemine değinilerek önceliğin insanın kendini tanıması gerektiğinin vurgusu yapılmıştır.

Bektâşîlerin kendi inançları doğrultusunda, mürşitleri rehberliğinde devam ettirdikleri insan yetiştirme geleneği Bektâşî zâviyelerindeki ilmî sürecin temelini oluşturmuştur. Bektâşî eğitim anlayışında şüphesiz ki Hz. Ali'nin model kişilik olarak gösterilmesi de mühim bir husustur. Bektâşî nefeslerinde, *Aliyy-i Murtaza, Allah'ın arslanı Ali, Er* gibi isim ve sıfatlarla anılan Hz. Ali, Bektâşî zâviyelerinde verilen eğitimde erenlerin rehberi, tasavvuf yolunun imamı olarak kabul edilmiştir.⁵¹⁹

Hacı Bektâş-ı Velî kendisine tâbi olan müritlerini eğitmek ve ahlâki bir alt yapı kazandırmak için zâviyesinde Kur'ân-ı Kerim'i tefsir etmiştir.⁵²⁰ İşârî tefsir ekolünü esas alarak yaptığı kabul edilen *Besmele Tefsiri* ve *Fatiha Sûresi Tefsiri*'nde Hacı Bektâş, kelimelerin genel olarak bâtınî anlamları üzerine

⁵¹⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Kitâbü'l-fevâid*, 52.

⁵¹⁷ Aktaş "Toplumsal Açıdan Erenlerin Ser Çeşmesi: Hacı Bektâş Velî", 20.

⁵¹⁸ Osman Eğri, *Bektâşilikte Tasavvufî Eğitim*, (İstanbul: Horasan Yayınları, 2003), 1.

⁵¹⁹ Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Dîvânı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 201.

⁵²⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri, Alevi Bektâşi Klasikleri I*, haz. Hamiye Duran, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 146.

yoğunlaşmıştır. Fatiha Sûresi'nin tefsirini yaparken, müritlerine zâviyelerde yapılacak ibadetler konusunda ahlâkî ilkelerin öncelikli olarak benimsenmesi tavsiyesinde bulunmuştur.⁵²¹

Bektâşî eğitiminde, yola giren müritler için genel olarak; içsel, yatay ve dikey şekilde üç boyutlu bir eğitim sistemi uygulanmıştır. *Eline, beline ve diline sahip olmak* şeklinde özetlenebilecek içsel boyutla, din yoluyla müritlere kazandırılmak istenen esasların, müritler tarafından içselleştirilip ahlâk hâline getirilmesi hedeflenmiştir. Yatay boyut olarak bilinen aşamada, söz konusu ahlâkî ilkelerle bezenmiş müridin, diğer müritler tarafından görevlerini yerine getirip getirmediği hususunda denetlenmesi bu yolla toplumsal bir kontrol sistemi kurulması hedeflenmiştir. Dikey boyut olarak adlandırılan aşamada ise yola giren müride örnek alması için bir mürşit belirlenerek eğitim süreci sistemli hâle getirilmiştir. Zikredilen bu üç boyutlu yaygın eğitimin içerisinde yer alan müridin; ahlâkıyla, kendisine ve yaşadığı topluma faydalı bir insan olması hedeflenmiştir.⁵²²

Bektâşî geleneğinde insanın manevî eğitiminin aşamaları olarak da adlandırılan dört kapı kırk makam olgusu, Hacı Bektâş-ı Velî tarafından sistemleştirilmiş ve yola giren talibin geçmesi gereken merhaleleri ve karşılaşacağı zorlukları önceden bilmesi amaçlanmıştır. Hünkâr'ın kendi ifadeleriyle, bu kırk makamın yirmisi insanın içsel yolculuğu ve eğitimi, diğer yirmisi ise dışsal yolculuğu yani toplumu ve çevresiyle ilgili olduğu bilinmektedir.⁵²³

3.6 Dönemin Diğer Sûfilere ve Zâviyeleri

Selçuklular devrinde Anadolu'nun fethinin tamamlanıp bu toprakların Türk-İslâm beldesi hâline gelmesinde, uzun yıllar süren Moğol baskısına rağmen devletin uzun süre ayakta kalabilmesinde yukarıda bahsi geçen sûfilere gayretleri yanında başka isimler de etkili olmuştur. Bu tasavvuf ehli şahsiyetler de kurdukları zâviyelerde kendi tarikat usûllerine göre faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sûfiler ve zâviyeleri şu şekilde sıralanabilir:

⁵²¹ Hüseyin Özcan, "Hacı Bektaş Velî'nin Fatiha Tefsiri", *Millî Folklor*, 20/80, (Ankara 2008), 39-52, 46.

⁵²² Hamit Aktürk- Talip Tuğrul, "Alevi Bektaşî Kaynaklarında İnsan Yetiştirme Modeli", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* (2014), 72/211-225.

⁵²³ Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 81.

3.6.1 Evhadüddîn-i Kirmânî (ö. 635/1238)

Selçukluları Döneminde yaşamış ünlü mutasavvıf, Evhâdüddîn-i Kirmânî'nin düşünceleri, günümüze ulaşan rubailerinden hareketle ortaya konulmuştur. Bu rubailerde Evhâdüddîn, genel olarak nefsin etkilerinden ve beşerî vasıflardan kurtulmak isteyen; inancı akıldan üstün tutarak akıl ve şeriat arasındaki bir karşıtlıkta şeriat tarafının tutulmasını savunan klasik bir mutasavvıf görünümündedir.

3.6.1.1 Hayatı

İran'ın Kirman Bölgesi'ne bağlı Gevâşîr (Berdeşîr) şehrinde 1166 senesinde dünyaya gelen Evhadüddîn-i Kirmânî'nin asıl adı Ebû Hamid'dir. Kendisi kaynaklarda çoğunlukla Evhadüddîn lâkabıyla anılmıştır. Adı sadece Kazvînî ve Kerbelâî'nin metinlerinde⁵²⁴ Ahmed olarak geçmektedir.⁵²⁵ Hakkında önemli kaynaklardan biri olan menâkıbnâmede Kirmânî'nin, Kirman Selçuklu sultanı II. Turan Şah'ın oğlu olduğu öne sürülmüştür. Ancak Konya'da kendisiyle görüşen İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-mekkiyye* adlı eserde Kirmânî'nin babasının adını *Ebü'l-Fahr* olarak kaydetmiştir.⁵²⁶ Kirmânî, özde Allah'a yakınlaşabilmek gayesiyle nefsi terbiye ederek çıkılan sûfilik geleneğinde yaygın görülen seyrüsülûk (manevî yolculuk) anlayışının İslâm tasavvufundaki önemli temsilcilerindendir. Kirmânî ayrıca, Allah'ın Cemâl sıfatının yansımalarını varlıkta gözlemlemeyi temel alan *şâhidbâzî* adı verilen tasavvufî anlayışa sahip bir sûfidir.⁵²⁷

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da tesirleri görülen Evhadîlik, Evhadüddîn-i Kirmânî'ye nispet edilmiştir. Kendisinin Şehâbeddin Sühreverdî'nin kurduğu Sühreverdîyye Tarikat'ı şeyhlerinden Rükneddîn-i Sücâsî'ye intisab ederek bu yolda manevî terbiye aldığı kaynaklarda nakledilmiştir.⁵²⁸ Bilindiği üzere Kirmânî'nin Anadolu'da faaliyet gösterdiği yıllarda Selçuklu tahtında I. Gıyâseddin Keyhüsrev bulunmaktaydı. Kirmânî de Anadolu'nun âlim ve sûfiler

⁵²⁴ Hüseyin Kerbelâyî, *Ravzâtü'l Cinân*, 60.

⁵²⁵ Azamat, "Evhadüddîn-i Kirmânî", 518.

⁵²⁶ Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Evhadîyye Tarikatı*, (Konya 1993), 21.

⁵²⁷ Cendî, *Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh*, nşr. Necîb Mâyil-i Herevî, (Tahran 1362), 110-111.

⁵²⁸ Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 174-176; Câmî, *Nefehâtü'l üns*, 804.

için bir câzibe merkezi hâline geldiği dönemde Konya'ya gelmiş ve burada tasavvufî düşüncesini insanlara ulaştırmıştır.⁵²⁹

Evhadîliğin, Anadolu'nun yanı sıra Irak, Suriye, Azerbaycan ve Nahcivan, gibi merkezlerde yayılmasında Kirmânî'nin gerçekleştirdiği seyahatlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim *Menâkıb-ı Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî*'de, onun pek çok şehir merkezine muhtelif seyahatlar düzenlediğini belirten çok sayıda menkıbeye yer verilmiştir.⁵³⁰

3.6.1.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Anadolu tasavvuf kültürünün öncü isimlerinden biri olan Evhadüddîn-i Kirmânî'nin, ilim tahsiline Bağdat'ta başladığı bilinmektedir. Burada fıkıh eğitimi olarak müderrislik makamına yükselen Kirmânî, bu eğitimden sonra, tasavvuf alanına meyletmiştir. Bu süreçte Sühreverdî Tarikatı'ndan Ebherî şubesinin ikinci halkasından olan Rükneddîn Sücâsî (ö. 607/1210) ile tanışarak bu tarikata bağlanmıştır. Gençlik yıllarında Sücâsî'nin hizmetinde bulunan Kirmânî yine bu zaman içinde evliyânın büyüklerinden Şehâbeddin Sühreverdî'nin derslerine ve sohbetlerine katılmıştır.⁵³¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 335/946) Şâfiî fıkıhıyla ilgili *el-Miftâh* isimli eseri başta olmak üzere çok sayıda eser okuyan Evhadüddîn-i Kirmânî azmi ve çalışkanlığı sebebiyle aynı medresede muîd olacak kadar ilerlemiştir. Bağdat'da bulunan Hakkâkiye Medresesi'nin müderrisliği görevini aldıktan sonra Kirmanlı Müderris olarak tanınmaya başlayan Evhadüddîn-i Kirmânî, kurucu vazifesiyle Evhadiyye Tarikatı aracılığıyla geniş kitleler tarafından tanınmıştır.⁵³² Senâî, Ebû Saîd Ebü'l-Hayr, Necmeddîn Kübrâ ve Ömer Hayyâm gibi kişilerin tasavvufî görüşlerinden etkilenen Kirmânî, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Zâhid Tebrîzî, Necmeddîn Dâye, Kübrevî şeyhi Sa'deddîn Hammûye ile de ilmî konularda iletişim hâlinde olmuştur.⁵³³

⁵²⁹ Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 168, 182, 239.

⁵³⁰ Ürkmez, "Menâkıbnâmelere Göre Evhadi Dervişler", 348.

⁵³¹ Azamat, "Evhadüddîn-i Kirmânî", 519.

⁵³² Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 137-140; Mostafavi, 13. *Yüzyılın Büyük Mutasavvıfı Evhadeddin-i Kirmânî ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri*, 65-67.

⁵³³ Sipersâlâr, *Risale-i Sipehsâlâr*, 24-30.

3.6.1.3 Talebeleri

Evhadüddîn-i Kirmânî'nin, Şeyh Zeyneddin Sadaka, Kadı Sirâceddîn Ürmevî, Kerimüddîn Nişâburî, Şeyh Şemseddin Ömer b. Ahmed et-Tiflisî, Cemâleddîn Vasitî, Şeyh Nureddîn Lûristanî, Sâdeddîn Nahcivânî, Kerimeddîn Nişâburî ve Sadreddin Konevî başta olmak üzere yetişmesine vesile olduğu talebeler Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hizmette bulunarak yolunu tenvir etmiştir. Şeyh Şemseddîn Ömer b. Ahmed Tiflisî'nin şeyhi Evhadüddîn övgüsünde söylenmiş bazı Farsça rubâileri vardır.⁵³⁴ Yine Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî'nin halifelerinden olan Kerîmüddîn Nişâburî'nin, Kirmânî'nin hem övgüsü hem de ölümü üzerine söylenmiş rubâileri bulunmaktadır.⁵³⁵ Bahsi geçen isimlerin yanı sıra Evhadüddîn-i Kirmânî'nin ilerleyen yıllarda Fakîh Ahmed, Tapduk Emre, Sadeddîn Nahcivânî, Şeyh Hamîdüddîn Aksarâyî, Ahî Evran ve Fahreddîn Irâkî gibi âlimler üzerinde de ilmî etkisi olmuştur.⁵³⁶

3.6.1.4 Evhadî Zâviyelerinde Eğitim

Evhadüddîn-i Kirmânî'nin Anadolu'da çok sayıda kimseye ulaşmasında kurmuş olduğu zâviyeler, mühim bir yere sahip olmuştur.⁵³⁷ Medrese müderrisliği geçmiş olan Evhadüddîn-i Kirmânî, devlet erkânının yanı sıra varlıklı insanların da desteğini alarak Anadolu'da çok sayıda Evhadî Zâviyesi tesis etmiştir.⁵³⁸

Anadolu'daki Evhadî sûfiler, başta Konya, Kayseri, Malatya, Sivas ve Ahlat gibi dönemin önemli kültür merkezlerinde kurulan Evhadî zâviyeleri ile hizmet etmiştir. Kirmânî'nin tanınmış halifelerinden Zeynüddîn Sadaka'nın Konya'da bulunan Sadr-ı Hakîm Zâviyesi'nde yapmış olduğu dinî ve ilmî faaliyetler bu noktada önemlidir. Sadaka'nın bu zâviyede müritlerinin yanı sıra halkın da davet edildiği bir semâ meclisi düzenlediği rivâyet edilmiştir.⁵³⁹ Bu meclislerde Kirmânî de gençlerin ellerine birer kandil vermiş ve gece karanlıkta onların arasında

⁵³⁴ Bayram, Şeyh Evhadü'd-dîn Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı, (Konya 1993), 98; Kanar, *Rubâiler- Evhadüddîn-i Kirmânî*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 16.

⁵³⁵ Bayram, Şeyh Evhadü'd-dîn Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı, 100; Kanar, *Rubâiler- Evhadüddîn-i Kirmânî*, 16.

⁵³⁶ Nihat Azamat, "Evhadüddîn-i Kirmânî", 520.

⁵³⁷ Muhammed Alâî, Şeyh Evhadüddin el- Kirmani ve Menâkıbnâmesi, 256.

⁵³⁸ Ürkmez, "Menkıbevî Kayıtlara Göre XIII. Yüzyıl Anadolu'su'nda Evhadî Dervişlerinin Yayıldığı Şehirler", 349.

⁵³⁹ Muhammed Alâî, Şeyh Evhadüddin el- Kirmani ve Menâkıbnâmesi, 256.

kendinden geçinceye kadar semâ etmiştir.⁵⁴⁰ Muhtelif kaynaklarda zâviyede düzenlenen bu semâ meclisine *fakiregân*'ın (hanım sûfiler) da dâhil olduğu belirtilmiştir. *Fakiregân* denilen grubun Türkmenlerin *Bacıyân* dedikleri hanım zümreler oldukları düşünülmektedir.⁵⁴¹

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Kirmânî'nin kurmuş olduğu başka zâviyelere de rastlanmıştır. Ahlat'ta bulunan Evhadî sûfilerinden biri olan Yusuf Surmarî'nin, hemşehrisi olan iki genci Kayseri'ye götürüp, onların Kirmânî'den tasavvufî eğitim almalarını sağlamıştır. Tarikata intisap eden bu gençler, memleketlerine döndüklerinde de Evhadî zâviyeleri açarak hizmet ve irşada devam etmiştir.⁵⁴²

Kirmânî'nin tesis ettiği zâviyelerin bazıları şehrin iç kısmında yer alırken bazıları da kuruldukları şehrin oldukça uzak bir bölgesinde yer almıştır. Bu duruma bir örnek olarak Malatya'da şehrin hayli dışına kurulmuş olan Evhadî zâviyesi verilebilir. Öyle ki zâviyenin uzak oluşu şehrin o dönemki kadısı Sirâceddin Urmevî'nin zâviyeye varmak için uzun süre yol yürüyüp yorulmasına sebep olmuştur. Evhadüddîn-i Kirmânî, kendilerinden hoşnut olmayan bölge halkından kişilerin, zâviyede bulunanları rahatsız etmemeleri için yapının merkezden uzak bir yerde inşa edildiğini ifade etmiştir.⁵⁴³

Yine muhtelif kaynaklardan Ahlat'ta kurulmuş Evhadî zâviyeleri bulunmaktadır. Bu civarda bulunan zâviyeler varlıklı kimslerin de desteğini alarak inşa edilmiştir. Ahlat'ta Evhadîliği bağlı zengin bir tacirin bağını vakfederek bir zâviye tesis etmesi bu duruma örnektir.⁵⁴⁴ İlerleyen süreçte şehrin tanınmış isimlerinden el Melikü'l-Eşref'in de malî desteği ve onayı alınarak bu zâviye inşa edilmiştir.⁵⁴⁵

Aynı zamanda bir medrese müderrisi olan Evhadüddîn-i Kirmânî, vahdet-i vücûd düşüncesi doğrultusunda dönemin diğer tarikat ekollerini incelemiş ve

⁵⁴⁰ *Menâkıb-ı Evhadü'd-din Kirmânî*, 40.

⁵⁴¹ *Şeyh Evhadü'ddin Hamid el-Kirmani ve Menâkıbnâmesi*, 184-185.

⁵⁴² *Anonim Menâkıb-nâme-i Şeyh Evhâdeddîn-i Kirmânî*, Konya Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi, nr. 13289, v. 109a-110a.

Ürkmez, "Menkıbevî Kayıtlara Göre Anadolu'da Evhadi Dervişler", 353.

⁵⁴³ Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmani ve Menâkıbnâmesi*, 241.

⁵⁴⁴ Mostafavi, *13. Yüzyılın Büyük Mutasavvıfı Evhâdeddîn-i Kirmânî ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri*, 223.

⁵⁴⁵ Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmani ve Menâkıbnâmesi*, 163.

edindiği bilgiler rehberliğinde kendi düşünce sistemiyle son hâlini verdiği Evhadîyye Tarikatı'nın temellerini atmıştır. Kirmânî'nin Mekke, Kudüs, Mısır, Şam, Bağdat, İsfahan, Hemedan, Şiraz, Gence, Ahlat, Malatya ve Kayseri gibi şehirlere yaptığı ilmî seyahatler seyrüsülûk amacı taşımıştır.⁵⁴⁶ Bu seyahatlar, ilmî faaliyetler yanında bazı tarikatlarda müridin eğitimi ve olgunlaşması için tatbik edilen çile, uzlet, tefekkür ve riyâzet gibi uygulamalara benzer şekilde bir amaç güdülerek, sûfinin bu yolculuklarda fakr ve gariplik hissedip, çile çekerek olgunlaşması amaçlanmış olabilir. Kirmânî'nin, sadece kendisi değil talebeleri de manevî eğitim yöntemi olarak seyahatlar gerçekleştirmiştir. Kirmânî'nin baş halifesi Şeyh Zeyneddîn Sadaka da mürit olma yolunda Kirmânî tarafından bu tür manevî yolculuklara gönderilmiştir.⁵⁴⁷ Kirmânî, bu seyahatlerde ibadetlerini gerçekleştirmek üzere asası, seccadesi ve testisini de yanında bulundurmıştır. Evhadî zâviyelerinde, zikir telkini, saç tıraşı, hamama girmek, hırka, takiye ve sarık giydirme, hâlvete girmek ve çile çıkarmak eğitim sürecinin önemli merhalelerini oluşturmuştur.

Yine Evhadî zâviyelerinde semâ da, tasavvufî eğitimin mühim bir parçası olmuştur.⁵⁴⁸ Evhadüddîn-i Kirmânî'ye ait menâkıbnâmede geçen bir bilgiye göre, Kirmânî, zâviyede müritleriyle semâ kuralları konusunda konuşurken, sıra olarak önce yemeğin yenmesini ve ardından Kur'ân okunmasını uygun görmüştür.⁵⁴⁹ Bununla birlikte Kirmânî'nin zikir meclislerinde çehresi güzel oğlanlar, gece vakti ellerinde mum taşıyarak semâ yapmıştır.⁵⁵⁰ Semâ esnasında hırka atmak ya da yırtmak da Evhadüddîn-i Kirmânî ve müritleri tarafından bir eğitim metodu olarak uygulanmıştır. Bu bilgi bazı kaynaklarda müritlerin zikir meclislerinde gömleklerini yırttıkları zaman vecde gelerek semâ âyini göğüs göğüse icra ettikleri şeklinde nakledilmiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Anonim *Menâkıb-ı Evhadeddin*, 43, Kirmanî, *Rubailer (Mukaddime kısmı)*, nşr. Mehmet Kanar, 39.

⁵⁴⁷ Anonim, *Menâkıb-ı Evhadeddin*, 166.

⁵⁴⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 104.

⁵⁴⁹ Anonim *Menâkıb-ı Evhadeddin*, 97-98.

⁵⁵⁰ Anonim *Menâkıb-ı Evhadeddin*, 40-41-194-213.

⁵⁵¹ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 590.

3.6.2 Seyyid Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî (ö. 501/1107)

Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda siyasi, sosyal ve dini alanda ön plana çıkmış tarikatların en mühimlerinden biri Vefâî tarikatıdır. Tarikatın kurucusu Ebü'l Vefâ Selçuklular döneminin tanınmış tasavvufî şahsiyetlerinden biridir.

3.6.2.1 Hayatı

Sûfî şeyh Ebü'l-Vefâ'ya ait ilk bilgilere menâkıbnâmesinden ulaşılmaktadır. Ebü'l-Vefâ'nın, 1026'da Irak'ta doğduğu anlaşılmaktadır. Soyu İmam Zeynelâbidin'e dayanan Ebü'l-Vefâ'nın, hakkında yazılmış ve günümüze kadar ulaşabilen kaynakların başında, XIV. yüzyılda yaşamış bir vefâî şeyhi olan Şehâbeddin el-Vâsitî tarafından kaleme alınmış menâkıbnâme gelmektedir.⁵⁵² Bu kaynakta genel hatlarıyla diğer tarikatlara bağlı kimselerden farklı olarak şeyh ve müritlerin geyik derisinden tâc giydikleri ve Anadolu tasavvuf kültürüne tesirlerinin ne yönde olduğu konularına yer verilmiştir.⁵⁵³

Vefâiyye Tarikatı özellikle Selçuklu ve erken dönem Osmanlı tasavvuf kültürünün şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu tarikat, XI. yüzyılda faaliyet göstermiş Ebü'l-Vefâ'ya nispet edilen bir tasavvufî yapılanmadır. Silsile, usûl ve erkân gibi konular bakımından bu tarikat hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. İlk sûfîlerden Vâsitî (İbnü'l-Fergânî)'ye göre Ebü'l-Vefâ sünnî bir mutasavvıftır.⁵⁵⁴ Bu ifadenin aksine, günümüz tarihçilerinden A. Yaşar Ocak, Ebü'l-Vefâ'nın ve Vefâiyye Tarikatı'nın gayri sünnî niteliğe sahip bir tasavvufî ekol olduğunu ileri sürmüştür. Vefâîliğin bâtinî eğilimler barındırdığını iddia eden diğer bazı âlimler de Ebü'l-Vefâ'nın zâviyesini kurmadan önce uzun yıllar gezgin bir hayat sürmesini göz önüne alarak bu düşüncelerini temellendirmişlerdir.⁵⁵⁵

Selçuklular devrinde, Vefâiyye'nin Anadolu sahasındaki tesirlerine ait bilgilere Baba İlyas Horasânî'nin soyundan gelen Elvan Çelebi'nin eseri *Menâkıb-*

⁵⁵² Konuyla ilgili muhtelif kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Karşılaştırmak için bkz. A. Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye), (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", *Belleten*, (Ankara: Nisan 2006), LXX,123; Haşim Şahin, "Vefâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceylan, (İstanbul 2015), 137.

⁵⁵³ *Vilâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî*, 22.

⁵⁵⁴ Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (İstanbul 2019), 146.

⁵⁵⁵ Ocak, "Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî", 348.

ı *Kudsiyye fî menâsibi'l-ünsiyye* ve Aşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman-Aşıkpaşazâde Tarihi* adlı eserlerden ulaşılmıştır. Bu eserlerden edinilen bilgiler ağırlıklı olarak Ebü'l-Vefâ'dan sonra takriben yüz yıl sonra varlık göstermiş ve tarikatın Anadolu'daki en önemli temsilcisi kabul edilebilecek Dede Garkın ve halifelerinin faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştır. Kuvvetle muhtemel Moğol istilâsıyla Anadolu'ya gelen Dede Garkın, öncelikle Maraş-Elbistan havalisine yerleşmiştir.⁵⁵⁶

Dede Garkın, Vefâiyye'nin Anadolu'nun özellikle kırsal kesimdeki boy, oymak ve cemaatler arasında yayılmasında önemli paya sahiptir. Malatya, Maraş, Urfa ve Mardin gibi bölgelerde yoğun bir propaganda faaliyeti başlatan ve büyük nüfuz kazanan şeyh, Sultan Alâeddin Keykubad (ö. 634/1237)'in da takdirini kazanmıştır. Bu durumun sonucu olarak Sultan, bizzat ziyaret ettiği Dede Garkın'a on yedi köy vakfetmiştir.⁵⁵⁷

Tasavvufî faaliyetleri boyunca çok sayıda mürit yetiştiren Dede Garkın'ın müritlerinden Baba İlyas Horasanî'yi Vefâiyye içerisinde ayrı bir yerde değerlendirmek gerekir. I. Alâeddin Keykubad (ö. 634/1237) ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev (ö. 643/1246)'in hâkimiyet yıllarında yaşadığı bilinen Baba İlyas, Vefâiyye'nin yayılmasında mühim etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dede Garkın'dan sonra Anadolu'da iz bırakan Vefâî şeyhi olarak kabul edilen Baba İlyas'ın bu denli mühim bir konumda olmasında Anadolu'nun kırsal kesimindeki müritlerinin sayıca çokluğu kadar, Selçuklu Devleti'ni yıkılışa sürükleyen meşhur Babaî İsyanı'nı çıkaran şahsiyet olması da etkili olmuştur.⁵⁵⁸

3.6.2.2 İlk Tahsili ve Hocaları

İlk eğitimini Bağdat'da alan Ebü'l-Vefâ, daha sonra dönemin önde gelen ilim merkezlerinden biri olan Buhara'ya gitmiş ve burada dinî ilimler alanında tahsil görmüştür. Eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Bağdat'a dönmüş, burada tasavvuf ilmine ilgi duyarak Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Talha eş-Şenbekî'nin manevî terbiyesi altına girmiştir. Bu zâtın yanında tasavvuf eğitim alan Seyyid Muhammed, zaman içinde şeyhinin büyük takdirini kazanmış ve gösterdiği

⁵⁵⁶ Elvan Çelebi, *Menâkıb-ı Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*, 9-13.

⁵⁵⁷ Elvan Çelebi, *Menâkıb-ı kudsiyye fî menâsibi'l-Ünsiyye*, 8-9.

⁵⁵⁸ İbn Bîbî, *el Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye*, 498.

vefa ve sadakatinden ötürü şeyhi ona *Ebü'l-Vefâ* unvanını vermiştir.⁵⁵⁹ Seyyid Ebü'l-Vefâ, hocası Şenbekî'den icâzet aldıktan sonra tasavvufi faaliyetlerine başlamıştır. Belli bir zaman sonra da döneminin önemli sûfî büyüklerinden biri hâline gelen Ebü'l-Vefâ etrafına her zümreden çok sayıda mürit toplayarak tasavvufî düşüncesinin etki alanını genişletmiştir.

3.6.2.3 Talebeleri

Ebü'l-Vefâ'ya dâir menâkıbnâmeden edinilen bilgiler doğrultusunda şeyhin faaliyet yürüttüğü zâviyesinde üç grup müridi bulunmaktadır. İlk gruptaki müritlerini tarikatın ileri gelenleri oluşturmaktadır ancak bu gruptaki müritlere irşat yetkisi verilmemiştir. Vefâî ekolünün önemli isimlerinin yer aldığı ikinci grupta ise müritler *sultan* unvanıyla anılmıştır. Bunun yanında bu grupta yer alan müritler insanları doğruluk, tövbe ve telkin gibi konularda yönlendirmişlerdir. Üçüncü gruptaki müritler ise Ebü'l-Vefâ'dan ders alarak yalnızca onun özel hizmetini yerine getiren kişiler olmuşlardır.⁵⁶⁰

Şeyh Muhammed Mısırî, Şeyh Abdü's-semâî el-Kureyşî, Şeyh Muhammed Gâmeihânî, Şeyh Mahmud Keyyal, Şeyh Hamid Sûfî, Şeyh Hüseyin Râî, Ahmed b. Baklî el-Yemenî, Dede Garkın, Baba İlyas gibi müritleri aracılığıyla Vefâiyye Tarikatı, Anadolu başta olmak üzere Irak ve Suriye'de de geniş bir sahaya yayılmıştır.⁵⁶¹ Vefâî hareketi içerisinde bazı kadın müritler de yer almış hatta bu müritlerden ikisinin evliya derecesine ulaştıkları kabul edilmiştir. Bu hanımlardan ilki Şeyh Acemî'nin yakını ve Ebü'l-Vefâ'nın eşi olan Hüsnîyye Hatun diğeri de Muhammed Mısırî'nin eşi olan Aynâ Hatun'dur. Hüsnîyye Hatun'un, Ebü'l-Vefâ'dan ders alarak eğitimini tamamladığı ifade edilirlen Aynâ Hatun'un eğitim süreci hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁵⁶²

3.6.2.4 Vefâî Zâviyelerinde Eğitim

Selçuklular devrinde Anadolu'da Vefâiyye'nin geniş bir kesime ulaşmasında kurulan Vefâî zâviyeleri etkili oldukça olmuştur. Şeyh Vefâ, güzel sesi

⁵⁵⁹ Şahin, "Vefâîlik", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 42.

⁵⁶⁰ *Menâkıb-ı Tâcî'l-ârifin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 2104.

⁵⁶¹ A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), 75-76.

⁵⁶² İ.Ü.N., vr. 61/b, 184/b-185/a; A.N., vr. 42/a, 119/a; M.B.N. vr. 44/b, 154/a.

ve kıraatiyle Kur'ân-ı Kerîm'i çok etkili bir şekilde okuduğu için halk arasında *zînet* mahlasıyla da anılmıştır. Şeyh'in taşıdığı bu özellikler, halk arasında Vefâî zâviyelerine duyulan teveccühü daha da arttırmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde faaliyet göstermiş olan Vefâî zâviyelerinde, kişinin manevî yönünü zenginleştirecek dinî sohbetler, ibadet halkaları oluşturulmuştur. Vefâî zâviyelerinde Şeyh Vefâ'nın yönettiği zikir halkalarında ya da mevlitlerde bazı manzumeler okunmuştur.

Vefâî Tarikatı'na ait bir menâkıbnâme'de mürit ve mürşit arasındaki münâsebet bir susamın başlangıçta tohum iken zamanla işlenerek yağ hâline gelmesine ya da bir ağaç fidanının kâğıt oluncaya kadar geçirdiği evrelere benzetilmiştir.⁵⁶³ Menâkıbnâme'den anlaşıldığı üzere Ebü'l-Vefâ ve çevresi zikir törenlerini genellikle semâ yöntemiyle gerçekleştirmişlerdir. Ancak menâkıbnâme nüshalarında semâ meclislerinin nasıl yapıldığına ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.⁵⁶⁴

Sivas-Suşehri civarında zâviyeleri bulunan, Baba İlyas Horasânî'nin akrabası Şeyh Behlül b. Hüseyin el-Horasanî ve Şeyh Merzubân da Selçuklular döneminde Vefâîliğin önemli temsilcilerinden olmuştur. Bu zâtlardan özellikle Şeyh Merzubân, Selçuklu sultanları ile iyi ilişkiler kurmuş ve 1274 yılında Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından zâviyesi için kendisine vakıf olarak köy ve mezralar tahsis edilmiştir.⁵⁶⁵ Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev, aynı zamanda Behlül Baba Zâviyesi için de 1274 yılında bir vakıf tahsis etmiştir.⁵⁶⁶

Sultanın süreçte tasavvuf erbabına sağladığı imkânların bolluğunda bu sûfilere ait zâviyelerin Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan göç yolu üzerinde kurulmuş olmaları, güvenlik, iskân ve kolonizasyon bakımından devletin mühim bir ayağını oluşturmaları etkili olmuştur.⁵⁶⁷ *Azerbaycan yolu* olarak bilinen bir bölgede kurulmuş olan bu zâviyeler *Dârü'z-zâkirîn* adıyla da anılmıştır.⁵⁶⁸

Vefâiyye'nin Anadolu'nun bilhassa kırsal kesimlerinde yayılmasında Türkmen Pîr Dede Garkın etkili olmuştur. Dede Garkın Anadolu'da Urfa, Mardin,

⁵⁶³ İ.Ü.N. vr. 38/a-b; A.N., vr. 27/b M.B.N. vr. 30/a.

⁵⁶⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2000), 196.

⁵⁶⁵ Yüksel, "Şeyh Marzubân Zaviyesi", 235-250.

⁵⁶⁶ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 82; Yüksel, "Şeyh Behlül Baba", 102-105.

⁵⁶⁷ Şahin, "Vefâîlik", 601.

⁵⁶⁸ Yüksel, "Bir Babaî (Vefâî) Şeyhi Zâviyesi (Şeyh Behlül Baba)", 103-104.

Maraş-Elbistan yöresi ve Malatya ve Elazığ havalisinde etkili olmuştur. Tarikatın faaliyet alanlarının dışında da Dede Garkın adı verilen muhtelif zâviyelere rastlanılmıştır. Hamid Sancağı, Uluborlu Nahiyesi Yassıviran köyünde de Dede Garkın adıyla kurulan zâviye ve Nif Kazası (Manisa), Ahmet Benli Köyü'nde tesis olunan zâviye bu duruma örnektir.⁵⁶⁹

Baba İlyas'ın Amasya yakınlarında bulunan zâviyesinin Dede Garkın'ın ölümünden sonra Vefâiyye Tarikatı'nın faaliyet merkezi olduğu bilgisine bazı kaynaklarda yer verilmiştir.⁵⁷⁰ Babaî İsyanı'nın lideri Baba İlyâs-ı Horasânî'nin torunlarından Elvan Çelebi hayatının büyük bir kısmını Amasya ile Çorum arasındaki Mecidözü yakınında bulunan ve kendi adıyla anılan köydeki zâviyesinde geçirmiştir. Elvan Çelebi bu köyde cami, zâviye, türbe ve hamam yaptırmış, Kırşehir'den gelen ailesiyle buraya yerleşmiştir.⁵⁷¹ Elvan Çelebi'nin zâviyesi, yol üzerinde, işlek bir mevkiide bulunması sebebiyle Avrupalı seyyahların sık uğradığı bir konaklama yeri olmuştur.⁵⁷² Zâviyede eğitim süreci Vefâî Tarikatı'nın usûlleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Baba İlyas'ın, *Menâkıbü'l-kudsiyye*'de, zâviyede kadın-erkek zikir meclisleri tertip ettiğine dâir bilgi vermiştir.⁵⁷³ Kadın-erkek karışık meclislerin düzenlendiği mâlumatı Seyyid Ebü'l-Vefâ'nın *Menâkıbnâme*'sinde de geçmektedir. Bahsi geçen eserde, kadın ve erkeklerin bir arada ilâhiler eşliğinde zikirler icra ettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁷⁴ *Menâkıbnâme*'den anlaşıldığı üzere Ebü'l-Vefâ ve çevresi zikir törenlerini semâ yöntemiyle gerçekleştirmiştir ancak *menâkıbnâme* nüshalarından semâ usûllerinin nasıl olduğu konusunda herhangi bir bilgiye değinilmemiştir.⁵⁷⁵ Vefâîlere göre semâ, kişilerin sahip oldukları manevî derecelere göre yapılmalıydı. Bu da ancak takva sahibi kimseler için uygun görülmüştür.⁵⁷⁶ Ebü'l-Vefâ'nın, manevî mertebeye göre semâ yapılmasını vurgulaması tasavvufta hiyerarşinin ne denli önem arzettiğini göstermektedir.

⁵⁶⁹ BOA, C. EV, 514/25995.

⁵⁷⁰ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler*, 60.

⁵⁷¹ Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsibi'l-ünsiyye*, 3-5.

⁵⁷² Serpil Sönmez, "Vefâî Tekke ve Zâviyelerinin Anadolu Coğrafyasındaki Dağılımı (XI-XV. Yüzyıllar)", 399.

⁵⁷³ Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsibi'l-ünsiyye*, 22-23.

⁵⁷⁴ *Terceme-i Menâkıb-ı Tâcü'l-Ârifîn*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2427, A. Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", 125.

⁵⁷⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, 196.

⁵⁷⁶ İ.Ü.N., vr. 42/b; A.N., vr. 27/b; M.B.N., vr. 30/a.

Vefâî zâviyelerine gelen bir müridin ya da ziyaretçinin hâlis niyetli olması gerekli görülmüştür. Bu mekânlarda yetişenler zâhirini düşünmeyen batınını ıslah etmeye öncelik veren kişiler olmuştur. Ebü'l-Vefâ, Vefâî zâviyelerinde kimi zaman da halka nasihatlar da bulunmuştur. Ebü'l-Vefâ bu görevin kendisine Hz. Muhammed tarafından rüyasında verildiğini ifade etmiştir.⁵⁷⁷ Ebü'l-Vefâ'nın sohbetlerinde müritlerine telkinde bulunduğu hususların başında yaratıcıyla ilgili bilgileri öğrenmede kitaplardan ziyade manevî tasavvurun etkili olması gelmektedir. Bu sebeple Vefâî zâviyelerinde ilmî süreç sözlü olarak kişinin manevî yönünü geliştirmeye yöneliktir.

Anadolu'da Selçuklular devrinde faaliyet göstermiş diğer bazı Vefâî zâviyelerinin isimlerine 1454 tarihli tahrir defterinden ulaşabilmek mümkündür. Bu kayıtlarda yer alan zâviyelerin önemli kısmı Sivas civarında toplanmıştır. Şeyh Merzuban ve Şeyh Çoban bu zâviyelerin önde gelenleridir.⁵⁷⁸

3.6.3 Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182)

Ahmed er-Rifâî tasavvufu bâtın ilmi olarak tanımlamıştır. Erken dönem sûfîlerinde genel kabul gören tasavvufun bütünüyle edeb/ahlâk olduğu vurgusuna Ahmed er-Rifâî'de de rastlanmaktadır. Ona göre bu ahlâk Peygamber'e tabi olmanın sonucunda elde edilecek bir değerdir.

3.6.3.1 Hayatı

Neseben seyyid olduğu bilinen Ahmed Rifâî, Irak'ın Basra bölgesinde yer alan Vâsıt şehrinde doğmuştur.⁵⁷⁹ Ahmed Rifâî'ye nisbet edilen Rifâîlik, İslâm dünyasının ilk tarikatlarından biridir. Kurucusunun nisbesinden dolayı Rifâiyye adıyla bilinen tarikat yine kurucusunun ismine izâfeten *Ahmediyye*, kurulduğu yer olan Batâih'e⁵⁸⁰ nisbetle *Batâihiyye* adlarıyla da bilinmektedir. Tarikatın kökleri Rifâî'nin şeyhleri silsilesiyle Hz. Ali'ye kadar uzanmaktadır.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ İ.Ü.N., vr. 121/b; A.N., vr. 79/b; M.B.N., vr. 99/b

⁵⁷⁸ TTD. No: 2, 470, 480.

⁵⁷⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 114; Mahir İz, *Tasavvuf*, (İstanbul 1969), 144; Salih Tuğ, *Ansiklopedik İslâm Lügatı*, 2/575.

⁵⁸⁰ Batâih: Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölge.

⁵⁸¹ Tahralı, "Rifaiyye", 35/103.

Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî (ö. 1118–1182), doğduğu Basra’da Şâfiî mezhebi üzere fıkıh tahsil ettikten sonra tasavvuf yoluna sülûk ederek, mâsivâdan el çekerek, nefis mücadelesi içinde bir hayat sürmüştür.⁵⁸² XII. yüzyılın sonlarından itibaren teşkilâtli bir şekilde ortaya çıkan ve devamlılık gösteren *Rifâîyye* ya da *Ahmedîyye Tarikatı* XIII. yüzyılda Anadolu’da yerleşmeye başlamıştır. Ahmed Rifâî’nin vefatından sonra tarikat, Ortadoğu, Anadolu ve Rumeli’de pek çok kola ayrılarak faaliyetlerine devam etmiştir.⁵⁸³ Eflâkî ve İbn Battûta’dan edinilen bilgiler doğrultusunda tasavvufî faaliyetlerini uzun yıllar sürdüren bu tarikatın etkileri Konya’ya kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Ahmed Rifâî, Mevlânâ ve yakın çevresiyle iyi ilişkiler kurmuştur.⁵⁸⁴

3.6.3.2 İlk Tahsili ve Hocaları

Abbâsî Devleti’nde *nakiplik* görevi yapan bir aileye mensup olan Ahmed Rifâî, babasının ölümü üzerine dayısı Mansûr el-Batâihî’nin himayesine girmiştir. Devrin büyük âlimlerinden İshâk Şîrâzî, Ebû’l-Fazl Aliyyü’l Kârî Vâsitî Kureşî ve diğer dayısı Ebû Bekr Ensârî Vâsitî de bu dönemde Vâsit’ta bulunuyordu. Ahmed Rifâî adı geçen bu âlimlerden fıkıh, hadis, tefsir ve tasavvuf dersleri almıştır.⁵⁸⁵ İlk olarak dayısı Mansûr el-Batâihî’nin gözetiminde hıfzını tamamlayan, Ahmed Rifâî, hocası Ali Ebû’l-Fazl el-Vâsitî’den de İslâmî ilimleri tedris etmiştir. Vâsitî’den Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin Şâfiî fikhıyla ilgili *Kitâbü’t-tenbîh* adlı eserini okumuş ve ondan icâzet almıştır.⁵⁸⁶ Kaynaklarda, Ahmed Rifâî’nin bu kitaba şerh yazdığı fakat bu çalışmanın Moğol istilâsı sürecinde kaybolduğu bilinmektedir.⁵⁸⁷ Rifâî’nin bahsi geçen isimler dışında başka hocalarının da olduğu bilgisi mevcuttur. Bu zâtlar; Abdülmelik Harnutî ve Ebû Bekr Ensârî Vâsitî’dir. Özellikle Abdülmelik Harnutî, Ahmed Rifâî’nin küçük yaşlarından itibaren eğitimiyle yakından meşgul olmuştur. Rifâî, bu hocasından Kur’ân dersleri almış ve Kur’ân hıfzını tamamlamıştır.⁵⁸⁸

⁵⁸² Doğrul, *İslamiyet’in Geliştirdiği Tasavvuf*, 114.

⁵⁸³ Ahmed Hilmi Hocaşâde, *Hadikatü’l-evliyâ*, VI. Bölüm, 18-40; D.L. O’Leary, 103.

⁵⁸⁴ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin I*, 112; Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, 19/229.

⁵⁸⁵ Kemal Yavuz, “Ahmed er-Rifâî”, *Evliyâlar Ansiklopedisi*, haz. Komisyon, (İstanbul 1992), 2/303.

⁵⁸⁶ Kemal Yavuz, *Evliyâlar Ansiklopedisi*, 2/303; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar*, 194.

⁵⁸⁷ Tahralı, “Ahmed er-Rifâî”, 127.

⁵⁸⁸ Sâmerrâî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, 35; Cemîlî, *Min Alâmi’l-Ârifin*, 8-9.

3.6.3.3 Talebeleri

Ahmed Rifâî'nin çok sayıda müridi olduğu, zâviyesine her gün binlerce kişinin geldiği, vakıf, hediye ve bağış yoluyla yüksek geliri olan bu zâviyede sabah akşam yemek verildiği bilinmektedir. Rifâî'nin sohbetlerine katılan sûfilerin sayısı fazla olmasına rağmen bu kişilerin yalnızca birkaçına ait ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu zâtlardan ilki Şerefüddîn b. Abdüssemî Hâşimî Abbâsî'dir. Bu zât Rifâî'nin *el-Burhânü'l-müeyyed* adlı, peygambere bağlılık, zühd, kerâmet, velîlik, tevhîd, semâ ve şeriat-tarikat ilişkisi gibi konuları içeren eserini derlemiştir. Rifâî'nin bir diğer talebesi Ahmed b. Abdülmuhsin Tarrî'dir. Bu zât da Rifâî'nin, zâviyede devlet başkanları ve idarecilere gönderilmek üzere nasihat mektuplarını kaleme alan mürididir.⁵⁸⁹ Rifâî'nin talebelerinden Ebû Şücâ b. Menhec, haftanın belirli günlerinde zâviyede, hadislerin tasavvufî şerhlerinin yapıldığı sohbetlerde tutulan notları derlemekle görevli müritlerden biri olmuştur.⁵⁹⁰

3.6.3.4 Rifâî Zâviyelerinde Eğitim

Anadolu'da Rifâîyye Tarikatı'na ait zâviyelerin XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁵⁹¹ Selçuklular devrinde Rifâî zâviyeleri çoğunlukla Konya, Samsun ve Amasya gibi şehirlerde toplanmıştır.⁵⁹² Rifâî zâviyelerinde yine o dönemde faaliyet gösteren diğer tarikat zâviyelerinde olduğu gibi tasavvufî adap ve usûlleri içeren dersler yapılmıştır. Ancak bu derslerin ayrıntılı muhtevası konusunda kaynaklardan yeterli bilgilere ulaşılamamıştır.⁵⁹³

Rifâîyye Tarikatı'nın Anadolu'da hızlı bir şekilde teşkilâtlanmasında Ahmed Rifâî'nin dönemin tanınmış sûfilerinden olan dayısı Mansûr el-Batâihî'den

⁵⁸⁹ Mezîdî, es-Seyyid Ahmed er-Rifâî, 194; Yavuz, Kemal (ve diğerleri), *Evliyâlar Ansiklopedisi*, 2/316.

⁵⁹⁰ Ergün Öztürk, *Ahmed er-Rifâî ve Rifâîyye Tarikatı*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 55.

⁵⁹¹ Köprülü, Mehmed Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (Ankara 1959), 96, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 174; Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşei*, (İstanbul 1966), 24.

⁵⁹² Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Dini Eserler", 157.

⁵⁹³ Gürer, "Abdülkâdir Geylânî", 43-44.

devrıldığı kalabalık mürit topluluğuyla sağlanmıştır. Rifâî zâviyeleri, Anadolu’da çok sayıda muhip ve müntesipten temin edilen bağış ve vakıf gelirleriyle kalabalık cemaate hizmet edebilecek kapasitede yapılmıştır. Sağlanan imkânlar vesilesiyle bu mekânlarda yiyecek ikramı yanında kalabalık tasavvufî sohbetler, semâ ve zikir meclisleri düzenlenmiştir.⁵⁹⁴

Amasya Taşova’da Rifâîyye’ye ait Seyyid Nûreddîn Alparslan Zâviyesi için düzenlenen vakıf kaydının 1257 tarihli olması ve Kayseri Develi’de Seyyid Şerîf adlı bir Rifâî şeyhine ait 1295-96 tarihli bir mezar taşının bulunması Rifâîliğe ait tarikat yapılarının XIII. yüzyılda faaliyette olduğunu düşündürmektedir.⁵⁹⁵ Benzer şekilde İbn Battûta 732-734 (1332-1334) yıllarında dolaştığı yerlerden Kuzey Anadolu, Amasya, İzmir ve Bergama gibi şehirlerde Rifâî zâviyelerinin varlığından söz etmiştir.⁵⁹⁶

Rifâîyye, Kur’ân ve sünnet’in esas alındığı, tevâzu ve alçak gönüllülüğün öngörüldüğü bir tarikattır. Bu düşünceden hareketle zâviyelerde verilen eğitim de sûfilere bu doğrultuda geliştirmeye yönelik olmuştur.⁵⁹⁷ Rifâî gelenekte eğitimin önemli bir bölümünü oluşturan zikir, mürşidin müride telkin ettiği *kelime-i tevhîd* ile başlamaktadır. Mürit, zâviyede vakit namazlarının ardından, tarikat kaidelerine uygun olarak ve anlamını hatırlardan çıkarmayarak yaklaşık bin kez bu zikri yerine getirmekle yükümlüdür.⁵⁹⁸ Zâviyelerde zikirle meşgul olmanın bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar: zikri yapacak sûfinin abdestli olması, elbise ve bedeninin temiz olması, تنها bir köşede oturarak kible’ye yönelmiş ve zikir esnasında gözlerini kapatarak sükûn hâlinde bulunması şeklinde sıralanabilir.⁵⁹⁹

Rifâî zâviyelerinde eğitimde *riyâzet* mefhumu da önemli olmuştur. Bu kavram tasavvufta genel olarak *nefsin şehvet denilen dünyevî isteklerini kırarak, onu dinin belirlediği sınırlar içinde tutmak* şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁰⁰ Tarikatta müritlerin muayyen zamanlarda Allah’ı tefekkür etmek ve nefsi dizginlemek gayesiyle hâlvete girmesi ibadet yönünün ötesinde tasavvufî eğitimin de mühim bir

⁵⁹⁴ Tahralı, “Rifâîyye”, 101.

⁵⁹⁵ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin II*, 149-150.

⁵⁹⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâme I*, 417, 425, 427, 471.

⁵⁹⁷ Kenan Rifai, *Ahmed er-Rifâî*, (İstanbul 1340), 155-157.

⁵⁹⁸ Mustafa Tahralı, *Ahmad al-Rifâî*, (Paris: Sorbonne Nouvelle Paris III, Doktora Tezi, 1973), 373.

⁵⁹⁹ İzzeddin Ahmed Sayyâd, *el-Maârifü’l-Muhammediyye*, (Kahire: Matbaa-i Mehmed Efendi Mustafa, 1305), 124.

⁶⁰⁰ Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, 143.

safhasını oluşturmıştır. Müritler, Rifâî zâviyelerinde zikirlerini yüksek sesle (*cehrî*) yapmıştır. Bu toplu zikirler *kuûdî* (oturarak) yapıldığı gibi kimi zaman da *kıyâmî* (ayakta) yapılmıştır.⁶⁰¹ Düzenlenen zikir meclislerinde evraddan çoğunlukla Ahmed Rifâî'nin belirlediği bir bölüm okunmuştur. Bununla birlikte şeyh ya da mürşit; tığ, şiş, topuz vb. âletleri kalabalık mürit grubu içinden seçtiği kişilerin yanak, karın ve göz çukuru gibi vücûdun değişik yerlerine batırmak sûretiyle zâviyelerde zikir meclislerini yönetmiştir. Mürşit ayrıca yassı bir kaşık şeklindeki *gûl* denilen, ateşte kor hâline getirilmiş demiri müritlerin bedenlerine temas ettirmiştir. Bu tür tarikat usulleri yanında zâviyelerde düzenlenen zikir meclislerinde ateşe girme, vahşi hayvanlarla oynama, cam parçalarını ağızda çiğneme gibi uygulamalara da yer verilmiştir.⁶⁰² Rifâiyye Tarikatı'na ait zikir meclislerinde genellikle siyah taç giyilmiştir. Tarikat sembolü olarak kullanılan bayrak (âlem) ve sancak, nefse karşı yapılan cihadda saf tutup, sebat etmenin sembolleri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Rifâî zâviyelerinde cuma günleri yapılan zikir merasimlerinde def ve nevbet vurmak âdet hâline getirilmiştir.⁶⁰³

3.6.4 Kalenderîyye

Anadolu'da yoğun bir kitleyi yanına toplamayı başarmış tasavvufî ekollerden biri de Kalenderîliktir. Kalender kelimesinin Farsça'da *iri yarı, kaba, ağır yük taşıyan* gibi anlamlara geldiği bilinmektedir.⁶⁰⁴ Öte yandan kalender sözcüğünün, Sanskritçe *kalandara* (Kanun, nizam dışı, düzeni bozan) kelimesine karşılık geldiği ifade edilmektedir. Dünyevî değerleri umursamayan, toplumsal düzene karşı çıkan ve bu durumu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla günlük hayatlarına yansıtan sûfilere Kalender, bunların temsil ettiği tasavvufî zümrelere de genel olarak Kalenderiyye ya da Kalenderîlik adı verilmiştir.⁶⁰⁵

Moğol istilâsı ile Anadolu'ya gelen ve burada kısabir sürede tesir alanını genişleten sûfî zümrelerden biri de Kalenderîlerdir. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu'da varlığı bilinen Kalendirîliğin ilk olarak Türkistan ve Fars

⁶⁰¹ Ömer Tuğrul İnançer, "Rifâîlik (Rifâîlik'te Zikir Usûlü ve Mûsikî)", VI, 330-331.

⁶⁰² Tahralı, "Rifâiyye", 101.

⁶⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 370-371.

⁶⁰⁴ Tahsin Yazıcı, *Kalenderlere Dair Yeni Bir Eser*, (Necati Lugal Armağanı), (Ankara 1968), 786.

⁶⁰⁵ Nihat Azamat, "Kalenderiyye", 256.

bölgelerinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yesevîlik, Haydarîlik ve Vefâîlik gibi tarikatlar aracılığıyla Anadolu'ya giren Kalenderîlik, bu coğrafyada etkili olmuştur. Osmanlı öncesi dönemde, Barak Baba ve Aybek Baba isimli iki Türkmen şeyhi Kalenderîliğin Anadolu'da yaygınlaşmasında ve yerleşik hâle gelmesinde önemli rol üstlenmiştir. Bu şeyhler, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son dönemlerine doğru Moğollar ile iş birliği yaparak, devletin aleyhinde hareket etmiştir.⁶⁰⁶

Saç, sakal, kaş ve bıyıklarını ustura ile kazıyıp *Çahar Darb* denilen bir uygulamayı geleneğe dönüştüren Kalenderîler, kıldan dokunmuş ve cavlak adı verilen kaba yün çuvallar giyerek halk arasında dolaştıkları için bu durum toplumun bazı kesimleri tarafından yadırganmıştır.⁶⁰⁷ Hint keneviri çiğnemeyi ve toprak üzerinde uyumayı bir davranış biçimi olarak özümsemiş olan Kalenderîler arasında bazı sapkın davranışlar görülmüştür.⁶⁰⁸ Ancak Kalenderîler bu davranışları, Allah'ın cemâlini güzel simalı delikanlıların sûretinde temaşa etmek niyetiyle yaptıklarını öne sürmüş ve bu durumu da tarikatlarına ait mahbubperestlik (cemâlperestlik) erkânı olarak izah etmişlerdir.⁶⁰⁹

Kalenderîlikte yerleşik düzen kabul görmemiş, çalışarak düzenli bir hayat kurmak gibi toplumsal yapıya uyumlu olmayı gerektirecek uygulamalar aşağılanmış, gezgin ve başıboş biçimde yaşamak temel prensip olarak kabul edilmiştir. Nakşibendî Tarikatı'na mensup İranlı âlim Molla Câmi, Melâmîlikle kıyaslayarak zamanının Kalenderîliğini şu sözlerle açıklamıştır: *Melâmetiyye'ye benzedikleri muhakkak olan Kalenderîler; imar ve tahribe iltifat etmezler, ekseri çabaları toplumun âdab ve âdetlerine karşı olup kayıtlardan bağımsızdırlar. En büyük sermayeleri hâllerden vazgeçmek ve kalb huzurudur. Zâhidlik, âbidlik gibi merasimleri onlarda yoktur. Nâfile ibadetler Melâmetîlerde olmasına rağmen onlarda görülmez. Melâmetîyye ile aralarında riyâdan kaçınma hususunda benzerlik, ibadetlere riâyet hususunda mezkûr farklılıklar bulunmaktadır.*⁶¹⁰

⁶⁰⁶ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*, 68.

⁶⁰⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, çev. A. Taşkın, (Ankara: Kalan Yayınları, 2003), 75.

⁶⁰⁸ A. T. Karamustafa, *Tanrı'nın kuraltanıma kulları, İslâm dünyasında derviş toplulukları (1200-1550)*, çev. Ruşen Çakır, (İstanbul 2011), 17.

⁶⁰⁹ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*, 171.

⁶¹⁰ Câmi, *Nefehât'ül-üns*, 40-41.

Kalenderîliğin, muhtemelen X. yüzyıldan itibaren Melâmetîler'in ortaya çıktığı bölgede, bazı sûfiler ve onların çevreleriyle sınırlı bir tasavvuf akımı ve sosyal bir muhalefet unsuru olarak belirmeye başladığı, X. yüzyılın ikinci yarısıyla XI. yüzyılın ilk yarısı içinde yaşayan Ebû Ahmed-i Çiştî, Baba Tâhir-i Uryân, Baba Hemşa ve Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr gibi tarihî şahsiyetleri bilinen sûfî ve şairlerin kalender niteliği taşıdığı ifade edilmiştir.⁶¹¹ Kalenderîliğe bu müspet yaklaşımın, Cemâleddîn Sâvî'den sonraki dönemde Fahreddîn Irâkî, Hâfız-ı Şîrâzî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Hüseyinî Sâdât el-Gûrî gibi sûfî ve şairler tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Tarikatleşme sürecinin XIII. yüzyılda başlatıldığı Kalenderîliğin, temelinde Hint kültürünün önemli bir yeri olduğu, bu konuda araştırma yapanların ittifakla kabul ettikleri bir husustur. Dönemi araştıran müellifler genel olarak Kalenderîliği, bu ekolü tarikata dönüştürdüğü kabul edilen Cemâleddîn Sâvî'den önce ve sonra olmak üzere iki devirde ele almıştır.⁶¹² İran'ın Sâve şehrinde doğan Cemâleddîn Sâvî, Osman Rûmî adlı sünnî bir şeyhe intisap ederek tasavvuf yoluna girmiş bir zâttır.⁶¹³ Selçuklular döneminde Anadolu'da büyük nüfuz elde eden Kalenderîler, Osmanlılar Döneminde eski güç ve statülerini yitirseler de İslâm dünyasının çeşitli zaman ve mekânlarında farklı adlandırmalarla varlıklarını sürdürerek tasavvuf tarihinde kalıcı izler bırakmışlardır.⁶¹⁴

3.6.4.1 Kalenderî Zâviyelerinde Eğitim

Kalenderîler, Farsçada *Dört* anlamına gelen *Çihar*, Arapça *Rükün* anlamında kullanılan *darb* kelimesinin birleşmesiyle oluşan saç, kaş, sakal ve bıyığın usturayla kazınması şeklinde uyguladıkları *Çihar (Çâr) Darb/Çardarb* usûlü, dış görünüşleri ve davranışlarıyla toplumsal düzenin aykırı kişileri olarak tanınmışlardır. Bu durumun en belirgin etkileri Sultan Alâeddîn Keykubad döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde Antalya yöresinde varlık gösteren Kalenderî sûfiler; yöneticiler ve halktan tepki almışlardır.⁶¹⁵

⁶¹¹ Azamat, "Kalenderiyye", 253.

⁶¹² M. Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet", *DEFM*, 5 (1338), 297-301.

⁶¹³ Hatîb-i Fârsî, *Menâkıb-ı Cemâleddîn-i Sâvî*, nşr. Tahsin Yazıcı, (Ankara 1972).

⁶¹⁴ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, 93.

⁶¹⁵ Ebû'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltık-nâme*, haz. Necati Demir Mehmet Dursun Erdem, (Ankara 2007), 366-368.

Ankara, Aksaray, Bursa, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Larende, Niksar, Tokat, Erzurum gibi şehirlerde zâviyeler kuran Kalenderîlerin tarihî süreçte faaliyet sürdürdüğü mekânlar, Kalenderhâne olarak adlandırılmıştır. Bu tasavvufî yapılara Selçuklular devrinde genellikle Konya’da rastlanılmıştır. Bu durumun nedenlerinin başında Kalenderîlerin bu civarda, Mevlevîlerle olumlu ilişkiler geliştirmiş olması gelmektedir.⁶¹⁶ Konya’da Mevlânâ’nın çevresinde varlık gösteren Kalenderîler, devletin de desteğini alarak kurdukları zâviyelerde Kâlenderî geleneğın uzun yıllar devamını sağlamışlardır.⁶¹⁷

Kalenderî zümrelerin Anadolu’da faal olan zâvilerinin büyüklerinden biri de günümüzde Eskişehir’de bir kasabaya da adını veren Seyyid Gazi Zâviyesi’dir. Bu zâviye, Selçuklular döneminden Osmanlı Devleti’ne uzanan süreçte faaliyet göstermiştir. Baba İlyas Horasanî’nin Amasya civarındaki Babaî isyanına merkezlik eden zâviyesi ise tarihte üstlendiğı görev ile önem taşımaktadır. Cemâleddîn Sâvî’nin halifelerinden olduğı ifade edilen Ebûbekir Niksârî ve Kudbüddîn Haydar’ın halifelerinden Hacı Mübârek’e ait Konya’daki Kalenderî zâviyelerini de unutmamak gerekir.⁶¹⁸ XIII. yüzyılda Erzurum, Erzincan, Mardin, Diyarbakır ve çevresinde de bazı Kalenderî zâviyeleri bulunduğı tahmin edilmekle birlikte bu zâviyelerin işleyişi hakkında çok fazla bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Ancak Kalenderî zâviyelerinde yapılan faaliyetlerin devrin diğer zâviyeleriyle bazı konularda benzerlikler gösterdiği düşünülebilir. Kalenderî eğitiminde *terk ü tecrid* prensibini yansıtan bir erkân olan *Riyâzat* insanın nefsinı dünyevî zevklerden uzak tutarak asgarî şeylerle yetinmesini öngören kavramıdır.⁶¹⁹ Riyâzat erkânı, Kalenderî zâviyelerinde her müridin yerine getirmesi gereken bir çeşit *Çile* uygulaması olarak anlam kazanmıştır.

Kalenderî zâviyelerinin ihtiyaçları diğer tarikat zâviyelerinde de görüldüğü üzere vakıflar tarafından karşılanmıştır. Buna rağmen bazı Kalenderî sûfîler, *Tese’ül* erkanını uygulayarak kendilerine ek gelir kaynağı sağlamışlardır. *Tese’ül* ya da *cerr* de (dilenme) denilen bu durum zamanla Kalenderî zümrelerinin

⁶¹⁶ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin II*, 50.

⁶¹⁷ TD. 19, 166.

⁶¹⁸ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin I*, 215, II, 596.

⁶¹⁹ Hatîb-i Fârisî, *Menâkıb-ı Cemaleddin Sâvî*, 66-67.

alışkanlığı hâline gelmiştir.⁶²⁰ Zâviyelerine katkı sağlamak gayesiyle Kalenderîler bazen grup olarak şehirlere, kasabalara ve hatta köylere giderek ilâhiler söyleyerek dolaşmıştır. *Keşkûl*, *keşgûl* ya da *geçgûl* denilen Hindistan cevizi kabuğundan veya ona benzer bir maddeden yapılmış zincirle boyuna asılan içi çukur kabı insanlara uzatarak para ve yiyecek toplamışlardır.⁶²¹

Kalenderî zâviyelerinde düzenlenen zikir meclisleri eğitimin önemli bir parçası olmuştur. Def ve darbuka gibi âletlerle ilâhiler söyleyen Kalenderîlerin *usul-i kadimelerince semâ itdikleri* bazı kaynaklarda nakledilmiş ancak uygulama şekillerine ilişkin fazla ayrıntıya yer verilmemiştir.⁶²²

Kalenderî zâviyelerinde, *hacılar bayramı* da denilen Kurban Bayramı'nda büyük zikir meclisleri düzenlenmiştir.⁶²³ Bu büyük meclislerde zâviye şeyhleri seyahatlerde gördüğü yerleri, öğrendikleri bilgileri, âdetleri, toplulukta bulunan sûfilere aktarmıştır. Zâviyede dua ve ikram sonrasında tertip edilen *mahya* adı verilen zikir meclislerinde müritlere uyuşturucu madde sunulduğu ve bu esnada da def ve zil eşliğinde ilâhiler söylendiği rivâyet edilmiştir.⁶²⁴ Bu bilgilerden hareketle, Kalenderhânelerde ilmî sürecin diğer tarikatlardan biraz daha farklı olarak günlük ibadetlerin (namaz, zikir, dua ve ilâhi) yanında, zaman zaman aşırılıklar içeren Kalenderîliğe mahsus yöntemlerle uygulandığını söyleyebilmek mümkündür.⁶²⁵

Nihâî olarak, Türkiye Selçukluları devrinde önde gelen sûfiler, kurdukları zâviyelerde kendi tarikatlarına ait usûllerle vermiş oldukları eğitim ve yetiştirdikleri talebelerle tasavvuf kültürünün şehir merkezlerinden kırsal kesime kadar pek çok noktaya ulaşmasını sağlamışlardır. Zâviyelerde sürdürülen bu ilmî süreç, İslâm'ın özünü temsil etmenin yanı sıra Selçuklu toplumunun içinde bulunduğu buhranlı dönemler için de manevî bir çıkış kapısı olmuştur.

⁶²⁰ Vâhidî, *Menâkıb-ı Hâce-i Cihân*, 37.

⁶²¹ Hayâlî Beğ Dîvânı'nda Kalenderîlik'te keşkülle dilenme motifi şöyle ifade edilmiştir: *Aşyân-ı bülbülü deryüzeye keşkûl idüb, Cerr için dergâhına geldi Kalendar-vâr gül*. Hayâlî Beğ, *Hayâlî Beğ Dîvânı*, nşr. Ali Nihad Tarlan, (İstanbul 1945).

⁶²² Vâhidî, vv. 22a-b, 34b, 75a Yb.

⁶²³ *Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî*, 84.

⁶²⁴ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 633.

⁶²⁵ Hatîb-i Fârisî, *Menâkıb-ı Cemâleddîn Sâvî*, 33.

4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SOSYAL VE KÜLTÜREL YÖNLERİYLE ZÂVİYELER

Kuruluş amaçları itibarıyla kâmil insan yetiştirmeyi hedefleyen zâviyeler, eşref-i mahlûkât olarak gördükleri insanı önceleyerek, onun dünya ve ahiret saadeti için faaliyet gösteren mekânlar olmuştur. Bu bağlamda Selçuklu zâviyeleri insanlığa sağladığı imkânlar vesilesiyle Anadolu’da sosyal düzenin devamlılığında mühim rol üstlenmiştir.⁶²⁶ Çalışmaya konu olan dönemde kurulan zâviyelerin, eğitim, kültür, sanat ve sosyal hizmet gibi çeşitli alanlarda faaliyetler yürütmesi bu müesseselerin mimarî yapısını da etkilemiş ve zenginleştirmiştir.

4.1 Selçuklu Zâviyelerinin Fizikî Özellikleri

Selçuklular döneminde kurulan zâviyelere oldukça özen gösterilmiş ve bu yapıların inşaları sürecinde mânen ve maddeten hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Durumun somut delillerinden biri Sultan Baybars’la birlikte Kayseri’ye gelen, Memlûkler döneminde vak’anüvislik ve kadılık görevleri yapmış Mecdüddîn Yûsuf’un (İbnü’z-Zahîr el-Erbilî) Kayseri yöresindeki zâviyeler için söyledikleridir. Bu zâtın, zâviyeler hakkında dile getirdikleri Memlûklü tarihçisi Kalkaşendî’nin eserinden şöyle nakledilmektedir: *Kayseri’de zâviyeler gördüm. Bu, binaları yaptırانların himmet sahibi olduklarını, şer’î ve dinî ilimlere karşı duydukları samimi ilgiyi göstermektedir. Bu binalar, sağlam oldukları gibi, parlatılmış ve süslenmiş en güzel taşlardan yapılmıştır. Zeminleri de yine en güzel şekilde bu taşlarla döşenmiştir. Yere serilen halılar da en değerli Gürcü halılarından*⁶²⁷ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Anadolu’nun en ücrâ köşesine Türk-İslâm kültürünün ulaşmasını sağlayan Selçuklu zâviyeleri, yapısal özellikleriyle de dikkat çekmektedir.

Selçuklu zâviyeleri, burada sâkin olanlar ve misafirler için aynı zamanda birer zikir ve eğitim merkezleri oldukları için bu maksada yönelik belirli bir mimarî üslûpta inşa edilmiştir. Hedeflenen şey, sûfilerin sosyal hayatlarını devam

⁶²⁶ Emine Karpuz, *Konya Ansiklopedisi*, 3/427-445.

⁶²⁷ Seyfullah Kara, *Selçuklular’ın Dinî Serüveni*, 651.

ettirmelerinin yanı sıra onların bağlı oldukları tarikatın eğitim esaslarına uygun olarak faaliyet sürdürmelerini sağlamaktır. Bu maksat, zâviyelerin mimarî olarak şekillenmesinde düşünülen ana etkenlerden biridir. Toplum hayatına tesir eden zâviyelerin, Selçuklular dönemindeki yapısal özellikleri farklılık göstermiştir. Bu yapılardaki başlıca plan özellikleri şu şekildedir:

Döneme ait zâviyelerin ilk plan şeması, kapalı avlu-eyvan şeklinde bir mimarî üslûba sahiptir. Kapalı avlu yapısı zâviyelerde toplantılar ve zikir meclisleri için kullanılabilecek uygun yapı şekillerindendir. Yapıda yer alan eyvanlar, insanlara bu mekânlarda düzenlenen sohbet ve zikir meclislerini seyretme imkânı sunmuştur.⁶²⁸ Kayseri’de bulunan *Şeyh Turesân Velî Zâviyesi*, Konya’da bulunan *Sahip Ata Hankâhı*,⁶²⁹ Eskişehir’deki *Seyyid Gazi Zâviyesi* ve Kırşehir’deki *Ahî Evran Zâviyesi*, bu plana göre inşa edilen başlıca yapılardandır.⁶³⁰

Selçuklular dönemi zâviyelerinde uygulanan ikinci plan örneği, kapalı avlulu yapıyla benzer özellikte olmasına karşın, üstü açık avlulu yapıyı merkeze alan örneklerdendir. Konya’nın Ereğli ilçesinde XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyet gösteren *Şeyh Şihâbüddîn Sühreverdi Zâviyesi* ve şifalı olduğu düşünülen sıcak su kaynağıyla bilinen *Kırşehir-Karakurt Baba Ilıca Hankâhı* bu mimarî özelliğe sahip kurumlardandır. Selçuklular dönemine ait iki mühim tarikat yapısı olan *Konya Mevlânâ Dergâhı* ve *Hacı Bektâş-ı Velî Zâviyesi* de üstü açık ve geniş avlular etrafında planlanmıştır.⁶³¹ 1180 yılında inşa edilen *Dediği Dede Tekkesi* de kapalı avlu-eyvan şeklinin görüldüğü günümüze ulaşmış erken tarihli tarikat yapılarından.⁶³² Mescidin girişi üzerinde yer alan kitâbede zâviyenin, II. Kılıçarslan’ın âzatlı cârîyesi Sahnevber Hatun tarafından 1180 yılında inşa ettirildiği yazılmıştır.⁶³³

Üçüncü grubu oluşturan zâviyeler ise, türbe yapısının açık avlunun merkezine yerleştirildiği bir mimarî özellik göstermektedir. Avluda bulunan türbe, plan şemasının merkezini oluşturmakla birlikte dönemin tarikat yapılarına ziyaretgâh olma özelliği taşımaktadır.

⁶²⁸ Baha Tanman, Sevgi Parlak; “Tekke”, 373.

⁶²⁹ (İlgili yapının görseli için bkz. Ekler: Resim-9)

⁶³⁰ Ocak-Faruki, “Zâviye”, 473.

⁶³¹ Abdülkadir Erdoğan, “Konya’daki Eski Tekyeler”, (Konya 1937), 814-823.

⁶³² (İlgili yapının görseli bkz. Ekler: Resim-10)

⁶³³ İsmail Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, 964, 946.

Anadolu’da az sayıda örneği görülen dördüncü gruptaki Selçuklular dönemi zâviye şeması ise birbirine bitişik kubbeli-tonozlu ve kare-dikdörtgen planlı iki birimden oluşmaktadır. Bu yapılar genellikle, dinî mekânları, tehlikeli geçitleri, ticaret bölgelerini, pazarları ve kervanların mallarını muhafaza eden mücâhit sûfilerin yaşadığı kurumlardır.⁶³⁴

Zâviyeler, topluma sağladıkları olanakların yanında, sûfilerin yatılı olarak kaldıkları, ibadet ve zikirlerini yaptıkları sosyal faaliyet alanları olmuştur. Selçuklu toplumunda çok sayıda insanı içine alan ve çeşitli açılardan toplumun hemen her kesimine hizmet sunan zâviyeler, iç mekân özellikleriyle de dikkat çekmiştir. Selçuklular devrinde Anadolu’da faaliyet gösteren zâviyeler genel olarak; sûfi odaları, semâhâne, çilehâne, türbe, matbah, kiler ve kahve ocağı gibi kısımlardan oluşmuştur.⁶³⁵

4.2 Zâviyelerin Bölümleri

İslâm dünyasında ilk zâviyeler, küçük bir alanı kapsayan, basit bir oda görünümünde olmuştur. Ancak zamanla bu durum değişmiş ve farklı mimarî özelliklere sahip, çeşitli birimleri içine alan zâviyeler inşa edilmiştir. Selçuklular dönemine gelindiğinde de bu yapılar benzer bir fizikî gelişim sürecinden geçmiştir. Bu dönemde zâviyeler, kaynakları ve kapasiteleri gereğince çoğunlukla müstakil birer kurum olarak faaliyet gösterirken kimi zaman da birçok yapıyı bünyesinde barındıran bir külliyenin içinde yer almıştır. Selçuklular devrinde zâviyelerin genel olarak imarında yer alan başlıca bölümler ve amaçları şöyle ifade edilebilir:

4.2.1 Şeyh Odası

Zâviye şeyhleri tarafından önemli konukların ağırlandığı, tasavvufî eğitimde mühim bir yere sahip zikir meclislerinin yapıldığı ve sûfilerin zaman zaman dinî-tasavvufî içerikli sohbetler gerçekleştirdiği mekândır.⁶³⁶ XIII. yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülen *Ali Gâv Zâviyesi*, şeyh odası başta olmak üzere tasavvuf ehli kişiler, seyyah ve çeşitli kesimlerden misafirlerin ağırlandığı

⁶³⁴ Baha Tanman-Sevgi Parlak, “Tekke”, 374.

⁶³⁵ Celal Esad, *Türk Sanatı*, (İstanbul: Akşam Matbaası, 1928), 100-101.

⁶³⁶ M. Baha Tanman-Sevgi Parlak, “Tekke”, 375.

semâhâne, sûfî odaları, aşevi, türbe ve kuzeyinde bulunan hazîresiyle dönemin tam teşekküllü tarikat yapılarından biri olmuştur.⁶³⁷

4.2.2 Zâkirbaşı Odası

Zâkirbaşı Odası, Anadolu’da tarikat meclislerinde zikir esnasında icrâ edilen mûsiki meclislerini yöneten zâkirbaşının misafir kabul ettiği, dinlendiği, mûsiki ve semâ esnasında kullanılan çalgı âletlerinin muhafaza edildiği bir birimdir. Zâviyelerde sûfiler zikir yaparken zâkirler de zikre uygun bir biçimde ilâhi okumuşlardır. Bu odada zaman zaman mersiye ve kaside örnekleri de zikre katılanların istifadesine sunulmuştur. Zikrin, günün anlamına uygun olarak seçilmesi zâkirbaşının görevlerindendir. Anadolu’da özellikle Bektâşî zâviyelerinde Muharrem ve Safer aylarında zâkirbaşılar tarafından seslendirilen ilâhilerin Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da şehit edilmesi üzerine olduğu, Rebûlevvel ve Rebûlâhir aylarında ise genellikle Hz. Peygamber’in hayatı üzerine methiyeler içeren ilâhilerin okunmasına önem verildiği bilinmektedir.⁶³⁸

4.2.3 Semâhâne

Semâhâne, zâviyelerde zikir ve ibadet etmeye mahsus büyük bir alandır. Bu mekânın isimlendirilmesi tarikatlara göre değişiklik göstermiştir. Horasan hankâhlarında *cemâathâne* ya da *semâathâne* olarak bilinen bu bölüm XII. yüzyıldan itibaren Anadolu zâviyelerinde *semâhâne* olarak adlandırılmıştır.⁶³⁹ Bektâşîler tarafından *meydan/meydan evi* olarak tanımlanan bu alan, günlük ibadetlerin ve tarikat usûllerinin icra edildiği bir yer olmuştur. Semâhâne, Konya Mevlânâ Dergâhı’nda, mesnevî şerhleri gibi derslerin yapıldığı, çeşitli toplantıların düzenlendiği, eğitim ve ibadeti kaynaştıran bir mekân olarak önem taşımaktadır.⁶⁴⁰ Semâhânelerin Anadolu’da kimi zaman *tevhidhâne* olarak adlandırıldığı da bilinmektedir.⁶⁴¹ Zikir meclislerinin düzenlendiği tevhidhâne adlı birime sahip bu yapılardan biri de Bektâşî zâviyeleridir.⁶⁴² Anadolu’da kurulan zâviyelerin pek

⁶³⁷ KŞS. 45/12, (Konya 2008), 346.

⁶³⁸ Gölpınarlı, *Alevî Bektâşî Nefesleri*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992).

⁶³⁹ M. Baha Tanman, “Hankâh”, 46.

⁶⁴⁰ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin I*, 549, Gölpınarlı, *Mevlevilik Adab ve Erkanı*, 49-54.

⁶⁴¹ M. Baha Tanman-Sevgi Parlak, “Tekke”, 379.

⁶⁴² VGMA. 744/85/22.

çoğunda zikirlerin yapıldığı semâhânelerin üst katı kadınlara tahsis edilmiştir. Kadınlara ait olan bu kafesli kısımların varlığından anlaşıldığı üzere zâviyelerde yapılan dinî merâsimlere, ilim meclislerine kadınların da katıldığını söyleyebilmek mümkündür. Zâviyelerin etrafında bulunan odaların bir bazıları da semâhânelerde hizmette bulunan sûfilerin barınması için tesis olunmuştur.⁶⁴³

4.2.4 Çilehâne

Sûfilerin, manevî tekâmüllerini sağlamak maksadıyla halktan uzaklaşarak inzivaya çekildikleri mekânlara çilehâne denilmektedir. Dar bir alanı kaplayan ve dış dünyaya kapalı bu mekânlar, *hâlvethâne*, *hâlvethâne*, *çilehâne* gibi isimlerle anılmıştır.⁶⁴⁴ Bu mekânlarda zühd, mücâhede ve riyâzet geleneği doğrultusunda sûfilere, seyrüsülûk esnasında nefislerini tasfiye etmeleri amacıyla ibadet ve tefekkür imkânı sunulmuştur. Sûfiler için hâlvethâne alanı olarak belirlenen bu yerler kimi zaman ıssız bir mevkide bulunan bir mağara olabildiği gibi kimi zaman da Horasanlı mutasavvıf Ebû Saîd Ebü'l Hayr örneğinde olduğu gibi hâlvethâne'nin (hâlvette olan kişi) kendisini baş aşağı astırdığı bir kuyu olabilmekteydi. XI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise tarikat usûllerinin belli kurallara bağlanmasıyla hâlvethâne kuralları ve hâlvethânelerin sahip olması gereken özellikler belirlenmiştir. Nitekim Şehâbeddin Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif* adlı eserinde hâlvethâne konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁶⁴⁵ Bu bilgilere göre hâlvethâneyi, sûfinin içinde yalnız başına namaz kılabilceği boyutlarda, dış dünyadan soyutlanmış, karanlık bir hücre olarak tanımlayabilmek mümkündür.

Anadolu'da ilk hâliyle günümüze ulaşan en eski hâlvethâneler, Afşin-Elbistan yakınlarında yer alan 1215 yılına ait *Ashâb-ı Kehf Ribatı*'nda bulunan mağara şeklindeki odalar kabul edilmektedir. Söz konusu mekânlardan birinde Hacı Bektâş'ın hâlvete girdiği yolundaki rivâyet dikkate alınırsa, sonradan Kâdiriyye'ye bağlı olarak faaliyet gösteren bu ribatın başlangıçta Hacı Bektâş'ın mürşidi Baba İlyâs Horasânî yoluyla Vefâiyye ya da Yeseviyye Tarikatları'ndan birine ait olduğu düşünülebilir.⁶⁴⁶

⁶⁴³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, 304.

⁶⁴⁴ M. Baha Tanman, "Hâlvethâne", 388.

⁶⁴⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 266.

⁶⁴⁶ Kemal Eraslan, *Ahmed Yesevi-Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, 304.

Konuyla ilgili benzer bir kayıt da Mevlânâ ile ilgili olmuştur. Rivâyete göre Mevlânâ, Konya ile Silles arasında bulunan bir dağ yakınındaki Bizans manastırına gelerek burada bir mağarada, yedi gün yedi gece hâlvete girmiş, belli bir süre sonra da kendini kaybetmiş bir vaziyette evine dönmüştür. Mevlânâ'nın i'tikâfa girdiği düşünülen, Selçuklular döneminde halkın da ziyaret ettiği bu yapıya sonraki yıllarda mescit bölümü ilâve edilerek, vakıflar bağışlanmıştır.⁶⁴⁷

4.2.5 Sûfî Odaları (Hücreleri)

Selçuklular döneminde sufilerin zâviyelerdeki eğitimleri sürecinde kaldığı hücreler, kubbeyle örtülü ya da üstü açık avlunun etrafında sıralanarak, çoğunlukla dikdörtgen planlı bir yapıya sahip olmuştur.⁶⁴⁸ Hücre terimi Anadolu'da var olan tarikatlar arasında en çok Mevlevîler tarafından kullanılmıştır.⁶⁴⁹ Konya Mevlânâ Dergâhı'nda hücrelerin sayısı genellikle on sekiz olarak belirlenmiştir. Mevlevîlikte saygın ve sembolik bir anlam taşıyan bu sayı, *nezr-i mevlânâ* olarak adlandırılmaktadır.⁶⁵⁰ Zâviyelerin kapısından girerken sağ tarafta yer alan hücreler, sırasıyla: aşçıbaşına, türbedara, tarikatçı efendiye ve zâbitana aittir. Dergâhta hücrelerde ikâmet eden dedelere *hücrenişin* adı verilmiştir. Bin bir günlük çilesini dolduran ve sonrasında dede pâyesi alan kişilerin kendilerine ayrılmış hücreye geçmesi de hücreye çıkmak olarak adlandırılmıştır. Bu amaçla düzenlenen törende seslendirilen gülbanklar, *hücre gülbangi* olarak adlandırılmıştır.⁶⁵¹ Hücreye çıkması akabinde üç gün hâlvete giren hücrenişin, bu sürenin bitmesinin ardından meydancı adı verilen görevli tarafından *hücre küşadı* adı verilen bir törenle mevlevîhânedeki günlük düzene dâhil olmuştur.⁶⁵²

4.2.6 Matbah ve Kiler

Anadolu'da zâviyelerde avluların bir bölümü sûfîlerin yemeklerini pişirmeleri ve malzemelerini muhafaza etmeleri için ayrılmıştır. Mevlevîhânelerde, *matbâh-ı şerif* olarak adlandırılan bölüm, selâmlığın içinde ve ona bağlı olarak tasarlanmıştır. Mutfak; zâviyelerde barınanlar, misafirler ve yoksul kimseler için

⁶⁴⁷ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 294, 551.

⁶⁴⁸ M. Baha Tanman, "Hücre", 455.

⁶⁴⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 627.

⁶⁵⁰ Yusuf Akyurt, *Konya Asarı Atika Müzesi Rehberi*, (İstanbul 1930), 53.

⁶⁵¹ Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, 21.

⁶⁵² M. Baha Tanman, "Hücre", 456.

yemek pişirilen mekân olmanın yanı sıra, tarikata giren kişilerin ilk eğitimlerini ve semâ meşklarını gerçekleştirdikleri mühim bir eğitim alanıdır.⁶⁵³ Anadolu’da Mevlevîliğin ekolleşmesinin öncesinde Mevlevî öğretilerin mukaddimesi olarak kabul edilen yer, Mevlânâ Dergâhı’nın matbahı olmuştur. Mevlevî kültüründe, yemeğin pişmesi ile insanın manevî olgunluğu arasında bir bağ kurulmuş ve bu da dergâhlarda mürit eğitiminin bir parçası kabul edilmiştir. Zâviyelerde bu bölüm Mevlevîlerce *matbah-ı şerif*, Bektâşîler tarafından da *aşevi* olarak adlandırılmıştır. Mutfakta erzağın muhafaza edildiği yer olarak bilinen kiler; Bektâşî zâviyelerinde *erzak evi*, mevlevîhânelerde ise *somathâne* ya da *taamhâne/yemekhâne* adıyla anılmıştır.

Mevlevî matbahlarında, Mevlevîleri topluca yöneten *kazancı dede*, mutfığa yeni giren Mevlevîlere yol gösteren *halife dede*, hücredeki sûfilere *aşçı dede*’nin emirlerini ileten *dışarı meydancısı*, çilesini tamamlayıp, hücre sahibi olacak müritlerin merâsim şerbetini yapan *şerbetçi*, bulaşıkları yıkayan *bulaşıkçı*, yemek kaplarının temiz tutulmasını kontrol eden *dolapçı*, sabahları zembille pazara gidip yiyecek temini yapan *pazarcı*, sofrayı kuran kaldıran, sofraya mahallini süpüren *somatçı*, müritlere ve misafirlere kahve yapıp sunan *içeri meydancısı*, matbahın kandillerini hazırlayan *içeri kandilcisi*, zâviyenin, kahvesini kavurup sonra da un hâline getirip kahve yapan *tahmisçi*, matbahın dışındaki kandillere bakan *dışarı kandilcisi*, mutfığı ve avluyu temizleyen *süpürgeci*, matbahın kandillerine nezâret eden *çerağcı* gibi hizmetliler görev almıştır. Böylece hiyerarşik bir yapılanma oluşturularak mutfaktan başlayan bu silsileyle manevî eğitimin yanı sıra insanlara hizmete devam edilmiştir.⁶⁵⁴

4.2.7 Kahve Ocağı

Kahve ocağı, diğer çeşitli müesseselerde olduğu gibi zâviyelerde de kahvelerin bir nakîb denetiminde hazırlandığı mekândır.⁶⁵⁵ Bu mekânlar, kişilere günün yorgunluğunu üzerlerinden atma imkânı sunmasının yanında ilmî sohbetlerin yapıldığı birer dinlenme alanı olmuştur. Anadolu’da pek çok zâviyede bu bölüm yer almıştır. Bu durumun bilinen örneklerinden biri Selçuklular

⁶⁵³ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr III.* haz. Abdülbâki Gölpınarlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 228.

⁶⁵⁴ Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, 396-398.

⁶⁵⁵ Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Tekkeler”, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, 5/44 (Ekim 1982), 29-34.

döneminde Ereğlili *Ahî Şihâbüddîn Zâviyesi*’nde görülmüştür. Mezkûr zâviye çevresinde son dönemlerde yapılan kazılarda mutfak ve bu mutfığa bağlı tandır ve alçıdan yapılmış delikli bir taşın yer aldığı, kahve ocağı olduğu düşünülen kare şeklinde bir alan bulunmuştur.⁶⁵⁶

4.2.8 Türbe

İslâm dünyasında tanınmış bazı şahsiyetlerin kabirleri, türbe olarak adlandırılmasının yanı sıra *makam*, *meşhed*, *kümbet*, *kubbe*, *darîh*, *buk*’a ve *ravza* gibi isimlerle de bilinmektedir. Bu tanımlamalar çoğunlukla burada medfun olan kişinin makamına, mensup olduğu zümreye ve yapının mimarî özelliğine göre değişkenlik göstermektedir.⁶⁵⁷ Anadolu’da da zâviyeler içinde ekseriyetle bir ya da birkaç zâtın sandukaları yer almıştır. Bu yapılardan biri Konya’da bulunan Mevlânâ Türbesi’dir. Burası, Selçuklu devlet adamlarından Alâmeddîn Kayser ve Süleyman Pervâne’nin karısı Gürcü Hatun tarafından Tebrizli mimar Bedreddin’e 160 bin Dirhem karşılığında inşa ettirilmiştir.⁶⁵⁸

Anadolu zâviyelerinde, yukarıda bahsi geçen mekânların yanı sıra arşiv vesikalarında geçen bilgilere göre başka birimlerin de var olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁹ Bu birimlerden ilki ahırlardır. Zâviyelere gelen misafirlerin beraberinde çoğu zaman hayvanları da olmuştur. Bu sebeple zâviyelerde hayvanların bağlanıp yemlendiği bu mekânlar gerekli görülmüştür. Bu yapılara ilâveten zâviyelerde samanlık da yer almıştır. Zâviyelerde yine gelen giden konukları karşılamak üzere *kapıcı odası* denilen bir bölüm de yer almıştır. Bu müesseselerde misafirlerin ağırlandığı misafirhanelerin yanında onlara kahve ikramının yapıldığı kahve odalarının da varlığı bilinmektedir. Zâviyelerde ayrıca zikir meclislerine katılacak olanların giyinmeleri için *camekân*⁶⁶⁰ olarak

⁶⁵⁶ Mikail Bayram, “Ereğlili Şeyh Şihabüddin Makbul Kimdir?”, S. Ü. *Selçuklu Araştırmaları Merkezi. III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 119-126, (Konya 1994) 123, B. Karamağaralı, “Ereğli Şeyh Şihabü’l-din Sühreverdi Külliyesi Kazısı”, *VII. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyetinde Vakıf Eski Eserlerin Restorasyonu Seminerleri*, (Ankara, 5-7 Aralık, 1990), 256.

⁶⁵⁷ İsmail Orman, “Türbe”, 464.

⁶⁵⁸ Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin I*, 549.

⁶⁵⁹ BOA. C. EV. 297/15121.

⁶⁶⁰ Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, (İstanbul 1978), 466.

isimlendirilen bir tür sandık odası olarak işlev gösteren bölümün de mevcûdiyeti bilinmektedir.⁶⁶¹

Tarikat faaliyetleri yanında toplumun çeşitli ihtiyaçlarına da cevap veren kimi zâviyelerde, doğrudan tasavvuf kurumlarıyla ilişkisi olmayan, bağımsız gelişme seyri gösteren kütüphane, darülkurra, çeşme ve sebil türünden birtakım tâli bölümlerin varlığı da bilinmektedir.⁶⁶² Bu durumun, zâviyelerde zaman içinde ibadet, eğitim ve barınma fonksiyonlarının bütünleşmesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

4.3 İktisadî Yönleriyle Zâviyeler

Dervişlik dedikleri hırka ile taç değil, gönlün derviş eyleyen hırkaya muhtaç değil anlayışı ile yola çıkan sûfiler, dünyevî isteklerden sıyrılarak yaptıkları her işte insanlığa faydalı olabilme çabası gütmüşlerdir.⁶⁶³

Anadolu sûfilik geleneğinde kişilere, çalışıp kazanarak geçimini temin etmeleri tavsiye edilmiştir. İslâm'ın iktisadî anlayışının müesseseseleşmesi olarak değerlendirilen bu kurumlar, dönemin pek çok iktisadî krizinin önlenmesinde de etkili olmuştur.⁶⁶⁴ Bu süreçte sûfiler, gerektiğinde bir asker gibi savaşa katılmış ve aynı zamanda da bir köylü gibi çalışıp üreterek iktisadî sürece katkı sunmuşlardır.⁶⁶⁵ Bu durumun Anadolu'da dikkat çeken örneklerinden biri Ahîlerdir. Dinî-tasavvufî tesirler içeren Ahî teşkilatı, Anadolu'da iktisadî sürece önemli katkılar sağlamıştır.⁶⁶⁶

Selçuklular devrinde, içtimâî düzenin devamlılığı, iktisadî sistemin canlılığıyla yakından ilgili olmuştur. İktisadî hâkimiyetin gerekliliği düşüncesinde olan Selçuklu sultanları, kuruluş döneminden itibaren geniş bir fütûhat politikası izlemiş, yeni yollar açmaya ve mevcut yolların emniyetine özen göstererek ticari hayatın canlılığını sağlamaya gayret göstermişlerdir. Bu durumun yansıması olarak da zâviyeler kurmuşlar, dağ ve su geçitleriyle köprü yakınlarına derbentçiler (silahlı geçit bekçileri) yerleştirerek yolcuların ve kervanların güvenliğini temin

⁶⁶¹ M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 256.

⁶⁶² Baha Tanman, *İstanbul Tekkeleri-Büyük İstanbul Tarihi*, (İstanbul 2015), 8/416.

⁶⁶³ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", 137.

⁶⁶⁴ Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, 90-91.

⁶⁶⁵ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", 143.

⁶⁶⁶ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Sûfiliği*, 123.

etmişlerdir. Devlet yetkilileri bu süreçte sûfilere ve o bölgede yaşayan köylüleri zaman zaman vergilerden muaf tutarak zâviyelerin tesis ve güvenliğinin sağlanmasını teşvik etmişlerdir.⁶⁶⁷ Zâviyeler ayrıca, fethedilen bölgeleri şenlendirmek, toprağı işlemek, iç ve dış ticaretin güvenliğini sağlamak, askerî sevk ve idâreyi kolaylaştırmak gibi amaçlara da hizmet etmiştir. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşmenin daha yoğun olduğu sonraki dönemlerde bile bu tür faaliyetler için devlet tarafından desteklenen zâviyelerin önceki dönemlerde daha fazla desteklendiğini söylemek mantıken yanlış olmaz. Zira bu çalışmanın konusu olan Türkiye Selçukluları devrinde, bahsedilen faaliyetlere daha fazla ihtiyaç duyulmuştur.

Selçuklular döneminde zâviyeler, göçmenleri sınır bölgelerine ve fethedilen alanlara yerleştirmede önemli görevler üstlenmiştir. Anadolu'yu yurt tutan sûfiler kendilerine bir yer belirleyip, zâviyelerini kurmuş ve vergiden çoğu zaman muaf tutulmuşlardır. Sûfilere devlet tarafından sunulan vergi muafiyeti dolayısıyla buraya yeni göçmenlerin gelmesi ile toplumsal sürecin şekillenmesi sağlanmıştır.⁶⁶⁸ Bu sûfiler, ayrıca ziraatla meşgul olan, bağ ve bahçede mahsul yetiştiren ve zâviye inşa etmekte usta kişilerdir. Boş toprak aramak, dağ ve bayırda toprak açmak, تنها bölgelere yerleşmek gayret gerektiren işlerdir. Türkmen sûfiler ve onların kılavuzluğunda yeni yerleşim yeri arayan halk, bunu başarmıştır. Buradan anlaşılıyor ki zâviyelerin çoğu boş toprak bulmak ve yurt edinmek için Rum memleketlerine yerleşen göçebe sûfiler ve efrâdı tarafından kurulmuştur.⁶⁶⁹

Selçuklular için iktisadî düzenin ve esnaf teşkilatının temel unsuru hiç şüphesiz Ahîler ve kurdukları zâviyeler olmuştur. Ahîler, Selçuklular döneminde şehir düzeninin sağlanmasında ve cemiyet huzurunun temin edilmesinde oldukça etkili olmuşlardır.⁶⁷⁰ Onların kurmuş oldukları zâviyeler, devletin iskân ettiği topraklarda kurulmuş ve devlet tarafından desteklenmiştir. Tesis olunan bu zâviyeler, ticaret ve güvenlik gibi konularda hem devlete hem de topluma hizmet etmiştir.⁶⁷¹ Bu duruma karşın Hacı Bektâş örneğinde görüldüğü üzere bu dönemde

⁶⁶⁷ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klâsik Çağ*, 155.

⁶⁶⁸ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klâsik Çağ*, 156.

⁶⁶⁹ Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, 143-145.

⁶⁷⁰ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Sûfiliği*, 125.

⁶⁷¹ Kara, "Tekke", 369.

bazı zâviyeler büyük yolların dışında, siyasî ve ticarî olanakların oldukça kısıtlı olduğu تنها bölgelerde kurulmuş ve bundan dolayı da bu zâviyelerin gelirlerinin sınırlı olduğu düşünülmektedir.⁶⁷²

4.3.1 Zâviye Vakıfları

Vakıf sistemi, İslâm medeniyetinde uzun yıllar boyunca hayır müessesesi olarak sosyal, kültürel ve iktisadî sürecin önemli kısmında etkili olmuştur. İslâm dünyasında cami, türbe, mescit, çeşme, köprü vb. vakıf hayratlarından biri de zâviyelerdir.⁶⁷³ Zâviyelerin bulunduğu yerde etkin bir şekilde faaliyet göstermelerinin önemli yollarından biri vakıf gelirlerine sahip olmalarıdır. Anadolu’da zâviyeler, kurum olarak ihtiyaçlarının karşılanması noktasında genellikle vakıflarla desteklenmiştir. Zâviye vakıflarının malî gücü yükseldikçe, zâviyenin de maddî ve manevî gücü artmıştır.⁶⁷⁴ Ancak merkezî otoritenin güçlenmesiyle bazı vakıflara ve zâviyelere, (daha çok bu amaçlarla kurulanlara) devlet tarafından el konulduğu dönemlerde şeyhler, farklı işlerde çalıştırılmıştır.⁶⁷⁵ Bu noktada Selçuklular dönemine ait vakıf kayıtlarından bazı zâviyelerin gelir ve giderleri hakkında sınırlı da olsa bilgi edinebilmek mümkündür.

Dönemin şer’iyye sicillerindeki kayıtlardan birinde Konevî Zâviyesi’ne ait bazı bilgilere rastlanılmıştır.⁶⁷⁶ Bu sicile göre Konevî Zâviyesi’nde bulunan görevlilerin ücretlerinin ödenmesi konusunda icâzet verilmiştir. Mezkûr sicilde bu durum şöyle ifade edilmiştir: *Budur ki Sadreddin Zâviyesi’nde sene 978 gurre-i Ramazân’ından gâyet-i Receb’e gelince vekîl-i harclık hidmetin idüp hidmet etdiği târihin mevâcibi alınmasına icâzet virilüp kayd olundu.* Bu tarihlerde Bevvablık (zâviye kapıcılığı) müşterek olarak tasarruf edilmiştir. Zâviyenin imamlığı ve vakfin tevliyeti de müşterek olarak yapılmıştır. Zâviyenin vakıf gelirleri arasında Hoca Cihan civarında bulunan arazilerden elde edilen bazı gelirler de yer almaktadır.⁶⁷⁷

⁶⁷² Eflâkî, *Menâkıbü’l-ârifin I*, 146-47.

⁶⁷³ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, 486.

⁶⁷⁴ Ocak, *Osmanlı Süfiliği*, 215.

⁶⁷⁵ Barkan, “*Kolonizatör Türk Dervişleri*”, 145.

⁶⁷⁶ Konya Müzesi Şer’iyye Sicilleri: Çeşme ve Şadırvan, 38/411, Ahmet Saim Arıtan, “Sadreddin Konevî Zâviyesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7, (Ağustos 1997), 298.

⁶⁷⁷ KŞS. Nr. 8, 116-1.

Selçuklular döneminde faaliyet gösteren bir Kalenderî zâviyesinin faaliyetleri, gelirleri ve giderleri hakkında döneme ait bazı kaynaklarda bazı bilgilere değinilmiştir. 1476 tarihli defterde kayıtlı bulunan Kalenderhâne'nin geliri, Ilgın Kazası'na tâbi Eldeş karyesinden elde edilen öşrün dörtte biri olarak belirlenmiştir.⁶⁷⁸ Şeyh Muhiddîn tarafından idare edilen zâviyenin gelirleri arasına Eldeş karyesinin öşrünün yanı sıra üç zemin, üç bağ ve bir değirmen eklenmiştir.⁶⁷⁹ Toplam gelirden günlük üç akçe zâviye şeyhine ödenirken geri kalan tutar ise âyende ve revendeye ayrılmıştır. Selçuklular döneminde bu örneklerin yanı sıra vakıf kaydına rastlanılamayan zâviyeler de mevcuttur. Cemel Ali Sultan/Durud, Pîr Ebî Sultan ve Hoca Ahmet Fakih Sultan zâviyeleri bu yapılara örnek gösterilebilir. Adı geçen zâviyeler Selçuklular devrinde faaliyette olmasına rağmen bazılarının vakıf kayıtlarına ancak Osmanlılar döneminde ulaşılmıştır. Selçuklular devrine ait bir yapı olan Pîr Ebî Sultan Zâviyesi'ne ait vakıf kayıtlarına Fâtih devrinde rastlanması bu duruma örnek gösterilebilir.⁶⁸⁰

Zâviyelerin malî kaynakları konusunda Bektâşî zâviyeleri de önemli örneklerden biridir. Bilindiği üzere Hacı Bektâş-ı Velî Zâviyesi'nin büyük yolların dışında kurulmuş olması başlangıçta zâviye gelirlerinin sınırlı olmasına neden olmuştur. İlerleyen süreçte Hacı Bektâş ve Bektaşîliğin Anadolu'da şöhretinin artmasıyla bu durum değişmiş ve böylece zâviyenin gelir kaynakları da artmıştır.⁶⁸¹ Bu dönemde Hacı Bektâş Zâviyesi'nin vakıf gelirleri, hisseler bölünerek muhtelif giderlere tahsis edilmiştir. Bu hisseler, tevliyet ve meşihata, Hacı Bektâş'ın ailesine, zâviyenin tamirine, yoksul kimselere ve zâviyede bulunan sûfilerin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarına ayrılmıştır.⁶⁸²

⁶⁷⁸ Eflâkî, *Menâkibü'l-ârifin* II, 63.

⁶⁷⁹ KKS. Nr. 49, 44-1.

⁶⁸⁰ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, 700.

⁶⁸¹ *Menâkib-ı Hacı Bektâş-ı Velî-Vilâyetnâme*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958), Suraiya Faroqhi, "1826 Öncesi Bektaşiler-Nüfuz (Etki) Savaşı ve Striktür (Yapı) Problemleri", *Alevî- Bektâşî Kültür Enstitüsü 1. Alevî-Bektaşî Sempozyumu*, (İstanbul: Kurtiş Matbaacılık, 2000), 113.

⁶⁸² BOA. 3104/232791, Vesika 1-4. BOA. 2363/177192, Vesika 5.

4.3.2 Vakıf Görevlileri

Zâviyeler, fizikî özelliklerine göre farklı vazifelere hâiz görevlileri içinde barındıran kurumlardır. Zâviyelerde hizmet eden zâviyedar, müteveli, hizmetkâr, ferraş, türbedar gibi görevlilerin sayısı zâviyelerin büyüklüğüne göre farklılık göstermiştir. Zâviyelerin kuruluş amaçları ve fizikî konumları bu durumda nispeten etkili olmuştur. İşlek bir güzergâh üzerinde olan zâviyenin gelen ziyaretçisi çok olduğu için zâviye hizmetinden sorumlu kişilerin sayısı da fazla olmuştur. Dolayısıyla bu zâviyeler çok sayıda insan için istihdam olanağı sağlamıştır. Diğer taraftan uğrak olmayan, şehir merkezinin uzağında bir bölgede kurulan zâviyelerde ise ihtiyaç duyulan görevli sayısı daha az olmuştur.

Zâviyelerde şeyh, zâviyedâr, duagû, tabbah, bevab, cüzhân, hâfız, ferraş, hâdim, müteveli ve aşçılık gibi çeşitli görevlerde bulunan kişilerin maaşları zâviye gelirleriyle ödenmiştir.⁶⁸³ Zâviyelerdeki başlıca görevliler şu şekildedir:

4.3.2.1 Zâviyedâr

Zâviyenin başında bulunan kişi, tarihî süreçte *postnişin*, *tekyenişin* ve *seccadenişin* gibi farklı isimlerle anılmıştır.⁶⁸⁴ Tahrir defterlerinde şeyh, zâviyedâr, meşihat tabirlerinin üçüne de rastlanmaktadır.⁶⁸⁵ Zâviyedârlık görevi, atama veya seçim yoluyla değil genellikle soya bağlı olarak devam etmiştir. Nitekim kaynaklarda bu görevin icrası, evlâda meşrut (koşula bağlı) olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda Mevlânâ Dergâhı'nda zâviyedâr atamaları dikkat çekmektedir. Bu göreve gelecek kişinin Mevlânâ'nın soyundan gelmesine önem verilmiştir.⁶⁸⁶ Mevlânâ Dergâhı postnişinleri konusunda, vaktinde dergâhta postnişinlik yapmış Said Hemdem Çelebi'nin hazırladığı ve kendi mecmualarına kaydettiği Çelebiler şeceresi bu noktada mühimdir. Hemdem Çelebi bahsi geçen listeyi uzun uğraşlar sonucunda hazırladığını ve bu konuda da Sâkıb Dede'nin *Sefîne-i nefîse* adlı eserinden oldukça istifade ettiğini belirtmiştir. Hemdem Çelebi'nin mezkûr

⁶⁸³ KKA. TD. nr. 583, v. 30a.

⁶⁸⁴ Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi- Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 78.

⁶⁸⁵ Ocak-Faroqhi, "Zâviye", 472.

⁶⁸⁶ VAD. no: 1074, vr. 54a

listesinde Hüsâmeddîn Çelebi, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi başta olmak üzere yaklaşık otuz bir postnişinin adı yer almaktadır.⁶⁸⁷

4.3.2.2 Müteveli

Müteveli kavramı, vakfiye şartlarını, şer'î hükümler çerçevesinde yerine getirmekle görevli kimseleri tanımlamak için kullanılmıştır.⁶⁸⁸ Selçuklular döneminde bazı zâviyelerde birden fazla mütevellinin varlığı tespit edilmiştir. Bu durum mevcut zâviyelerin geliri ile yakından ilgilidir. Örneğin Ahî Evran Zâviyesi'nin vakfına başlangıçta üç ayrı mütevellinin atandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁹ Yine döneme ait bazı kaynaklarda şeyh ve zâviyedar atamalarında görüldüğü gibi müteveli görevinin genellikle zâviyenin kurucusunun soyundan gelenlere tevcih edildiği bilinmektedir. Bazı zâviyelerde mütevelliler kimi zaman zâviye şeyhi olarak da görev yapmıştır. Tokat'ta bulunan Zâim Hankâh'ı buna örnek gösterilebilir.⁶⁹⁰ Mütevellilerin maaşları ise zâviye vakıflarından elde edilen gelirden ödenmiştir. Bu ödeme kimi zaman mahsulün yarısı ile senelik olarak yapılırken kimi zaman da günlük (yevmî) olarak gerçekleşmiştir.⁶⁹¹

4.3.2.3 Nâzır

Nâzır, çeşitli alanlarda görev yapan kişileri tanımlamak için kullanılan bir ifadedir. Bu tanımlamanın kullanıldığı kuruluşlardan biri de vakıflardır. Müteveli tarafından idare edilen vakfın düzgün işleyip işlemediği nâzırlar tarafından denetlenmiştir.⁶⁹² Zâviyelerde, müteveliye günlük beş akçe yevmiye ile senelik altı müd⁶⁹³ hubûbat verilirken nâzırlar günlük altı akçe ile senelik altı müd hubûbat karşılığı bu görevi yerine getirmiştir. Selçuklular devrinde Tokat'ta inşa edilmiş Ahî Paşa Zâviyesi'nde nâzırlık yapan bir görevliye, günlük üç akçe yevmiye ile senelik altmış kile buğday ve altmış kile arpa verilmiştir.⁶⁹⁴

⁶⁸⁷ Mustafa Sakıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân*, I-III, (Kahire 1283). Hemdem Çelebi'nin hazırladığı bu listenin üç adet kopyası Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi Uzlu Arşivi'nde bulunan bazı yazmaların içinde yer almaktadır.

⁶⁸⁸ Naif Öztürk, "Müteveli", 220.

⁶⁸⁹ KŞS. 14, 96.

⁶⁹⁰ BOA. TD, nr. 2, 43.

⁶⁹¹ BOA. C. EV. Nr. 127/6326.

⁶⁹² İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 148; Mehmet Genç, "Nazır", 450.

⁶⁹³ (Müd; genellikle hubûbat ve bakliyat gibi kuru gıdalar için kullanılan bir ölçü birimidir. 1 müd yaklaşık 875 Gram'a karşılık gelmektedir.)

⁶⁹⁴ TŞSD. no. 53, V. 188.

4.3.2.4 Bevvab

Bevvab, zâviyelerde kapıları bekleyen ve türbe kapısını açıp kapamakla görevli olan kişidir.⁶⁹⁵ Bu görevliler, zâviyelerde huzur ve güvenliğin tesisi hususunda da etkili olmuşlardır.⁶⁹⁶ Anadolu'da bevvab'ların görev yaptığı zâviyelerin, genellikle büyük kapasiteli ve yüksek gelire sahip olduğu düşünülmektedir. Bu durumun önemli bir örneği de Sadreddin Konevî Zâviyesi'dir. Bu tarihlerde zâviyede bevvablık görevi müşterek olarak tasarruf edilmiştir.⁶⁹⁷ Bu bilgiden anlaşılabacağı üzere bazı zâviyelerde bir görev için birkaç kişi birden görevlendirilmiştir. Bunun nedeni olarak da zâviyenin gelir kaynakları ve fizikî yapısı gösterilmiştir.

4.3.2.5 Duâgu

Duâgu tabiri, zâviyelerde tören ya da toplantı öncesinde ve sonrasında dua eden kimseler için kullanılmıştır. Duâgular, yaptığı dualar karşılığında belli bir miktar ücret almışlardır.⁶⁹⁸ Bazı arşiv belgelerinde Selçuklu zâviyelerinde hizmet eden *Duâgu* ismi verilen kişilerin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Duâgu, muhtemelen mevlit, kandil ya da (yakınında Cuma namazı kılınan bir mescit varsa) cuma günleri zâviyeyi ziyarete gelen kişilerin dua istediği görevlidir. Bir ihtimal de, bu görevlinin, türbede yatan şahsın ruhâniyetinden hastalığı için şifa isteyen veya bir isteğinin kabul olması için himmet bekleyen şahıslar için burada dua eden şahıs olabileceğidir. Anadolu'da bazı zâviyelerde bu görevlilerin varlığı bilinmektedir. Kayseri'de yer alan Şeyh Çoban Zâviyesi bunlardan biridir.⁶⁹⁹

4.3.2.6 Cüzhân

Selçuklular döneminde zâviye görevlilerinden biri de cüzhânlardır. Cüzhânlar, namaz vakitlerinden önce Kur'ân'dan cüzler okumakla yükümlü kişilerdir. Anadolu'da bazı zâviyelerde iki cüzhân görev almış. Bu kişiler pazartesi ve perşembe günleri zâviyelerde Kur'ân okumakla görevlendirilmiştir. Cüzhânlar için bir başka bilgi de Pîr Esad Zâviyesi'ne ait olup Konya şer'iyye sicillerinde yer

⁶⁹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 212.

⁶⁹⁶ KKA. TD. nr. 583, v. 5b-6a.

⁶⁹⁷ KŞS. Nr. 9. 182-4.

⁶⁹⁸ Kanar, *Örnekle Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 283.

⁶⁹⁹ BOA. TD. 1122, 6.

almaktadır. Bu kayıtlara göre zâviyede görev alan Abdullah adlı şahsın vefatı üzerine, Mehmed isminde bir zatın Konya’da Pîr Esad Zâviyesi’nde cüzhânlık yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁰ Döneme ait kayıtlardan çok sayıda vakfının olduğu bilgisine ulaşılan bu zâviyeye çeşitli aralıklarda da cüzhân atamaları yapılmıştır.⁷⁰¹ Kaynaklarda cüzhânlar hakkında yeterli bilgi bulunmamasına rağmen bu şahısların muhtemelen hâfız olan kişilerden seçildiği, türbedeki şahsın ruhâniyetine hediye etmek amacıyla insanların, bu görevlilere belirli zamanlarda Kur’ân hatmi yaptırdıkları düşünülmektedir.

4.3.2.7 Devirhân

Devirhân, sözlükte cami ve zâviye gibi kurumlarda namazdan önce Kur’ân okumakla mükellef olan kişiler için kullanılan bir adlandırmadır. Devirhânlar, ayrıca Cuma namazlarından önce Kur’ân’dan bir cüz okuyarak, ayda bir hatim yapmakla görevlidir.⁷⁰² Devirhânlık görevi, zâviyelerde Kur’ân’ı tecvid ve tertil üzere okuyan, takva sahibi hafızlara ya da âlimlere verilmiştir. Konuyla ilgili vakıf kayıtlarından Konya Mevlânâ Dergâhı’nda on devirhânın görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu görevliler, günün belirli saatlerinde Yâsin, Nebe, Mülk vs. sûrelerini okuyarak, Hz. Muhammed ve ashabının ruhuna hediye etmişlerdir.⁷⁰³ Bu durum zâviyelerin manevî yönünü göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır.

4.3.2.8 Ferraş

Ferraşlar, bazı müesseselerin halılarını yayan ve temizliğinden sorumlu olan kimselerdir.⁷⁰⁴ İslâm dünyasında kutsal kabul edilen mekânlarda temizlik yapan kişilere *ferrâşûn* adı verilmiştir. Abbâsîler, Gazneliler, Memlükler ve Selçuklular gibi devletlerin kurumlarında bu görevi yapanlar da *ferrâşûn* (*ferrâşân*) olarak anılmışlardır. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün siyâsetnâmesinde de bu görevlilerle ilgili dikkat çeken birkaç detaya rastlamak mümkündür. Buna göre ferraş olacak kişilerin hangi şehirden ve hangi mezhepten olduğu iyice tetkik edilmelidir. Sâve, Kum, Rey şehrinden olanlar ve Şîîler kesinlikle bu göreve

⁷⁰⁰ KŞS. Nr. 32. 22-2. 28 Zilhicce 1110 (27 Haziran 1699).

⁷⁰¹ 888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri, 27.

⁷⁰² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, 57.

⁷⁰³ VGM. Def: 474, sh. 242/168. “Vakıfın şartı gereği devirhan, Cuma ya da belirlenen herhangi bir günde öğle namazlarından önce Mülk Sûresi yahut başka bir sûre-i şerife okuyan zâttır.”

⁷⁰⁴ Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 606.

getirilmemelidir. Bu bilgiler, ferrâşın sarayda sultana yakın bir görevli olması hasebiyle önemine işaret etmektedir. Muhtelif kaynaklardan bazı Ermeniler'in de ferrâş olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan Alparslan'ı yaralayıp vefatına sebep olan, Yûsuf el-Hârizmî'yi öldüren mihter-i ferrâşın da Ermeni olduğu bilinmektedir.⁷⁰⁵ Benzer şekilde Anadolu'da belli başlı zâviyelerde bu görevlilere rastlanılmıştır. Ahî Evran, Ahî Muhyiddîn, Hamza Bey, Ahî Tayi ve Veled-i Kaylu Zâviyeleri bunlardan bazılarıdır. 1576 tarihli vakıf defterinde Hamza Bey Zâviyesi'nde ferrâşın görevi, *zâviyenin kapusın açup kilidleye* şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁰⁶ Ferrâşlar, günlük 1 akçe ile senelik değişen miktarlarda hubûbat ve nakit ücret almışlardır.⁷⁰⁷

4.3.2.9 İmam-Hatib-Müezzin

İslâm fetihleriyle birlikte üç kıtaya yayılan zâviyeler, bazen müstakil bir yapı olarak hizmet verirken bazen de çevresinde çeşitli yapıların biraraya gelmesiyle oluşan külliyelerin içinde yer almıştır. İmam, hatib, müezzin gibi görevlilerin yer aldığı zâviyelerin yakınında çoğu zaman cami, imâret ve türbe gibi binalar da yer almıştır. Selçuklular devrinde Anadolu'da bazı zâviyelerde bu görevlilerin varlığı bilinmektedir. Bu konuda Ahî zâviyelerinde müezzinlerin görev yaptığı ifade edilmektedir. Bu müesseselerde bu tür görevlilerin yer alması zâviyelerin hem kendi içinde hem de toplumla olan manevî bağını güçlendirmiştir.⁷⁰⁸ Anadolu'da bazı zâviyelerde ezan okuması için görevlendirilen müezzin vasfında kişilerin aynı zamanda ferrâş, bevvab, tabbah gibi görevleri de yürütmesi dikkat çekici olmuştur.⁷⁰⁹ Bu şekilde farklı görevlerin bir kişi tarafından yerine getirilmesi zâviyede bazı iktisadî sorunların olabileceğini düşündürmektedir.⁷¹⁰

⁷⁰⁵ Râvendî, *Râhatü's-sudûr I*, 119.

⁷⁰⁶ KKA. TD. nr. 583, v. 36a.

⁷⁰⁷ BOA. C. EV. 445/22549.

⁷⁰⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (Ankara: Cem Yayınevi, 1974), 27-28.

⁷⁰⁹ KKA. TD. nr. 583, v. 37a.

⁷¹⁰ Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 99.

4.3.2.10 Câbî

Arapça’da tahsildar anlamına gelen *câbî* terimi, zâviyelerde vakıf gelirlerini toplamakla görevli kişileri tanımlamak için kullanılmıştır.⁷¹¹ Câbîler, Selçuklular döneminde zâviyelere ait vergileri toplamakla yükümlü kimselerdir.⁷¹² Câbîlerin statüleri ve ücretleri vakıf şartlarına göre belirlenmiştir. Bu görevlilerin aldığı ücret, kurumun iş hacmine ve büyüklüğüne göre bir ile on akçe arasında değişmiştir. Câbîler, kendilerine ayrılan ücretlerin yanı sıra boşalan gayrimenkullerin kiraya verilmesi ya da el değiştirmesi gibi işlemleri yaparak da ek gelir elde etmişlerdir. Topladıkları gelirleri bir deftere kayıt etmek sûretiyle muhafaza eden câbîler, daha sonra bu defterleri vakıf mütevellisine gösterip onaylatmışlardır.⁷¹³ Anadolu’da kimi zâviyelerin gelir kaynaklarının dağınık olması ve bazı zâviyelerin de vakıf gelirlerinin yüksek olması câbî görevlendirilmesini zarûri kılmıştır. Konuyla ilgili Konya şer’îyye sicillerinde Şeyh Hasan Zâviyesi’ne yapılan câbî tayinlerine ait sınırlı bilgi bulunmaktadır.⁷¹⁴

4.3.2.11 Çahken

Çah, sözlükte *çukur*, *kuyu* gibi anlamlara karşılık gelmiştir. Çahken ise *kuyu kazıcı* olarak tanımlanmıştır. Dönemde faaliyet gösteren çoğu zâviyenin yakınında çeşme veya akarsu bulunmadığı için, gerek içme, temizlik gerekse hayvanlara su verilmesi maksadıyla kuyu kazılarak su teminine gidildiği anlaşılmaktadır. Bu kuyuların bakımı ve kuyudan su çekilerek zâviyenin istifadesine sunulması için böyle bir görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Zâviyelerde çahken olarak vazifeli kişiler, kuyulardan su çekmekle görevlidir. Selçuklular döneminde, Vezir Hankâhı, Hoca Münir Hankâhı ve Ahî Carullah gibi tasavvufî kurumlarda çahkenlerin görev yaptığı bilinmektedir. Bu müesseselerde çahkenlere verilen ücret, günlük ya da senelik değişen miktarlarda hubûbat olarak belirlenmiştir.⁷¹⁵

⁷¹¹ Yediyıldız, 1983, 56.

⁷¹² Mehmet İpşirli, “Câbî”, 530.

⁷¹³ Kahraman, *Karaman Vakıfları*, 103, 104.

⁷¹⁴ KŞS. Nr. 31, 284/3.

⁷¹⁵ KKA. TD. nr. 583, v. 9a-9b, 31b, 33b.

4.3.2.12 Türbehan

Türbehanlar, zâviyelere bağlı türbelerde Kur'ân okuyup ardından da dua etmekle vazifeli kişilerdir. Zâviye yakınlarında bulunan türbelerde görev yapan türbedarlar zâviye gelirlerinden istifade eden görevlilerdir. Türbehan bulunan zâviyelerde genel olarak bir kişi bu görevi icra etmiştir. Selçuklu zâviyelerinde türbehanların görev yapması zâviye ziyaretçilerinin çok olmasıyla da ilişkilendirilebilir. Mezkûr dönemde bu görevde bulunan kimseler oldukça itibar görmüştür. Bu sebepten ötürü, Mevlânâ'nın aşçısı Âteş Bâz Velî'nin türbehanının (Yakub Dede) dergâhta zikir esnasındaki konumu postnişinin hizasında olmuştur.⁷¹⁶ Türbehanlar güzel kavâid ve sağlam akâid donanımıyla zâviyelerde her sabah Kur'ân'dan bir aşr-ı şerif okumuşlar, bunların sevabını Hz. Muhammed ve diğer peygamberler yanında melik ve sultanların ruhlarına hediye etmişlerdir. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak da türbehanlar, yıllık toplam dört yüz dirhem almışlardır.⁷¹⁷

4.3.2.13 Hâfız (Huffaz)

Arapça'da *korumak*, *ezberlemek* anlamındaki hıfz kökünden türemiş bir sıfat olan hâfız sözlükte *koruyan*, *ezberleyen* anlamına gelmektedir. Anadolu'da zâviyelerde çok sayıda hafız görevlendirilmiş olup, bu kişiler tahrir defterlerine *huffaz* olarak kaydedilmiştir. Selçuklular devrinde, daha çok büyük zâviyelerde ve bilhassa Konya zâviyelerinde hafızların görev aldığı bilinmektedir.⁷¹⁸ Bu dönemde bazı zâviyelere ait vakıf gelirlerinin bir kısmı hâfızlara ayrılmıştır. Sultan II. İzzeddin Keykâvus (ö. 677/1278-79)'un kızı (Hont) Fatma Hatun vakfından anlaşıldığı üzere zâviye gelirlerinin bir bölümü hafızlara tahsis edilmiştir. Benzer bir durum Konya'da Pîr Esad Zâviyesi'nde de görülmüştür. Bu zâviyede gelirin bir kısmı burada görevli hafızlara eşit olarak dağıtılmıştır.⁷¹⁹ Döneme ait bazı sicil kayıtlarında Ahî zâviyelerinde de hafızların görev aldığı bilgisi mevcuttur. Bu durumun dikkat çeken örneklerinin başında Ahî Evran Zâviyesi gelmektedir. Bu zâviyede on bir huffaz'ın görev aldığı bilinmektedir.⁷²⁰ Zâviyede görevli huffaz

⁷¹⁶ Sâkib Dede, *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyan*, 211-212-213.

⁷¹⁷ VGMA, df. 93, sr. 79.

⁷¹⁸ KKA. TD. nr. 583, v. 31b.

⁷¹⁹ VGMA. 581: 490-491

⁷²⁰ TŞS. nr. 1, 151.

sayısı, Kur'ân'a verilen ehemmiyet ve zâviyenin merkezîliği konusunda fikir edinilmesinde mühim ayrıntılardan biridir.

4.3.2.14 Tabbah

Tasavvuf kültüründe *tabbah*, zâviyelerde yemek pişiren kişiler için kullanılan bir tabirdir.⁷²¹ Anadolu'da Ahî Paşa, Ahî Evran, Ahî Kâmil, Hamza Bey, Hoca Münir vb. zâviyelerdeki vazifeliler arasında tabbahlar yer almıştır.⁷²² Bilhassa mevlevî kültüründe tabbahlık önemli bir makamdır. Mevlevîhânelerde şeyhten sonra yetkili kişilerin başında, *ser-tabbâh* da denilen aşçıbaşı bulunmaktadır. Konya Mevlânâ Dergâhı'nda bu önemli görevi yürüten kişiler görev yapmıştır.⁷²³ Tabbahlar günlük bir akçe yevmiye ile senelik değişen miktarlarda hubûbat karşılığında görevlendirilmişlerdir. Mevlevîlik'te mutfak, Mevlevîliğe intisap niyetinde olan kişilerin eğitimlerinin yapıldığı bir mekândır. Mevlânâ Dergâhı'nda tabbahlık vazifesini Âteş Bâz Velî olarak tanınmış Yûsuf b. İzzeddîn yerine getirmiştir.⁷²⁴ Âteş Bâz Velî, zaman içinde mevlevî kültüründe manevî makam sahibi olmuştur. Bu nedenle de dergâhın matbahında *Ateş Bâz Velî ocağı* denilen ayrı bir bölüm ve *Ateş Bâz Velî kazanı* denilen özel bir kazan bulundurulmuştur. Matbahta ayrıca, aşçı dede ve onun yardımcısı kazancı dede, içeri meydancısı, sofrayı kuran somatçı, günlük içecek ikramını hazırlayan şerbetçi, matbahın kahvesini öğüten tahmisci, kapların kalaylanması ve temiz tutulmasına nezâret eden dolapçı, sabahın erken vaktinde zembille pazara çıkıp matbahın erzak ihtiyacını gideren pazarcı ve dergâhın bulaşıklarını yıkamakla görevli kişiler görev almışlardır.⁷²⁵

4.3.2.15 Sûfiyun

Yünden yapılmış kıyafetleri giyen kişiler için kullanılan sûfiyun kavramı, zaman içinde dinî bir hayat tarzını ifade etmek için kullanılmıştır.⁷²⁶ Vakıf defterlerinde Anadolu'da bazı zâviyelerde *sûfiyun* olarak adlandırılan kişilerin

⁷²¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 369.

⁷²² KKA. TD. nr. 583, v. 9a-9b, 31b.

⁷²³ Gölpınarlı, *Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik*, 396.

⁷²⁴ Sâkib Dede, *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyan*, 211-212.

⁷²⁵ Gölpınarlı, *Mevlevî Adap*, 396-398.

⁷²⁶ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 12-14.

kaydı geçmektedir.⁷²⁷ Bu tanımlama muhtemelen zâviyede hocalık görevini icra eden âlim şahsiyetleri tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.

4.3.2.16 Hâdim

Tasavvufa yönelen bir insan gerek nefsânî duygularından arınmak gerekse ihvânlarına hizmet ederek sevap kazanmak için hizmet görevini severek kabul etmiştir. Bu işi yaparken de hâdimler hem dünyevî kirlerinden arınma hem de din kardeşlerine hizmet etme amacı gütmüşlerdir. Bu açıdan zâviyelerde hâdim (hizmet) görevi önemsenmiştir. Hâdimliğin, müritlerin terbiyesi için de bir metot olarak kullanıldığı bilinmektedir. Tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, zâviyelerde ünlü sûfilerin hizmetinde hâdim denilen görevlilere rastlanılmıştır.⁷²⁸ Örneğin, Zeytûne adında bir hâdim, ilk devir sûfliğinin güçlü temsilcilerinden Ebû'l-Hüseyn Nûrî (ö. 295/908) ve Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) gibi sûfilerin hizmetinde bulunmuştur.⁷²⁹ Râbiatü'l-Adeviyye (ö. 185/801), Bâyezîd-i Bistâmî (v. 234/848) ve Ebû Hafs-Haddâd (ö. 260/874) gibi sûfilerin de hâdimleri olmuştur. Hizmetinde bulundukları sûfilerin, düşüncelerini ve kimi zaman da menkıbelerini nakleden bu kişilerin bazıları ilerleyen süreçte tasavvuf yolunda ilerleyerek şeyhlik makamına kadar yükselmiştir. Necmeddîn Dâye'ye göre hâdimler, Selçuklular döneminde, şeyh ve mukarreb (Allah'a yakın olma anlamında bir tasavvuf terimi) gibi yüce makamlarda bulunan kişiler olarak görülmüşlerdir.⁷³⁰ Sühreverdî ise, hâdimlerin zâviyelerde üstlendikleri görevlerden dolayı kimi zaman şeyhlerden bile üstün konumda olduklarını ifade etmiştir.⁷³¹ Sûfilerin zaman zaman kullandıkları *hâdimü'l-fukarâ* tabiri de bu görevde bulunan kimselerin tevazu sahibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca zâviyelerde görünürde Allah rızasını kazanmak amacıyla hizmet eden ancak özünde bunu maddî menfaat ya da itibar sağlamak için yapan hizmet ehline de mütehâdim (hâdim görünen sahtekâr) adı verilmiştir.⁷³²

⁷²⁷ KKA. TD. nr. 583, v. 31b.

⁷²⁸ Süleyman Uludağ, "Hâdim", 23.

⁷²⁹ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 696.

⁷³⁰ Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, 536.

⁷³¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 94.

⁷³² Uludağ, "Hâdim", 24.

4.4 Askerî Yönleriyle Zâviyeler

Selçuklu sultanları, saltanat yıllarında gerçekleştirdiği fetihlerin toplumsal zeminde daha kalıcı hâle gelmesi için dinî, içtimâî ve ilmî kurumlar tesis etmişlerdir. Bu amaçlara hizmet eden müesseseler, yaşanan iç karışıklıklar ve dış kaynaklı buhranlı süreçlerde Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Zâviyelerin askerî fonksiyonları konusunda, ribat tarzı yapıların öne çıktığı görülmektedir. Ribatlar ilk ortaya çıktıkları dönemde sınır boylarında askerî maksatlar için tasarlanan merkezler iken zaman içinde fetihlerin artmasıyla iç bölgelerde kalmaları nedeniyle sûfilerin barınma ve faaliyet yürütme merkezleri hâline gelmiştir. İslâm coğrafyasında ribatların sayısı zamanla artmıştır. Öyle ki *Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseriyle tanınan İran menşeli Müslüman coğrafyacı İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), Mâverâünnehir'de on binden fazla ribatın varlığından söz etmiştir.⁷³³

Stratejik ehemmiyeti olan ribatlar, umûmiyetle hudutlarda bulunan mevkiilerdir. İlk devirlerde, cihad için gelen gönüllülerin mekânı olan ribatlar, düşman saldırısı karşısında savunmasız kalan yerlerde yaşayan halk için de birer barınma alanı olmuştur. Konuyla ilgili olarak, İbn Haldûn ekolüne bağlı tarihçilerden Makrizî ve ünlü muhaddis Nuaymî'den şu nakil yapılmıştır: *Ribatlar, İslâm'da sûfilere ait bir yer olmanın yanında, ibadet ve hayırlı işler için de kullanılmıştır. Ribatlarda bulunan Murâbitûn adı verilen gönüllü kişiler, askerî eğitim haricindeki vakitlerini zikir, ibadet ve Kur'ân okumakla geçirerek, kendilerini cihada hazırlamışlardır.*⁷³⁴

Yukarıda nakledilen bilgilerden, genellikle askerî ve sosyal yardım merkezleri olarak bilinen bu yapıların ayrıca yoksul, köylü ve ilme talip olan kimselerin de barındığı, dinî sohbet ve müzakerelerin yapıldığı birer ilim merkezi olduğu anlaşılabılır.

⁷³³ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/203-205.

⁷³⁴ İsmail Yiğit, "Ribat", 78.

Zâviye, han, hankâh ve ribat gibi ortak amaca hizmet eden kurumlar, devlet tarafından mübâdele ve seyahat gibi amaçlara yönelik olarak genellikle tehlikeli görülen bölgelerde kurulmuştur. Yol güzergâhında olan dağlarda ve boğazlarda tesis edilen bu yapılar, jandarma karakollarına benzetilmiştir.⁷³⁵ Bu yapıların, yolların emniyeti için taşıdığı önem konusunda müellif Eflâkî'nin eserinde yer verdiği ayrıntılar mühimdir.⁷³⁶

Bu kurumlar daha sonraları Anadolu'ya giren Moğolların da askerî sebeplerle konakladığı mekânlar olmuştur. Moğol komutanı Baycu Noyan'ın Eyyüphisar civarında bulunan Sultan Kılıçarslan'a ait bir ribatta kışladığı, Moğol şehzadesi Kongurtay'ın da aynı civarda bulunan Pervâne Ribatı etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar ribatların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından taşıdığı önemi göstermektedir.⁷³⁷

Ticarî ve askerî olarak topluma faydalı hizmetlerinin yanında Selçuklular döneminde kimi zâviyeler zaman içinde bazı yıkıcı faaliyetlerin de merkezi olmuştur. Dede Garkın'ın halifesi, Türkmen Şeyh Baba İlyas, Moğol istilâsıyla Hârezmşahlar Devleti'nin yıkılması sonucu Anadolu'ya gelmiştir. Amasya'ya bağlı İlyasköy'de, Sultanı I. Alâeddin Keykubad döneminde Baba İlyas tarafından bir zâviye yaptırılmıştır. Bu zâviye Sultan II. Gıyâseddin döneminden itibaren Türkmenlere karşı yürütülen politikalar sonucu bozulan dengelere karşı isyan hazırlıklarının yapıldığı mekân olmuştur. Baba İlyas'ın çevresinde toplanan Yesevî, Vefâî, Kalenderî ve Haydarî Türkmen sûfilerinin de katıldığı bu isyan amacına ulaşamamıştır.⁷³⁸

Selçuklu asrında, zâviyelerin askerî olarak üstlendiği görevin ne kadar etkili olduğunu gösteren örneklerden biri de Anadolu'da fütüvvet geleneğinin takipçisi Ahîlerdir. Cemiyet düzenini muhafaza etme, toplumda asayiş sağlama konusunda

⁷³⁵ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara 2002), 9/133-153, 45.

⁷³⁶ Konuyla ilgili eserde geçen bir anlatım şöyledir: *Bir gün Sivaslı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervâne ve başka emirlerle beraber Mevlânâ'yı ziyarete gitmiştir. Mevlânâ, ona hangi konaktan geldiğini sorduğunda Fahreddin de ona, Emir Pervâne Hânî'ndan geldiğini söylemiştir. Mevlânâ ona bu yol üzerinde Pervâne'nin hânı olup olmadığını sorunca o da: Evet vardır, onun zamanında emniyet ve asayiş o derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklayabilmiştir* şeklinde karşılık vermiştir. Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 177.

⁷³⁷ Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, (Ankara: TTK, 1964), 10/39 471-496 (491).

⁷³⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, 488-489.

devletin yanında yer alan Ahîlerin, faaliyet gösterdikleri mekânlar olarak Ahî zâviyeleri, yalnızca ibadetlerin ve dinî sohbetlerin yapıldığı manevî eğitim kurumları olmamışlardır. Bu faaliyetlere ilâveten Ahî zâviyelerinde ata binme, kılıç kuşanma, ok atma ve avlanma gibi etkinliklere yer verilmiştir.⁷³⁹ Nitekim ünlü seyahatnâmesinde Ahîler hakkında bilgi veren İbn Battûta da onların Anadolu'da Türkmen toplulukları arasında köy ve kasabalarda huzuru bozan grupları uzaklaştırmak için eğitilmiş, donanımlı birer asker gibi vazife üstlendiklerinden söz etmektedir.⁷⁴⁰

Selçuklular döneminde Ahîler, devletin yanında bir tutum sergilemişlerdir. Ahîler, devlet otoritesinin azalıp, kargaşanın yoğunluk kazandığı dönemlerde, devletin yalnızca meslekî ve iktisadî alanlarda ilerlemesi için değil aynı zamanda toplumun huzur ve bekâsı için de büyük çaba göstermişlerdir.⁷⁴¹ Selçuklu Devleti'nde idarî teşkilatın kuruluş yıllarında özellikle de Moğol istilâsı esnasında Ahîler, şehirlerde ve köylerde mahallî idarenin temsilcisi olmuşlardır.⁷⁴²

Selçuklular döneminde Ahîlerin ayrıca siyasî meselelerde de etkili oldukları anlaşılmaktadır. Ahîlerin bu konuda önemli rol oynadıklarını ilk hadise, Sultan II. Kılıçarslan'ın vefatından sonra oğulları Gıyâseddin Keyhüsrev ve Tokat Meliki Rükneddîn Süleyman Şah arasında yaşanan taht mücadelesi sırasında yaşanmıştır. Süleyman Şah bu süreçte Konya üzerine yürümüş ve burayı muhasara altına almıştır. Bunun üzerine Konya Ahîleri ve fityan reisleri bir araya gelmişlerdir. Bu meselede meşru sultan olarak gördükleri Gıyâseddin Keyhüsrev'in tarafında olan Ahîler ara bulucu olarak şehrin muhasarasının kalkmasında etkili olmuşlardır.⁷⁴³

Ahîlerin yapmış olduğu hizmetlerin, Anadolu'nun İslâmlaşma süreci yanı sıra devletin bekâsında da etkili olduğunu gören Sultan I. Alâeddin Keykubad da pek çok alanda Ahîleri desteklemiştir. Ancak bu durum Keykubad'ın oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in saltanat yıllarında (1237-1246) farklı bir seyir izlemiştir. Bu yıllarda sultan Gıyâseddin, Ahîlere karşı babasının devam ettirdiği tutumdan vazgeçmiş ve onları rahatsız edecek bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu sebeple

⁷³⁹ Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, 196.

⁷⁴⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 443.

⁷⁴¹ Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, 19.

⁷⁴² Kazıcı, "Ahilik", 1/541.

⁷⁴³ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye I*, 52-53.

Ahîler de kendisine karşı mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Sultan II. Gıyâseddin'in, Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenik düşmesinin ardından Ahîler, Kayseri, Tokat ve Sivas'ı ele geçiren Moğollara karşı mücadele ederek bu şehirleri başarılı bir şekilde savunmuşlardır.⁷⁴⁴ Moğolların 1243 yılında Kayseri'yi muhasarası sırasında *Bâciyân-ı Rûm* teşkilâtına mensup kadınların da şehrin savunmasına fiilen katılıp, savaştıkları bilinmektedir.⁷⁴⁵ Bu dönemde ayrıca uc bölgelerde Türkmen aşiretler arasında savaşçı Anadolu Bacıları üyesi kadınların var olduğu düşünülmektedir.⁷⁴⁶

Selçuklu Devleti'nde, sultanlara ya da diğer devlet büyüklerine isyan etmek isteyen devlet adamları da zaman zaman Ahîlerin gücünden faydalanmak istemişler ancak Ahîler bu konuda taraf olmayarak sükûn ortamını korumaya çalışmışlardır. Bu duruma örnek olarak, Selçuklu devlet adamlarından Ebûbekir Pervâne Konya'da Ahî liderleriyle gizlice toplanarak birçok vaatle onları Vezir Şemseddîn İsfahani'ye karşı isyana teşvik etmiştir. Ahîler de bu durum karşısında, taraflar arasındaki mücadeleye dahil olamayacaklarını açıkça ifade etmişlerdir.⁷⁴⁷

4.4.1 Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma Sürecinde Zâviyeler

Tarikatlar ve mensuplarının barınma yerleri olan zâviyeler, kuruluş amaçları itibarıyla insanlara, İslâm'ın emrettiği gibi bir hayat sürme, İslâm ahlâkını benimseme ve öğretme temelinde faaliyet yürütmüştür. Bu anlamda zâviyelerin, insana ve diğer varlıklara iyi davranma, düşkünlere el uzatma ve onların can ve mal güvenliğini sağlama, fikir ve inanç özgürlüğünü temin etme gibi haklardan mahrum olanlara yardım etme, vatani ve devleti koruma, toplumsal birliğe destek olma gibi fonksiyonları da üstlenmeye çalıştıkları görülmüştür.⁷⁴⁸ Sosyal bütünleşmenin tesisi için mücadele eden bu kurumlar, sağladığı imkânlar sebebiyle Anadolu halkı tarafından desteklendiği gibi gayr-i müslim unsurların da takdirini kazanmıştır.⁷⁴⁹ İslâm'ın yayılmasında bu toplumsal mekanizmaların yanında sûfilerin etkisi de

⁷⁴⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 440.

⁷⁴⁵ Mikail Bayram, *Fatma Bacı ve Baciyân-ı Rûm*, (İstanbul: Nüve Kültür Merkezi, Yayınları, 2008), 90.

⁷⁴⁶ Mikail Bayram, *Fatma Bacı ve Baciyân-ı Rûm*, 91.

⁷⁴⁷ İbn Bîbî el-Evâmirü'l-Alâ'îyye II, 98-99; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 460-462.

⁷⁴⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 328.

⁷⁴⁹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (Ankara 1994), 5/259-310.

oldukça önemli olmuştur. Bu dönemde faaliyet gösteren sûfîlerin kişisel özellikleri ve öğretileri Müslüman olmayanları İslâma ısındırma noktasında oldukça etkili olmuştur.⁷⁵⁰ Bu süreçte ayrıca sûfîlerin devlet otoritesiyle ilişkileri de sürecin önemli etkenlerinden biri olmuştur. Çoğunlukla hürmet ve hoşgörü çerçevesinde ilerleyen bu münasebet halk tarafından ilgiyle karşılanmış ve böylece Anadolu’da İslâmlaşma süreci hız kazanmıştır.

Anadolu’nun Türk yurdu hâline gelmesinde, Türkistan’dan gelen Yesevî ekolüne mensup sûfîlerin etkisi oldukça büyük olmuştur.⁷⁵¹ Bu sûfîler, toprağa, devlete, dine bağlı, kimseye el açmayan, kendi emeğiyle geçinen, örnek insanlar olarak tanınmışlardır. Bu zâtlar, iskân amacıyla gittikleri yerlerdeki insanların hayata tutunması konusunda manevî destek vererek, toparlanmasını sağlamışlardır. Öte yandan tasavvuf ehli bu şahsiyetler, farklı dinlere mensup kişilere karşı hoşgörülü tavır sergilemişlerdir. Böyle bir süreçte Moğollar’ın İslâm dünyasında yarattığı kargaşadan canlarını kurtarmak için batıya doğru ilerleyen çok sayıda tasavvuf ehli şahsiyet, Anadolu’ya gelmiştir. Bu kişilere *Horasan Erenleri* denilmiştir.

Yesevî düşüncesi ilerleyen yıllarda, Anadolu’nun tefekkür tarihinde pek çok sosyal yapılanmanın kaynağı olmuştur. Yesevî felsefesine daha sonra aynı ekolden beslenen Bektâşîleri de katmak mümkündür. Kendilerini Yesevî’nin müritleri olarak tanımlayan Bektâşîler, *Horasan Erenleri* olarak Anadolu’da varlık göstermişlerdir. Dini değerleri ve hoşgörüyü esas alan zümreler, Anadolu’da belli mevkiilere yerleşerek buralarda insanların dinî ve ahlâkî eğitiminde rol oynamışlardır.⁷⁵² Anadolu’da özellikle kırsal bölgelerin muhafazasını sağlayan Türkmen sûfîlerin bir kısmının *alp*⁷⁵³ karakteri taşıdığı bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle bu kişilerin bir kısmı tasavvufî kimliklerinin yanı sıra birer akıncı olarak da yurt savunmasında görev almışlardır.

Selçuklular döneminde bu akıncı sûfîlerden biri Kayseri’de yaşamış Şeyh Omuzu Gürzlü’dür. Bu zâtın adı halk arasında *Omuzu Güçlü* olarak bilinmekle

⁷⁵⁰ Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi I*, 600.

⁷⁵¹ Ahmet T. Karamustafa, “Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu”, 86.

⁷⁵² Hacı Bektâş-ı Velî, *Kitâbü'l-fevâid*, 10-29.

⁷⁵³ Alp kavramı; kahraman, cesur, yiğit ve gazi anlamlarına gelen şahıs adı, sıfat ve unvan olarak kullanılmaktadır.

birlikte, savaşlarda gürz kullandığı için sonraki yıllarda *Omuzu Gürzlü* adını aldığı düşünülmektedir. Türkistan'dan büyük göçle gelen, binlerce erenden biri olarak Anadolu'ya gelen Omuzu Gürzlü halk arasında hem sûfi hem de akıncıbaşı olarak tanınmıştır. Bu sûfinin I. Haçlı Seferi'ne katılmış olması onun savaşçı yönünü gösteren durumlardan biridir. Kaynaklarda Ahmed Yesevî'nin yedinci halifesi ve Babaî Şeyhi⁷⁵⁴ olarak da geçen Emir Çin Osman (Emirci/Emirce Sultan) da Selçuklular döneminin akıncı sûfilerinden biridir. Emirci Sultan, bu süreçte Dânişmendiye olarak bilinen bölgede varlık göstermiş bir Türkmen şeyhidir. Diğer Yesevî sûfileri gibi o da yaşadığı yerde zâviyesini kurmuş ve burada hocası Yesevî'nin eğitim ve irşat metodunu uygulamıştır. Emirci Sultan ayrıca Yozgat şehrinin kurulmasında ve iskânında etkili olmuştur.⁷⁵⁵

Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma sürecinde bir diğer sûfi, Dede Garkın'dır. Hârizmliler ile birlikte Moğollar önünden kaçıp Anadolu'ya gelen Garkın'ın, 1220'li yıllarda Maraş-Elbistan havalisine yerleştiği düşünülmektedir. Yaşadığı devirde Maraş, Malatya, Urfa ve Mardin gibi şehirlerde yoğun propaganda faaliyetleri başlatan Dede Garkın, göçebe Türkmen sûfileri arasında büyük etkiye sahip olmuştur. Sultan I. Alâeddin Keykubad da kendisine on yedi köyü vakıf olarak vermiştir. Dede Garkın kendisine vakfedilen bu topraklarda kurduğu zâviyesinde görüşlerini Türkmenler arasında yaymıştır. Çok sayıda müridi olduğu düşünülen Şeyh Garkın, Anadolu'nun özellikle kırsal kesiminde Vefâîliğin yayılmasında etkili olmuştur.⁷⁵⁶

Horasan Ereni olarak bilinen bir diğer sûfi de Şeyh Turesân Velî'dir. Selçuklular zamanında Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Ürgüp-Göreme yöresinde tasavvufî faaliyetlerini sürdüren bu zâtın Haçlı Seferleri ve Moğol İstilâsı sırasında halka manevî anlamda destek olduğu bilinmektedir.⁷⁵⁷

İslâmiyet'in Anadolu'da yayılma sürecinde Hacı Bektâş-ı Velî de oldukça etkili olmuştur. Hacı Bektâş, zâviyesinde yalnızca kendi müritlerine değil aynı zamanda da yine Ürgüp civarındaki Hristiyanlara ve Moğollara İslâm dinini öğretmeye çalışmıştır. Kendisinin ayrıca Hristiyanlarla iyi ilişkiler içinde olduğu ve

⁷⁵⁴ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik Kalenderiler*, 72.

⁷⁵⁵ A. Yaşar Ocak, "Emirci Sultan", 155.

⁷⁵⁶ Elvan Çelebi, *Menâkıb-ı kudsîyye fî menâsibi'l-ünsîyye*, 10.

⁷⁵⁷ BOA. EV.THR, 151/27.

onların ihtidasında önemli roller oynadığı bilinmektedir. Hoşgörüsü ve insanları ortak duygularda birleştiren kişilik özelliği sebebiyle bölge Hristiyanları Hacı Bektâş'ı kendi inançlarında bulunan Aziz Charalambos gibi kutsal bir konumda görmüştür.⁷⁵⁸

Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma sürecinde Horasan erenlerine benzer bir gayret gösteren gruplardan biri de Ahîler olmuştur.⁷⁵⁹ Ahî zâviyelerinde yetişen kişiler, Türk ordularından önce henüz fethedilmemiş topraklarda zâviyeler inşa ederek halka hizmet etmiş ve böylece onların gönüllerini fethetmiştir. Ahîler, insanları manevî olarak birbirlerine yakınlaştırmışlardır. Ahî birlikleri Anadolu'nun şehir ve köylerinde Türkleşme ve İslâmlaşmayı teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda ücra köy ve kasabalarda kurdukları zâviyelerle buraların iskânını sağlamışlardır. Anadolu'ya doğru yapılmış olan sûfi akını ve bu sûfilerin köylere yerleşerek toprak işleri yanı sıra İslâm propagandasıyla meşgul olmaları Anadolu'nun Türkleşme sürecinde Ahî zâviyelerinin önemini ortaya koymaktadır.

Türkler, Anadolu'ya geldiğinde el sanatları Ermeni ve Rum ustaların elinde bulunmaktaydı. Anadolu coğrafyasında siyasî hâkimiyetin pekiştirilmesi aynı zamanda yerli Rum ve Ermeni zanaat erbabıyla rekâbet edebilmek için iktisadî faaliyetlerde Türkler'in de inisiyatif sahibi olması gerekmektedir.⁷⁶⁰ Ahî teşkilatı da bu konuda faaliyet yürüterek Anadolu'nun meslekî sürecine yön vermiştir.⁷⁶¹ Ahîlerin esnafılıkta ahlâk ve terbiyeye özen göstermesi Hristiyanlar üzerinde iyi intibalar bıraktığı için, bu durum Anadolu'da gayrimüslim halkın ihtidasında etkili olmuştur.⁷⁶² Ahî Evran'ın, siyasetnâme türünde kaleme alıp, II. İzzeddîn Keykâvus'a sunduğu *Letaif-i hikmet* adlı eseri bu konuda içerdiği bilgiler dolayısıyla önem taşımaktadır.⁷⁶³ Bahsi geçen eserde Evran, Sultan İzzeddîn'e, Anadolu'daki Hristiyan halka iyi davranmasını ve devlet bütçesinden onları da faydalandırmasını tavsiye etmiştir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere insanları ayırt

⁷⁵⁸ A. Yaşar Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları II*, (İstanbul 1981), 31/41.

⁷⁵⁹ Cemal Anadol, *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 51.

⁷⁶⁰ Yusuf Ekinci, *Ahilik*, (İstanbul 1991), 57.

⁷⁶¹ Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 494-496.

⁷⁶² Abdullah Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 152.

⁷⁶³ Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, (İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2012), 89.

etmeyen ve onlara hoşgörüyü yaklaşan Ahî Evran, Selçuklular döneminde İslâmiyetin yayılmasında öncü isimlerden biri olmuştur. Kendisinin kurmuş olduğu zâviyeler de onun bu tür amaçlarına hizmet eden müesseseler olmuştur.⁷⁶⁴

4.4.2 Anadolu'nun İmar ve İskânında Zâviyeler

İskân terimi sözlükte *sürekli oturmak üzere bir kimseyi bir yere yerleştirmek, boş bir yeri meskûn hâle getirmek, yurt edinmek* gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁶⁵ İslâm coğrafyasının imar sürecinde hemen her şehirde çeşme, köprü, han, hamam, kervansaray, cami, mescit, dergâh ve zâviye gibi kurumlar inşa edilmiştir. Selçuklular devrinde de bu tür imar faaliyetleri yapılarak Anadolu'nun iskân süreci hızlanmıştır. Selçuklu sultanları Anadolu'da yeni bir bölgeyi fethettikleri zaman ilk iş olarak orada cami, medrese ve zâviye inşa ettirmişler, ticaret ve sanat erbabını buralara yerleştirmişlerdir.⁷⁶⁶ Selçuklu sultanlarının hâkimiyeti altındaki toprakları mâmur hâle getirme konusunda uyguladığı bu iskân siyasetinde sûfilerin de önemli sorumlulukları olmuştur.⁷⁶⁷

Anadolu'da zâviyelerin mühim bir kısmı boş toprak bulmak, kendilerine yurt edinmek için gelip Anadolu'ya yerleşen sûfiler tarafından kurulmuştur. Yeni açılan boş toprakların imar ve iskânı, zâviyeler kurmak sûretiyle gerçekleşmiştir. Zamanla devletin teşviki ve gözetimi altında zâviye kuran şeyh ve sûfiler, yeni araziler açmış ya da ölü toprakları yeniden canlandırmışlardır. Zorlu bir süreç neticesinde zâviye kurucularından beklenen âyende ve revendeye hizmet ederek, bir anlamda devletin, tebaasına karşı yerine getirmesi gereken kamu hizmetine de destek olmuşlardır.⁷⁶⁸ Zâviye kuran sûfiler, bir zümre teşkil etmekten ziyade; çalışarak toprak açmakla devletin en büyük kuvvetini oluşturmuşlardır. Sûfiler sadece ekilmeyen ya da ölü toprakları diriltmekle kalmamış her türden meyve, bağ ve bahçe yetiştirmede, bina ve değirmen yapmada güzel örnekler vermişlerdir.⁷⁶⁹ Ahîlerin idare ettiği zâviyelerin Anadolu'da sayı bakımından oldukça fazla olduğu görülmüştür. Neredeyse bütün şehir ve kasabalarda kurulmuş Ahî zâviyelerinin

⁷⁶⁴ Ahî Evran, *Letâif-i hikmet*, nşr. G. Yusufi, (Tahran 1340), 252-253.

⁷⁶⁵ Yunus Koç, "İskân", 650.

⁷⁶⁶ Ekinci, *Ahîlik*, 66.

⁷⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, (Ankara 1999), 4/581.

⁷⁶⁸ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", 312.

⁷⁶⁹ Aksarâyî, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, trc. M. Nuri Gençosman, (Ankara 1943), 179.

varlığını İbn Battûta; *Bilâd-ı Rûm*’da *sâkin Türkmen akvâmının her vilâyet ve belde ve karyesinde mevcut* diyerek dile getirmiştir.⁷⁷⁰ İbn Battûta’dan aktarılan Ahîlerin eşkiyayı ortadan kaldırmak gibi bir görevi olduğuna ilişkin ifadeleri, onların askerî yönüne işaret etmesi bakımından önemlidir.

Selçuklu toplumunda bazı zâviyelerin kurucularının kadın olmaları ya da zâviye idâresinin bir kadına bırakılması da önemli bir husus olmuştur. Bu konuda *Bâciyân-ı Rûm* adı verilen sûfî kadınların Anadolu iskânındaki rolü büyüktür. Kurulan zâviyeler vasıtasıyla bu kadınlar, ordularla birlikte ve zaman zaman da onlardan önce fütuhata çıkmış ve düşman kuvvetlerini mânen fethetmişlerdir. Bâciyân-ı Rum, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Ahîlik teşkilatı içerisinde yapılmış, Anadolu’da göçmen Türkmen hanımların oluşturduğu bir kadın örgütüdür ve örgütün kurucu lideri Fatma Bacı’dır. XIII. yüzyılda Anadolu’ya göç etmiş bu Türkmen kadınların Hacı Bektâş-ı Velî’den edindikleri bilgilerle Anadolu’nun İslâmlaşma sürecine büyük hizmetleri olmuştur. Bu teşkilata bağlı kadınlar, dinî ve kültürel faaliyetlerini bir tarikat disiplini dâhilinde yürütmüşlerdir.⁷⁷¹ Usta-çırak ilişkisi içinde eğitime tabi olan Bâciyan-ı Rûm mensubu kadınlar; çadircılık, keçecilik, boyacılık, dokumacılık, oya ve dantel işleri, askerî faaliyetler, misafir ağırlama ve dinî-tasavvufî eğitim gibi çeşitli alanlarda aktif olarak yer almışlardır. Evhadüddîn-i Kirmânî’nin menâkıbnâmesinde Kirmânî’nin Kayseri’deki müritlerinin İstanbul’a ve diğer Hristiyan beldelere halı ve kumaş ihraç ettikleri ifade edilmiştir.⁷⁷² Bu halı ve kumaşların da Ahîlerin Kayseri’de kurdukları sanayi bölgesinde, Külâhduzlar çarşısındaki dokuma ve örgü tezgâhlarında imal edildiği anlaşılmaktadır. Ahî birlikleri buradan elde ettikleri gelirin bir kısmıyla da zâviyelerinin giderlerini karşılamışlardır. Bâciyân-ı Rûm’un Anadolu’da iş hayatında üstlendiği görevler, Selçuklular döneminde meslekî düzende kadınların da aktif olarak yer aldığını göstermektedir.⁷⁷³

Zâviyelerin Anadolu’yu imar ve iskân sürecinde gayrimüslim unsurları da unutmamak gerekir. Öyle ki bu zümreler zâviyelerde yük taşımak, tarım ve hayvancılık gibi çeşitli görevleri yerine getirmişlerdir. Müslüman olmayan zâviye

⁷⁷⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 402.

⁷⁷¹ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf-Anadolu’da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 24.

⁷⁷² *Menâkıbnâme-i Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî*, 108-109.

⁷⁷³ Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 163,

çalışanlarından bazılarının, zaman içinde şeyh ya da sûfilerin sohbet ve davranışlarından etkilenecek Müslümanlığı seçtiği anlaşılmaktadır. Zâviyelerin bünyesinde çalışan bu kimseler arasında özellikle heterodoks olarak tanımlanan zümrelerin sayıca çokluğu dikkat çekmektedir. Bunların ahî, abdâl, baba, dede, vb. unvanları taşıyan Babaî/Vefâî ve Bektâşî geleneğine bağlı kimseler olduğu düşünülmektedir.⁷⁷⁴

Ahîler de inşa ettikleri zâviyelerle Anadolu imarına katkı sağlamışlardır. Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunluğu geleneksel hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Ahîlerin katkısıyla zamanla besicilik dışında zanaat erbabı da esnaf, nakliyeciler ve işçi olarak iktisadî sürece katkı sağlamışlardır. Bunun sonucunda da dar surlar içinde, kalelere sıkışmış olan şehirler genişlemiştir. Günümüzde Türkçe adlar taşıyan birçok şehrin (Aksaray, Kırşehir, Alâiye/Alanya gibi) imarı da bu dönemde gerçekleşmiştir.⁷⁷⁵

4.5 Sosyal Yönleriyle Zâviyeler

Selçuklular döneminde faaliyet gösteren zâviyeler, ilmî hizmetlerinin yanında toplumsal sürece katkılarıyla da dikkat çekmektedir. Tasavvuf ehli kişiler ya bizzat kendilerinin yaptırdığı ya da sultanlar/devlet adamlarınca yaptırılan zâviyelerde, topluma uzun yıllar hizmet sunmuşlardır.⁷⁷⁶ Halkın çeşitli vesilelerle bir arada bulunduğu zâviyeler, sadece ilme talip kişiler için değil; yoksullar, kimsesizler, yolcular için de mühim mekânlar olmuştur.⁷⁷⁷ İhtiyaç sahibi insanlar, bu kurumlarda misafir edilmiş, yiyecek ve barınma ihtiyaçları giderilip sûfilerin sohbetlerine katılma imkânı bulmuşlardır. Bu yönleriyle zâviyeler, kuruldukları ilk yıllardan itibaren yürüttükleri faaliyetlerle sosyal hizmetler kurumu niteliği taşımıştır. Nitekim zâviyelerin sosyal hayattaki yerini gösteren önemli bir olay da Mevlânâ'nın cenazesi sırasında gerçekleşmiştir. Cenazenin önünde giden yedi öküz, Ebû Bekir Niksârî'nin zâviyesine gönderilmiş ve orada kesilerek yoksul kimselere dağıtılmıştır.⁷⁷⁸ Bu kayıttan, sosyal düzende kişilerin ihtiyaçlarının

⁷⁷⁴ A. Yaşar Ocak, "Zaviyeler", 262.

⁷⁷⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991), 360.

⁷⁷⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1986), 6/94.

⁷⁷⁷ Kara, "Tekke", 369.

⁷⁷⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 596.

giderilmesi konusunda zâviyelerin etkili kurumlar olduğunu anlayabilmek mümkündür. Benzer şekilde Ahî zâviyeleri de faaliyet gösterdiği dönemde sosyal bütünleşme mekânları olmuştur. Ahî teşkilatı aracılığıyla toplumda farklı özelliklere sahip bireyler ortak değerler etrafında toplanarak uyumlu insan grupları hâline getirilmiştir. Ahîler, bu konuda devletle ortak hareket ederek sosyal devlet anlayışı gereğince halka iyi davranılmasını ve ihtiyaç sahiplerinin mağduriyetlerinin giderilmesini kendilerine görev addetmişlerdir.⁷⁷⁹

Zâviyelerin kurulduğu yerler, hangi tarıkata mensup oldukları, gelir gider durumları, mürit-mürşit münâsebetleri, ilmî sürece katkıları gibi konulara ait bazı ayrıntılara vakfiyeler ve arşiv belgelerinden ulaşabilmek mümkün olmasına rağmen bu vesikalardan zâviyelerin sosyal fonksiyonları hakkında sınırlı düzeyde bilgi edinilmektedir.⁷⁸⁰ İslâm dünyasında zâviyelerin sosyal yönlerine ve gündelik faaliyetlerine ait bilgilere ulaşma konusunda seyahatnâmelerin önemli bir yeri vardır. Çalışmamıza konu olan dönem itibarıyla bu eserlerin başında İbn Cübeyr, İbn Battûta ve Evliyâ Çelebî seyahatnâmeleri gelmektedir. Örneğin İbn Battûta, XIII. yüzyıl İslâm coğrafyasını ayrıntılı olarak ele aldığı seyahatnâmesinde uğradığı memleketlerde misafir olduğu zâviyelerde gündelik hayat, sosyo-kültürel ve iktisadî düzen konusunda önemli bilgiler vermiştir.⁷⁸¹

Zâviyelerin sosyal yönünün gelişmesi konusunda devlet mekanizması da etkili olmuştur. Selçuklu sultanları, ilk dönemlerden itibaren devletin bekâsı için yalnızca siyasî ve askerî kuvvetin yeterli olmadığıнын farkında olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak, ilmin ve kültürün de önemini vurgulamışlardır. Fetihlerin kalıcılığının sağlanması konusunda imkân nisbetinde kurulmuş olan medrese, dergâh ve zâviyelerin faaliyetleri etkili olmuştur. Bu noktada bilhassa Ahî zâviyeleri, teşkilatlanma ve önemli vazifeleri yerine getirme konusunda ön plana çıkmıştır.⁷⁸² Anadolu’da faaliyette olduğu yıllarda sivil toplum kuruluşları gibi görev yapan Ahî teşkilatı, sosyal düzenin korunmasında önemli roller üstlenmiştir. Fethedilen bölgelerde kurulan zâviyeler, etrafında teşekkül eden cami ve medrese

⁷⁷⁹ Bayram, “Selçuklu Devlet Yapısı”, 46.

⁷⁸⁰ Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi-Sivas Ali Baba Zâviyesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 72.

⁷⁸¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 32-33.

⁷⁸² İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 70-73.

gibi kurumlarla benzer amaçlar güderek, halka hizmet sunmuş ve devletin hâkimiyet alanını korumuştur. Kimi zaman şehir merkezlerinde kimi zaman ise yol başlarında, ıssız geçitlerde, تنها yerlerde kurulan bu zâviyeler, sosyal hayatı kolaylaştırmıştır.⁷⁸³

Selçuklu toplumunda, belirli bir sürede müesseseleşen zâviyelerin kuruluş temeline bakıldığında, topluma hizmet eden kurumlar olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kurumlar, din ve dil birliğinden ziyâde öncelikli hedef olarak sosyal ve askerî düzene güç kazandırmıştır.⁷⁸⁴ Her tarikatın kendine ait zâviyesi mevcuttur. Sûfîler, günlük faaliyetlerini bağlı oldukları tarikatın usûllerine uygun hayat sürdürmüşlerdir. Zâviyelerde düzen, merkezde ya da kırsalda gündüzleri çeşitli meslekleri icrâ ederek ya da bağ/bahçelerde çalışarak, akşam ise dinî meclislere katılım göstererek devam etmiştir.⁷⁸⁵ Şehir merkezlerinde ya da kırsalda kurulan bu zâviyeler, sultanlar ve halk arasındaki kültürel anlamda irtibatı da sağlayarak bir anlamda yayın organı vazifesi görmüştür. Bu müesseseler yoluyla böylece din, ahlâk, sanat ve kültür gibi unsurlar halk nazarında daha etkili hâle gelmiştir.⁷⁸⁶

Zâviyelerin, Selçuklu Devleti'nin sosyal nizâmına katkı sağlayan yönlerinden biri de talebeler için kalacak yer, yiyecek temini ve kütüphane hizmetleri sunması olmuştur. Örneğin zâviyeler, çeşitli faaliyetleriyle aynı zamanda güzel sanatlar merkezi görevi de üstlenmiştir. Bu müesseseler arka planda incelendiğinde, karışık dönemlerde toplumun ruhunu onaran birer şifahâne gibi hizmet sunmuştur. Bu sebeple savaşımlardan, isyanlardan, vergiden bunalan halk ihtiyaç duyduğu sükûneti ve manevî huzuru zâviyelerde bulmuştur. Zâviyeler ayrıca yerinden, yurdundan uzak kalanların, kimsesizlerin ve yoksulların sığınağı olmuştur.

Günümüzde dernekler, huzurevleri vb. kurumlar tarafından yürütülen sosyal hizmetler, önceki devirlerde zâviyeler aracılığıyla tek çatı altında yürütülmüştür.⁷⁸⁷ Anadolu kültüründe insanların biraraya gelip dertleşmeleri, yardımlaşmaları,

⁷⁸³ İbn Battuta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 400-444.

⁷⁸⁴ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, 134-142.

⁷⁸⁵ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Sûfiliğine Bakışlar*, 221.

⁷⁸⁶ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, 146.

⁷⁸⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, 75-84.

bireylerin toplumsal hayata kazandırılması da yine zâviyeler vasıtasıyla olmuştur. Gariplerin, yolcuların barınma, yeme vs. ihtiyaçlarını karşılayan zâviyeler, bu gibi hizmetlerle halkın teveccühünü kazanmıştır.⁷⁸⁸

Zâviyelerin, Selçuklular döneminde bu derece önemli bir kurum olmasında devletin ve toplumun bu kurumlarla olan ilişkisi önemli olmuştur. Devletin bu kurumlara olumlu ve himâyeci tutumla yaklaşması kurumsal açıdan da zâviyeleri ve sûfileri Selçuklu toplumunda son derece saygın bir konuma taşımıştır. Fertlerin ilmî, irfanî, ahlâkî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan zâviyeler, toplumda iyiliği yayıp kötülüğü bertaraf etme göreviyle manevî bir toplum inşa etmeye çalışmıştır.

Selçuklular döneminde zâviyeler, temele insanı alan misafirperver bir anlayışla uzun yıllar hizmet sunmuştur. Zâviyelerin kuruluş esası da insanı temele aldığı için devlet ve bu müesseselerin işleyişi paralellik arz etmiştir. Bu nedenle hem devlet hem de zâviyeler için insan özne konumunda olmuştur. Devlet de zâviyelerdeki çeşitli faaliyetlere rağbet eden halkını ihyâ etmek için gereken çabayı göstermiştir.⁷⁸⁹ Benzer amaçları vesilesiyle her iki kurum, kuruluşundan yıkılışına kadar insanı yaşatmak amacıyla ortaklaşa hareket ederek toplumsal sürece katkıda bulunmuştur.⁷⁹⁰

4.5.1 Zâviyelerde Gündelik Hayat

Manevî kültürün Anadolu'da yaygınlık kazanmasında pay sahibi olan zâviyelerde sûfiler, hayat akışı içinde kendilerine verilen gündelik işlerini yapmanın yanında bağlı oldukları tarikatın terbiyesi gereği olan günlük evrâd u ezkârı da yerine getirmişlerdir. Anadolu zâviyelerinde günlük hayatta insanlar genel olarak iki grup olarak yer almıştır. İlk grubu, misafir olarak gelen geçici kişiler diğer grubu ise bu zâviyelerin dâimî mensupları oluşturmuştur. Toplumun hemen her kesiminden insanların vakit geçirdiği bu mekânlar, güzel ahlâk sahibi bireylerin yetişmesini sağlayarak dinî ve milli değerlerin muhafazasında etkili olmuştur.⁷⁹¹

⁷⁸⁸ Sühreverdî *Avârifü'l-ma'ârif*, 130.

⁷⁸⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 400.

⁷⁹⁰ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfiler, Devlet ve Ulemâ*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2007), 25.

⁷⁹¹ Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, (İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2007), 300.

Selçuklular dönemi zâviyelerinde gündelik faaliyetler genellikle ibadet merkezli olarak devam etmiştir. Bu duruma örnek olarak Konya Mevlânâ Dergâh'ı verilebilir. Bu mekânda sûfiler her sabah, namazın akabinde icra olunan *zîkr-i celâl*'e katılmış, ardından da lütuf ve ihsanını Allah'tan dileyerek dualar okumuşlardır.⁷⁹² Mevlânâ'nın da dergâhta her gün sabah namazından sonra şu duayı okuduğu rivâyet edilmektedir: *Allah 'ım, gönlümü ısıt, kulağımı ısıt, gözümü ısıt, saçımı ısıt, derimi ısıt, etimi ısıt, kanımı ısıt, önümü ısıt, ardımı ısıt, altımı ısıt, üstümü ısıt, sağımı ısıt, solumu ısıt, Allah 'ım, ışığını arttır, bana ışık ver, ey nurun nuru, ey merhamet edenlerin en merhametlisi, merhametinle beni nur et.*⁷⁹³ Dergâhta bulunan kişilere, nefsâni duygulardan sıyrılmaları ve hak yolunda işler yapmaları tavsiye edilmiştir. Gün içinde bu mekânlarda namazlarını cemaatle kılmaya gayret eden sûfiler, meydân-ı şerifte yapılan zikir meclislerine de katılmışlardır. Kendisine günlük verilen vird ve zikirleri zamanında yerine getirmeye dikkat eden sûfiler, boş vakitlerinde ise Mesnevî'yi okumuşlar ve bu eserde yer alan bilgilerden hareketle insan ilişkilerinde daha özenli olmuşlardır.⁷⁹⁴

Zâviyelerin gündelik düzenine ait bilgiler konusunda daha önce de bahsi geçtiği üzere seyahatnâmeler önemli bir yere sahiptir. Bu konuda İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde dönem zâviyelerinin iç tasarımı ve günlük düzeni konusunda verdiği bilgiler önem taşımaktadır.⁷⁹⁵ Ünlü seyyahın, anlattıklarından yola çıkarak, bu dönemde faaliyette olan zâviyelerde toplanan meclislerde Kur'ân okunduğu, semâ ve mûsiki icrası yapıldığı, vaizler tarafından etkileyici sohbetler verildiği ve

⁷⁹² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn* I, 271-272.

⁷⁹³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn* I, 287.

⁷⁹⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 4/733.

⁷⁹⁵ Ünlü seyyah Anadolu'da misafir olduğu bir zâviye hakkında şunları söylemektedir: *İkinci namazını kıldıktan sonra şeyh gelerek bizi zâviyesine götürdü. Burası çok güzel bir bina idi. İçerisi güzel Anadolu yastıklarıyla döşeli idi. Irak camlarından yapılmış kandiller vardı. Büyük odaya beysun denilen ve bakırdan yapılmış büyük fitilli lâmbalardan beş adedi yerleştirilmişti. Bunlarda erimiş iç yağı yakılıyordu. Onlar için Türkçe'de çerâğçi denilen vazifeliler görevliydi. Zâviyeye bir yolcu geldiği zaman, kapıcı tarafından karşılanıp, kim olduğu, nereden gelip nereye gittiği hakkında bilgi alındıktan sonra içeri buyur ediliyordu. Eşya ve hayvanları yerleştirildikten sonra hamama sokuluyor ve güzelce yıkanıyor, sonra bir odaya alınıp, yiyecek ve içecek ikram ediliyordu. Akşam namazından sonra zâviyede Kur'ân-ı kerîm okunuyor ve sohbet ediliyordu. Gece yarısı zikir ve diğer nafile ibadetlere (teheccüde) kalkılıyor ve bu her gün aynı şekilde sürüp gidiyordu. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 405.*

bu sohbetlere devlet erkânından ve halktan dileyen herkesin katılabildiği bilgisine ulaşılmaktadır.⁷⁹⁶

Günlük düzende zâviyelerde; talebeler dinî, ahlâkî ve adap içerikli eserler okuyarak ve şifahî geleneği devam ettirerek eğitim gördükleri gibi, müderris, fakih ve tecrübeli ustalarla yapılan sohbetleri dinleyerek, semâ ve raks yapmak sûretiyle ilmî süreci manevî boyuta taşımışlardır. Manevî terbiye ile iş ahlâkının bütünleştiği bu disiplinli ortam, sadece Türk iktisadî yapısını etkilemekle kalmayıp, sohbet meclisleriyle gelenekselleşerek, inanç şeklinde yüzyıllar boyu etkisini sürdürmüştür. İnsanlığın yüce esasları olarak kabul edilen eline, beline, diline hâkim olmak anlayışı Ahîliğin temel felsefesi olarak kabul edilmiştir.⁷⁹⁷ Ahlâk mektebi olarak da adlandırılan Ahî zâviyelerinde elin anlamı hırsızlık etmemek harama el uzatmamak, belin anlamı iffetli bir ömür geçirmek, dilin anlamı ise tatlı dilli olmak, yalan beyanda bulunmamaktır. İnsanlar zâviyelerde bu düşünce ile eğitilmişlerdir. Bu zâviyelerde yetişen kimseler dürüst, iyi huylu, cömert ve yardımsever olma özellikleriyle topluma örnek olmuşlardır.

Zâviyelerde gündelik düzende sûfiler manevî olarak gelişimlerini sürdürürken diğer yandan da gayrimüslim kesime İslâm'ı tebliğ konusunda etkili olmuşlardır. Sûfiler, zâviyelerini ziyaret eden kişileri renk, dil, din, mezhep ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin hoşgörüyü karşılamışlar ve onlara tarikat kültüründe manevî bir yere sahip çorbalarından ikram etmişlerdir. Sûfiler ayrıca mazlumların yanında yer alıp onlara iyi davranmışlar, çevredeki topluluklara faydalı olmaya çalışmışlardır. Her fırsatta insana hizmet etmeyi ve insanlığa yatırım yapmayı ibâdet şuuru içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Sûfilerin, zâviyelerde yapılan sohbetlerde evliyânın ahvâli, menkıbeleri ve manevî hâlleri hakkında aktardığı bilgiler, müslim ve gayrimüslim kitlelerin ilgisini çekmiş ve bu anlatımlar bahsi geçen gruplar için birleştirici etkiye sahip olmuştur. Sûfilerin zâviye haricindeki meslekî yaşantılarında ticârî ilişkilerde dürüst, samimi, mazlumların yanında yer alan tavır sergilemeleri gayrimüslim kitleler için örnek teşkil etmiştir. Bu süreçte yine sûfilerin köyler kurmaları, kasabalar tanzim etmeleri, yol güvenliklerini

⁷⁹⁶ Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler-Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler*, (İstanbul: YKY Yayınları, 2020), 288.

⁷⁹⁷ Cemal Anadol, *Türk İslam Medeniyetinde Ahilik kültürü ve Fütüvvetnameler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 94. Ali Rıza Sayan, *Tarihin Getirdikleri*, (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1978), 381.

sağlamaları müslim ve gayrimüslim kitleler arasındaki düşmanlıkları izale etmiştir. Fetihlerden önce ve sonra bölge halkına hoşgörüyü yaklaşan ve yaşantılarıyla bölge halklarının ilgisini çeken sûfiler, bölgede emniyet ve dayanışma ruhunun öncüleri olmuşlardır. Toprakların fethinden önce gönüllerin fethini önemseyen sûfiler halkın arasına karışmışlar ve halkın gündemini yakından takip etmişler ve İslâm'ı yerel halkların anlayabileceği dilde anlatmaya çalışmışlardır.⁷⁹⁸

4.5.2 Misafir Ağır lama

Misafirperverlik, Türk-İslâm kültürünün önemli manevî değerlerinden biridir. İslâm toplumlarında; örf, âdet, gelenek ve göreneklere göre gelen misafir en güzel şekilde ağırlanmıştır. İslâm kültüründe, misafire hürmet ve hizmet için, yol üstünde kervansaraylar, hanlar, hankâhlar, dergâhlar, zâviyeler ve misafirhâneler inşa edilerek pek çok toplumda benzeri görülmemiş misafirperverlik örneği gösterilmiştir.⁷⁹⁹

Misafire verilen değer Anadolu'da bir kültür hâlinde devam etmiştir. Zâviyeler de bu anlamlı görevi yerine getiren mühim kurumlardan biri olmuştur. Selçuklular döneminde zâviyeler, yabancılara yardım etmek, yiyecek temini, barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak konusunda sosyal düzenin yeri doldurulamayacak müesseseleri olmuştur.⁸⁰⁰ Çeşitli tarikatların faaliyet alanı olan zâviyelerde, gelen geçen misafirlere, muhabbet ve hürmetle ikramda bulunulmuştur. Bu konuda bilhassa Mevlânâ Dergâhı ve Sadreddin Konevî Zâviye'si hemen her kesimden insana kapılarını açan, çok sayıda önemli ziyaretçiyi ağırlayan devrin iki büyük tarikat yapısıdır. Bu sebeptendir ki Sultan Alâeddin Keykubad Selçuklu Devleti'nin başına geçince, Abbasi halifesi Nâsır-Lidînillâh, Sühreverdîye Tarikatı'nın kurucusu ünlü müfessir Şehâbeddin Sühreverdî'yi fütüvvet temsilcisi olarak Anadolu'ya göndermiştir. Sühreverdî'nin gelişini haber alan sultan, Aksaray'da bir karşılama merasimi düzenlemiştir. Bu buluşmada Keykubad, Sühreverdî'yi sarayına davet etmiştir. Sühreverdî de sultana, bir sûfinin yerinin ancak bir zâviye olacağını belirterek dönemin zâviyelerinden birine misafir olmuştur.⁸⁰¹ Sühreverdî'nin konuk olduğu zâviyenin, onun aile büyükleriyle önceye

⁷⁹⁸ Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, 147-154.

⁷⁹⁹ Oğuz, M. Öcal, *Paldır Kültür Kentleşmeler*, (Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2019), 39.

⁸⁰⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 285.

⁸⁰¹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alaiyye*, 254.

dayanan münasebeti ve tasavvufî düşüncelerine yakınlığı dolayısıyla ya Mevlânâ'nın dergâhı ya da Konevî'nin zâviyesi olduğu düşünülmektedir.

Konya Mevlânâ Dergâhı'nda devrin âlim ve sûfilerinin yanında bazı önemli devlet adamları da misafir edilmiştir. Bunlardan biri Selçuklu veziri Celâleddîn Karatay'dır. Mevlânâ, *seçilmiş beylerin ulusu, millet ve din celâli* olarak tanımladığı Karatay'ı, dergâhında şanına yakışır bir şekilde ağırlayıp daima taltifte bulunmuştur.⁸⁰²

Hemen her kesimden ziyaretçisi bulunan Konevî Zâviyesi'nde de önemli zâtlar misafir edilmiştir. Bu zâviyeye en sık gelen sûfî Mevlânâ olmuştur. Konevî, misafiri Mevlânâ'dan öğütler almış ve onun yoksul kimseler için yardım talebinde bulunduğu mektuplarına da hoşgörüyle mukabelede bulunmuştur. Mevlânâ, Konevî'nin zâviyesine misafir olarak gittiği vakitlerde, zikir meclislerine katılmış ardından da Konevî'den *Câmiu'l-usûl* adlı eseri dinlemiştir.⁸⁰³

Ahî zâviyeleri de benzer şekilde topluma sunduğu hizmetlerle ön planda olmuştur. İbn Battûta seyahatnâmesinde bu durum için dikkat çeken ifadeler kullanmıştır.⁸⁰⁴ Misafir ağırlamak bazen zâviyeler arasında bir rekabet konusu olmuş ve hatta kimi zaman zâviye üyeleri bu konuda karşı karşıya gelmiştir. İbn Battûta'yı konuk etmek isteyen iki Ahî grubunun mücadele etmesi bu duruma örnek verilebilir. Ahîlerin günlük faaliyetleri konusunda İbn Battûta'nın verdiği bilgiler oldukça mühimdir. Battûta misafir olduğu bir Ahî zâviyesinde bayramların bir yardımlaşma şeklinde, birlik içinde kutlandığını belirtmiştir. Bayram sabahı, seyyah arkadaşlarıyla camiye gittiği vakit, Ahîlerin mesleklerini sembolize eden bayraklar eşliğinde davul-zurna ve borularıyla, silah kuşandıklarına tanık olmuştur. Buraya gelen Ahîlerin yanında büyük ve küçükbaş hayvan ve ekmek yükleri olduğu görülmüştür. Bu kurbanlıklar mezarlıklara yakın mevkilerde kesilip, pişirilerek yoksul kimselere dağıtılmıştır.⁸⁰⁵ Burada bahsedilen motifler, Ahî zâviyelerinde bayramların nasıl karşılandığını, hangi ayrıntılara dikkat edildiği, sürecin nasıl planlandığını görebilmek açısından önemlidir.

⁸⁰² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin* I, 254.

⁸⁰³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, 177.

⁸⁰⁴ İbn Battûta seyahatnâmesinde konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *Dünyada bu zâviyelerden güzel işler işleyenleri görmedim Şiraz ve İsfahan halkının bu hususlarda onlara benzerliği varsa da Anadolu'daki zâviyeler seviyesinde olamamıştır.* İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 286.

⁸⁰⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* I, 410.

Ahî zâviyelerinde misafir ağırlanması hususunda Bacıların da görev aldığı bilinmektedir. Bu kadınlar, yurtlarından ayrılıp Anadolu'ya gelen göçmenlerin Ahî zâviyelerinde ağırlandığında görev almışlardır. Bacılar, konuklara barınma, yiyecek ve yeni ortama uyum sağlamalarını kolaylaştıracak çeşitli hizmetler sunmuşlardır. Sadece göçmenlerin değil aynı zamanda kimsesiz ve yoksulların yedirilmesi, içirilmesi ve barındırılması da bu zâviyelerde Bacılar tarafından yapılmıştır.⁸⁰⁶ Bu durumun bir göstergesi olarak İbn Battûta, seyahatnâmesinde kaldığı bir zâviyede Türkmen kadınların kendisine sunmuş olduğu hizmet ve ikramlardan hareketle Ahîlerin misafirperverliğinden övgüyle söz etmiştir.⁸⁰⁷ İbn Battûta'nın gezi notlarından ayrıca Niğde'de de ahîlerin varlığından söz edilebilir. Ünlü seyyah, seyahatnâmesinde bu şehre geldiğinde burada Ahî Çaruk (Caruk) isimli bir şahsın zâviyesinde ağırlandığını aktarmıştır.⁸⁰⁸ 1330'lu yıllarda Niğde'ye gelen İbn Battûta burada Ahîler tarafından karşılanmış ve Ahî Çaruk'un zâviyesinde misafir edilmiştir. Anonim Selçuknâme'de Ahî Çaruk isimli birinden bahsedilmekte ise de söz konusu kişinin Niğdeli Ahî Çaruk ile aynı kişi olup olmadığı belli değildir.⁸⁰⁹

Selçuklular döneminde, zâviyelerde misafirliğin süresi bazen çeşitli sebeplerle uzun olmuştur. Bu süreç genellikle bir eserin bu mekânlarda kaleme alınıp, tamamlanması ve ilim dünyasına kazandırılmasına olanak tanımıştır. Kayseri'de divitdarlık ve Niğde'de kâtiplik, naiblik ve kadılık gibi çeşitli görevlerde bulunan Kadı Ahmed'in, *el-Veledü's-şefik* adlı Farsça eserini Nizâmüddin Ahmed b. Ali'nin *zâviye-i ma'mûre* denilen Niğde'deki zâviyesinde tamamlaması bu duruma örnektir.⁸¹⁰

Misafirlerin ağırlanması ve onlara ikramda bulunulması zâviyelerin önemli sosyal fonksiyonlarından. Bu kurumlarda birçok hücre; sûfilerin, gezginlerin ve yolcuların ağırlanması için hazırlanmıştır. Bundan dolayı bu müesseseler zamanla insanların kalmak için tercih ettiği bir yer olmasının yanında yemek ihtiyaçlarını da

⁸⁰⁶ Mikail Bayram, *Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm*, 92.

⁸⁰⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 285.

⁸⁰⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 415.

⁸⁰⁹ Anonim *Tarih-i Al-i Selçuk*, 67.

⁸¹⁰ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefik*, 107. Eflâkî de menâkıbnâmesinde Şihâb isminde bir kadından bahsetmiştir. Mevlânâ'nın çağdaşlarından Şemseddin ismindeki bir müderrisin Niğde'deki ilim adamlarının büyüğü yani şeyhü'l-İslâm'ı olduğunu ifade etmiştir. Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 241.

giderdikleri bir yer hâline gelmiştir.⁸¹¹ Selçuklular döneminde zâviyelerde misafirler ağırlanırken ayrıca bu misafirlerin binek hayvanlarına da yer temin edilmiştir.⁸¹² Bu konuda faaliyetleriyle Bektâşî zâviyeleri ön plana çıkmaktadır. Bu kurumlarda şeyhler, zâviyeye gelecek ziyaretçiler ve onların binek hayvanları için yeteri kadar yiyecek ve içeceği hazır bulundurmuşlardır.⁸¹³

4.5.3 İkram

Misafirin iyi ağırlanması ve zâviyeden hoşnut olarak ayrılmasının sağlanması noktasında zâviyelerde ikram konusu önem arz etmiştir. Sûfî gelenekte yeme, içme, ikram faaliyeti hiçbir zaman sıradan bir eylem olmamıştır. Zâviyelerde yemek kültürü, genellikle ibadetlerin tamamlayıcı unsuru olarak kabul edilmiştir. Selçuklular dönemi zâviyelerinde ikram edilen yiyecek ve içeceklerin dönemin kaynaklarından edinilen bilgiler doğrultusunda günümüzün yemek türleriyle benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır.

Zâviyelerde misafirler için hazırlanan temel gıda malzemeleri genellikle mevsimlere uygun olarak, yeri geldiği üzere mübârek gün ve geceleri de dikkate alarak hazırlanmıştır.

Yağlar: Saf zeytinyağı ya da terayağı değildir.

Etler: Lahm-i Ganem (Koyun Eti) ve pastırma

Meyve ve Bostan: Elma, Üzüm, İncir, Karpuz, Kayısı, Zerdali, Vişne, Elma, Erik
Kurusu

Sebzeler: Soğan, Sarımsak, Lahana, Patlıcan, Kabak, Turp Pancar, Biber, Fasulye, Bamyâ, Ispanak

Tatlılar: Kadayıf, Baklava, Börek, Tağar Pekmezi, Alma Pekmezi, Ekşi Pekmez

Kahvaltılık: Zeytin, Peynir

Bakliyat: Pirinç, Bulgur, Mercimek, Yarma, Burçak, Fiğ

Tütün (duhan) ve Kahve⁸¹⁴

⁸¹¹ Keyânî, *Hankâhlar Tarihi*, 77.

⁸¹² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 306.

⁸¹³ Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 195.

⁸¹⁴ Saim Savaş, "Sivas Ali Baba Zaviyesi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (Sivas 2011), 1/2, 59-116, 78-79.

Bahsi geçen ürünler zâviyelerde günlük olarak ikram edilmiştir. Ayrıca mübarek gün ve gecelerde *aşure* ve *helva* yapılarak misafirlere ve ihtiyaç sahiplerine ikram edilmiştir. Zâviyelerde içecek olarak şerbetler özellikle de gül şerbeti, pilavın yanına katık olarak *kuru üzüm*, *kızılıçık*, *vişne*, *erik*, *portakal*, *kayısı*, *nar* ve *incir* gibi çeşitli meyvelerden yapılan hoşaf lar sunulmuştur. Sirke ve balın karıştırılmasıyla yapılan bir içecek olan *sirkencubin* de zâviyelerin ikramları arasında yer almıştır. Bunların dışında zâviyelerde ayran ve bozanın da ikram edildiği bilinmektedir.⁸¹⁵

Zâviyelerde yemek ve ikram kültürü dünyevî karın tokluğunun ötesinde manevî doygunluk olarak kabul edilmiştir. Bu konuda özellikle Mevlevî kültüründe dikkat çeken uygulamalarla yemek ikramında bulunulmuştur. Bilindiği üzere Mevlevîlikte, sûfiler *az ye*, *az uyu* ve *az konuş* anlayışı ile hareket ederek bunun nefis terbiyesi için önemli bir husus olduğu düşünmüşlerdir. Dergâhta yemek üç ayaklı tahtadan yapılmış yuvarlak bir yer sofrasında yenilmiştir. Bu yer sofrasının kenarına peçete olarak kullanılacak uzun havlular dolanmıştır. Sofra aynı zamanda birçok sembolik anlamı da içinde barındırmıştır. Öyle ki kaşıklar sofraya sapları sağa ve yüzleri aşağı gelecek şekilde konulmuştur. Kaşıklar, duruş şekillerinden dolayı sûfiler tarafından *kaşık niyazda*, *kaşık şükürde* şeklinde yorumlanmıştır. Sofranın köşe kısımlarına kaşık, ekmek ve tuz konulduktan sonra üstleri havlularla örtülmüştür. Mevlevî dergâhlarında, sûfilerin yemek yedikleri sırada kullanılan, deriden yapılmış bir arşın genişliğindeki uzun sofralara ise *elifi somat/sumat* denilmiştir. Bu adla anılmasının sebebi açılınca elif harfini andırmasından kaynaklanmaktadır.

Zâviyede yemek için yapılan hazırlıklar son bulunca sûfilerden biri hücrelerin bulunduğu koridorda yüksek sesle *Huuu, somata salaaa!* şeklinde seslenerek insanları sofraya çağırmıştır.⁸¹⁶ Dergâhta, dualar ve gülbanklar yemeğin hemen her aşamasında yer almıştır. Yemekler belli kurallar çerçevesinde hazırlanıp yenilmiştir. Yemeğe tuzla başlanıp, tek kaptan yenilmiş ve saygı gereği kimse

⁸¹⁵ Tosun, “Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 5/12 (2004), 123-135, 132; Soysal, *Derviş Sofraları*, (İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2007), 88.

⁸¹⁶ Safi Arpaguş, *Mevlevilikte Manevi Eğitim*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 285; Gökben Azsöz, “Mevlevihanelerde Matbah-ı Şerif”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5, 31-44.

birbirinden fazla yememiştir. Yemeğini bitiren kişiler, kaşıklarını ters çevirerek beklemiştir. Yemeğe tuz ile son verildikten sonra dua ve gülbanklara devam edilmiştir.⁸¹⁷ Mevlevî dergâhlarında çeşitli vesilelerle kahve içme geleneği de görülmüştür. Eğer önemli bir yemek yenilmişse bu yemekten sonra taşra meydancısı tarafından misafirlere kahve ikram edilmiştir. Feraset sahibi bir sûfî olarak Mevlânâ, kişilerin yedikleri yemeklerin manevî yönlerine de tesir ettiğine inanmıştır. Bu düşüncenin etkisiyle Mevlevî kültüründe ikram edilen yemekler arasında; *Borani, Pişmiş Baş, Ciğer Kebabı, Tirit, Kereviz Kalyesi, Bulgur Aşı, Toyga, Tutmaç ve Tarhana* gibi çorbalar yer almıştır.⁸¹⁸

Bektâşî kültüründe de misafire ikramda kusur edilmemesi temelinde yemek konusu bir ritüele dönüşmüştür. Bektâşî sofralarında dualara bireylerin ölçülü söz ve davranışları eşlik etmiştir. Sofrada bulunan kişiler, dua esnasında parmaklarını sofraya doğru çevirerek niyaz etmiştir. Nasibin kapanacağı düşüncesiyle kaşıklar sofraya yüz üstü konulmamıştır.⁸¹⁹ Göçebe kültür kodlarının maddi bir parçası olarak Bektâşî zâviyelerinde öğünlerin ana ürününü et oluşturmuştur. Bu mekânlarda ikram edilen diğer yemekler de Mevlevî dergâhlarıyla benzerlik göstermiştir. Bektâşilikte zâviyeye ve sofraya bereket getireceği düşüncesiyle yemeğe dua ile başlanmıştır. Yemeğin beraberinde edilen dualar, ilerleyen yıllarda Bektâşî zâviyelerinde gelenek hâlini almıştır.⁸²⁰

İkram konusunda Ahî zâviyeleri de cömert ve misafirperver anlayışla faaliyet göstermiştir. Konuyla ilgili İbn Battûta'nın seyahatnâmesinden bazı bilgilere ulaşabilmek mümkündür. İbn Battûta Anadolu'da misafir olduğu Ahî zâviyelerindeki sofraların zenginliğinden sıkça söz etmiştir. Battûta, konuyla ilgili Antalya'daki Kunduracı Ahî'nin zâviyesini örnek vermiştir. Eserin ilgili kısmında seyyah öncelikle ahîlerin kıyafetlerini tanıtmış ve ardından ikram konusunda da *biz meclislerine girince, et'ime-i kesire (çok yiyecek), meyve ve tatlı getirip* şeklinde bir kayda yer vermiştir.⁸²¹ İbn Battûta ayrıca Milas'ta konuk olduğu bir Ahî zâviyesinde de ikram ve ziyâfette önceden konuk oldukları zâviyelerde görüldüğü gibi cömert davranıldığını belirtmiştir. Battûta uğradığı diğer zâviyelerden de

⁸¹⁷ Arpaguş, *Mevlevilikte Manevi Eğitim*, 285.

⁸¹⁸ Nezahat Bekleyiciler, Ateşbaz-ı Veli, (Konya: Üstüniş Ofset Matbaa, 2015), 41-43.

⁸¹⁹ Besim Atalay, *Bektaşilik Edebiyatı (Osmanlıca Metin)*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340), 12.

⁸²⁰ Ahmed Bedreddin Halvetî, vr. 11a.

⁸²¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, 287.

bahsederken, buralarda da ikramların ve misafirperverliğin kusursuz olmasından söz etmiştir. Döneme ait kaynaklarda belli başlı tarikatlar dışında zâviyelerde misafirler için hazırlanan sofraların düzeni konusunda yeterli bilgi bulabilmek mümkün olmamıştır.

4.6 Sûfîlerin Sultanlarla İlişkileri

Tasavvuf ilmine önem veren sultanlar, bu ilmin icracısı olan sûfilere hürmetle yaklaşmışlardır. Bu durum özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nden Anadolu'ya intikal eden sürecin uzantısı olmuştur. Sûfilere, İslâm'ın bir nevî tebliğcisi olarak gören Selçuklu sultanları, dinin hikemî (hikmetli) boyutta yaşanması amacıyla tasavvuf ehline medrese, hankâh, ribat ve zâviye gibi kurumlar yaptırmak sûretiyle onları himâye etmiştir.⁸²² Devletin kuruluşundan itibaren Selçuklu sultanları, insanları ibadete, ihlase ve birliğe çağıran ulemâ ve sûfilere büyük itibar göstermişlerdir. Sultanlar ayrıca tasavvuf erbabıyla görüşüp, onların nasihatlarına uymayı bir vecibe olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumun ilk örnekleri Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde yaşanmıştır. Mezkûr sultanlar İslâmiyet'in gereklerini yerine getirerek, zâhidâne bir hayat sürmüşler ve gittikleri yerlerde sûfilere ziyaret etmişlerdir. Bu duruma örnek olarak Tuğrul Bey, Hemedan'da bulunduğu sırada vezir Amîdûlmülk Kündürî'yi yanına alarak Baba Tahir, Baba Ca'fer ve Şeyh Hamşad adında ünlü sûfilere ziyaret etmiştir. Baba Tahir'in⁸²³ Tuğrul Bey'e Hemedan halkına ne yapacağını sorması üzerine sultanın kendisine *sen ne istersen onu yaparım* şeklinde cevap vermesi, sultanın tasavvuf ehline karşı hürmetkâr tavrını göstermektedir. Bunun üzerine Baba Tahir de sultana *Allah'ın emrettiğini yap. O, adalet ve ihsanla muamele etmeni emrediyor* telkininde bulunmuştur.⁸²⁴

Sultan Alparslan da sûfilere hürmetle yaklaşmıştır. Mescitler, hankâhlar ve köprüler inşa ettiren sultan, tasavvufa ilgi duyan Hassan b. Said b. Hassan'a hürmet göstermiştir. Sultan Alparslan gibi oğlu Melikşah da sûfilere iyilikle muamele etmiştir. Bağdat'ı ziyaret eden Melikşah, vaktinin bir kısmını ayırarak Hz. Ali, Hz.

⁸²² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 120-121.

⁸²³ İslâm kültüründe yetişmiş bir şair, edip ve mutasavvıf olan Baba Tâhir-i Uryân, XI. yüzyılda yaşamış dönemin Rubâiyyat sahibi sûfilerinden biridir. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 98-99.

⁸²⁴ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 122.

Hüseyin, İmam Mûsâ Kâzım ve Ebû Hanife gibi İslâm büyüklerinin kabirlerini ziyaret etmiştir. Onun ziyaret ettiği makamlardan biri de tasavvuf kültürünün mühim isimlerinden Ma'ruf Kerhî'nin türbesi olmuştur. Sultan Melikşah ayrıca ünlü sûfî Ahmed Gazzâlî'ye de bağlılık göstermiştir.⁸²⁵ Selçuklu veziri Nizâmülmülk de ömrü boyunca sûfilere verdiği destekle tanınmıştır.⁸²⁶ Nizamülmülk'ün sûfilere olan yakınlığı o derecedir ki kendisini öldüren batinî fedai ancak bir sûfî kılığında ünlü vezirin yanına yaklaşabilmiştir.

Büyük Selçuklular devrinde tasavvuf erbabı ile kurulan dostane ilişkiler, Türkiye Selçukluları zamanında da devam etmiştir. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, ikinci kez tahta çıkmasını Abbasi halifesine iletmek için Konevî'nin babası Mecdüddîn İshak'ı Bağdat'a göndermiştir. Buradaki görevini tamamlayan Mecdüddîn, İbnü'l-Arabî, Ebû Cafer Muhammed el-Berzâî ile Ahî Evran'ı da yanına alarak Anadolu'ya gelmiştir.⁸²⁷ Abbasi Halifesi Nâsır Lidînillah da önemli bir görevlendirmeye Evhadüddîn-i Kirmânî'yi Anadolu'ya göndermiştir. Anadolu'ya gelip yerleşen Kirmânî, Sultan Gıyâseddin ile dostluğunu ilerletmiş ve zâviyesinde sohbet meclisleri tertip ederek, sultana ithafen rubâîler söylemiştir.⁸²⁸ Sultan da sûfilerin bu hürmetkâr tavırlarına nazik karşılıklar vererek, onlara zâviyeler inşa ettirmiştir. Bu yapılardan biri Afyonkarahisar'a bağlı Boyalıköy mevkiinde inşa edilen ve aynı köyün adını taşıyan *Boyalıköy Hankâh*'ı olarak bilinmektedir.⁸²⁹

Sultan Alâeddin Keykubad da benzer şekilde mutasavvıflarla yakın ilişkiler içinde bulunmuş, Konya, Sivas ve Amasya gibi şehirlerde zâviyeler inşa etmiştir.⁸³⁰ Sultan, âlim ve mutasavvıfa karşı oldukça cömert davranmıştır. Bu konuda sultanın özellikle Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled ile olan münasebeti önemlidir. Sultan, Konya'ya gelen Bahâeddin Veled'i bizzat karşılamak üzere kalabalık bir

⁸²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 10/155-156.

⁸²⁶ Bu durumu Nizâmülmülk'ün şu sözlerinden anlayabilmek mümkündür: *Sûfîler, İslâm'ın direkleridir; dünya ve ahiretin güzellikleridir. Eğer onlardan her birini başımın üzerine oturtsam bu bile az gelir.* Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 194.

⁸²⁷ Mikail Bayram, *Şeyh Evhadüddîn Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, (Konya: Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1993), 29.

⁸²⁸ Mikail Bayram, *Şeyh Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, 31.

⁸²⁹ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, 47.

⁸³⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 285, Seyfullah Kara, *Selçukluların Dinî Serüveni*, 652.

karşılama töreni düzenlemiştir.⁸³¹ Sultan, şahsına ve ilmine duyduğu saygının bir gereği olarak, devletin ileri gelenleriyle birlikte Bahâeddin Veled'e intisap etmiştir.⁸³² İslâmî kurallara titizlikle bağlı olan Veled karşısında eğilen sultan, diğer emirlerle birlikte onun sohbetlerine katılmıştır. Sultan, ilmî ve tasavvufî konularda halka dersler vermesi amacıyla bu zâta, İplikçi Cami başta olmak üzere çeşitli alanlar tahsis etmiştir.⁸³³ Alâeddin Keykubad, Bahâeddin Veled'den sonra oğlu Mevlânâ ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Sultanın, Mevlânâ ile olan ilişkisinde atabeyi Bedreddîn Gühertaş etkili olmuştur. Mevlânâ, Gühertaş ile yakın dostluğa dayanarak ona mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda Mevlânâ, Gühertaş'a *baba dostu* şeklinde hitap etmiştir.⁸³⁴

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın sûfilerle olan yakınlığının bir diğer göstergesi de Kayseri'de Türkmen sûfiler ve yöneticiler arasındaki mücadelede sultanın, sûfilerin yanında yer alması olmuştur. Bu sûfilerden Kâmil-i Tebrizî ile görüşen sultan, kendisine hürmet göstermiş ve ona pek çok konuda destek olmuştur.⁸³⁵ Sultan Alâeddin aynı zamanda Ahîlerle de yakın münasebette bulunmuştur. Keykubad'ın Malatya'dan Konya'ya yolculuğu sırasında Ahî ve âyanları da beraberinde getirmesi Ahîlerin protokoldeki yerini ve merkezî idareye desteğini göstermektedir. Bununla birlikte sultanın Konya'ya girişi esnasında büyük bir Ahî grubunun, saltanat alayının etrafında hazır bulunması da sultanın Ahîler nazarında önemini yansıtmaktadır.⁸³⁶

Anadolu'da tasavvuf ehline hürmet eden sultanlardan biri de I. İzzeddin Keykâvus'tur. Sultan İzzeddin, saltanat yılları boyunca sûfileri himâye etmiş ve onlara hürmetle davranmıştır. Sultanın, şahsına ve düşüncesine itibar ettiği bu sûfilerden biri İbnü'l-Arabî'dir. Sultan bu zâtı, sarayında ağırlamıştır. Arabî de sultandan gördüğü hürmet karşısında ona bir öğüt mektubu yazmış ve bu metne ilerleyen yıllarda *Fütühâtü'l-mekkiyye* adlı eserinde yer vermiştir.⁸³⁷

⁸³¹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 24-25, Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 217, Fatih Bayram, *Zâviye-Khankâhs and religious orders in the province of Karaman: The Seljukid, Karamaoğlu and the Ottoman periods*, 76.

⁸³² Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 27.

⁸³³ Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, 506.

⁸³⁴ Mevlânâ, *Mektuplar*, 46-141.

⁸³⁵ Bayram, *Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, 33-34.

⁸³⁶ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye I*, 233.

⁸³⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-mekkiyye IV*, 460.

Sûfilerle münâsebeti bulunan Selçuklu şehzadelerinde bir diğeri de II. Kılıçarslan'ın oğullarından Niksar meliki Nasîreddîn Berkyaruk'tur. Dönemin sûfilerinden Şehâbeddin Sühreverdî felsefe ilminde Berkyaruk'a hocalık yapmıştır. Zamanla ilerleyen dostane ilişkilerinin bir neticesi olarak Sühreverdî, kaleme aldığı *Pertevnâme* isimli eserini kendisine ithaf etmiştir.⁸³⁸

Sultan olduğunda henüz onlu yaşlarında olan II. İzzeddin Keykâvus'un da tasavvuf ehli ile olan ilişkiler dikkat çekicidir. Sultan'ın Mevlânâ ile münasebeti Vezir Şemseddîn İsfahânî vesilesiyle olmuştur.⁸³⁹ Burada, Sultan II. İzzeddin Keykâvus, vezir Şemseddîn İsfahânî'ye: *Neden daima Mevlânâ'nın hizmetine gidip geliyorsun? Ona niçin bu kadar saygı ve sevgi gösteriyorsun da diğer büyüklerden yüz çeviriyorsun? Onda zamanımızın şeyhlerinde olmayan ne gibi şeyler gördün? Diğer bilgin ve fakirlere üstünlüğü nedendir?* sorularını sormuş, cevap olarak da Şemseddîn İsfahânî, Mevlânâ'nın yüceliği konusunda kendisine birtakım deliller sunmuştur.⁸⁴⁰ Yine bir rivâyete göre II. İzzeddin Keykâvus, dergâhında Mevlânâ'yı ziyârete geldiğinde ondan nasihat istemiştir. Mevlânâ da ona dönerek: *Sana ne öğüt vereyim. Sana çobanlık emretmişler, sen kurtluk yapıyorsun. Sana bekçilik emretmişler, sen hırsızlık yapıyorsun. Allah seni sultan yaptı, sen şeytanın sözüyle hareket ediyorsun* buyurmuştur. Mevlânâ'dan bu sözleri işiten sultan, oldukça üzölmüş ve bundan böyle daima âdil olacağı konusunda Allah'a söz vermiştir.⁸⁴¹ Mevlânâ'nın ayrıca sultan II. İzzeddin Keykâvus'a yazdığı dokuz mektubu bulunmaktadır. Mevlânâ bu mektuplarda sultana, *oğul* şeklinde hitap etmiştir.⁸⁴²

Önceki Selçuklu sultanları gibi IV. Rükneddîn Kılıçarslan da sûfilere hürmet göstermiştir. Devrin sûfilerinden Baba Merendi bizzat sultan tarafından himâye edilmiştir. Sultan, riyâzeti ile tanınan Baba Merendî'yi baba konumunda görmüş ve ona hürmet etmiştir. Sultan, Merendi'ye olan bağılılığıyla zaman zaman diğer sûfilerin de tepkisini çekmiştir. Öyle ki Sultan Rükneddîn'in, Mevlânâ'nın bulunduğu bir mecliste Merendi'ye baba olarak seslenmesi Mevlânâ'nın öfkelenip meclisi terketmesine neden olmuştur.⁸⁴³

⁸³⁸ Yusuf Ziya Yörökan, Şihâbeddin Sühreverdî ve Nûr Heykelleri, nşr. A. Kâmil Cihan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 18-19.

⁸³⁹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn II*, 292.

⁸⁴⁰ Füzûzanfer, *Mevlâna Celâleddin*, 183.

⁸⁴¹ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 669.

⁸⁴² Mevlâna, *Mektuplar I*, 56, 58, 87.

⁸⁴³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, 165-166.

Tüm bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Selçuklu asrında sultanlar ve sûfî zümreler arasındaki münasebet, gönülden bağlılık ve hürmet çerçevesinde olmuştur. Bu durumun sonucu olarak sultanlar, mutasavvıflar ve âlimler için zâviyeler inşa ederek toplumun kültürel gelişimine katkı sağlamışlardır. Selçuklu sultanları, zâviyelerde düzenlenen tasavvufî sohbet ve zikir meclislerine zaman zaman katılmışlar ve sûfîlerin manevî rehberliğinden istifade etmişlerdir.

4.7 Kültür ve Sanat Faaliyetleriyle Zâviyeler

Selçuklular döneminde zâviyelerin dikkate değer hizmetlerinden biri de kültür ve sanat alanında olmuştur. Selçuklu zâviyeleri, ilmî ve ahlâkî anlayışı dâhilinde her kesimden insana, ilmî ve meslekî değerler konusunda rehber olmuştur. Zâviyelerde kişilerin yetenekleri doğrultusunda gelişmesi adına uygun ortamın temin edilmesi, bu müesseseleri meslekî eğitim açısından da birer cazibe merkezi hâline getirmiştir. Ahîler'in çoğunlukla sanat ehli kişilerden oluşması bu durumu desteklemiştir.⁸⁴⁴ Bu zâviyelerde müritlerin manevî anlamda olduğu kadar edebî ve sanatsal açıdan da gelişmesi amaçlanmıştır.

Selçuklular döneminde, ilim ehlinin önemli bir kısmının zâviyelerde kurulan sohbet meclislerine katılmaları bu kurumları birer kültür merkezi hâline getirmiştir. Mutasavvıfların birçoğunun ince düşünce ve estetik bir zevke sahip olmaları bu durumu destekler niteliktedir. Kültür ve sanat faaliyetleriyle ilgilenen kesimin zâviyelere yönelişi neticesinde özellikle büyük şehirlerdeki Mevlevî dergâhlarının birer sanat akademisi işlevi gördüğü bilinmektedir.⁸⁴⁵

Anadolu'da güzel sanatlar mektebi işlevi gören zâviyeler güzel sözün, sesin ve yazının birleştiği ender müesseselerdendir. Bu vesileyle zâviyeler toplumun edebî ve sanatsal yönünü beslemiştir.⁸⁴⁶ Devlet ve halk yararını gözeterek yaptıkları sosyal ve kültürel faaliyetleriyle Selçuklu zâviyeleri, toplumsal sürecin mühim bir tamamlayıcısı olmuştur.

⁸⁴⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 66.

⁸⁴⁵ Bayram Ali Kaya, Sezai Küçük, *Defter-i Dervîşân*, (İstanbul 2011); Yıldırım Ağanoğlu, *Rumeli'de Bir İrfan Ocağı Ohri Halvetî Hayâtî Âsitânesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016).

⁸⁴⁶ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 84.

4.7.1 Zâviyeler ve Güzel Sanatlar

Allah (c.c.) güzeldir, güzeli sever hadîs-i şerîfini kendilerine düstur edinen mutasavvıflar, tarikat faaliyetlerinin icra yerleri olan zâviyelerde, yaratıcının rızasına ulaşmada bir vesile olarak gördükleri güzel sanatlar eğitimine önem vermiştir. Bu amaçlara hizmet eden Anadolu zâviyelerinde bazı sanatsal faaliyetler düzenlenmiştir. İslâm âleminde, uzun yıllar sanat erbâbının sığındığı mekânlar olarak zâviyeler, bedîi ve fikrî olarak kişilerin özgürleşmesine aracı olmuştur. Zâviyelerde sanat eğitimi bireyin kabiliyeti göz önüne alınarak dinî sınırlar içinde verilmiştir. İlme ve âlime verdiği değerle zâviyeler, zaman içinde güzel sanatlar için merkezî konuma gelmiştir. Sûfîler bu mekânlarda, edebiyat, mûsiki, hat ve tezhîp gibi çeşitli sanat dallarında aldıkları eğitimlerle İslâm kültür ve medeniyetine katkı sağlamışlardır.

Anadolu coğrafyası göz önüne alındığında tasavvufî sanat eğitimi denilince ilk akla gelen kurumların başında Mevlevî dergâhları gelmektedir. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin düşünce dünyası etrafında şekillenen Mevlevîlikteki sanat olgusunu kavrayabilmek için öncelikle tarikatın pîri olan Mevlânâ'nın sanata yaklaşımını anlamak gerekmektedir. Mevlânâ'ya göre sanat, insan için yaratılıştan gelen bir gerekliliktir. Bu gereklilikten dolayıdır ki her insanın sanata meyli vardır ve insanların nefsânî duygulardan arınması için sanatla uğraşması gerekmektedir.

Sanatla geçmeyen bir ömrü kaybolmuş olarak tanımlayan Mevlânâ konuyla ilgili, *sanat ıssının aşkıyla geçmeyen ömür, yitip gitmiştir. Tarikatte başka işi boş bil, başka sözü herze (boş söz) say* ifadesini kullanmıştır.⁸⁴⁷ Bu düstura binâen Mevlânâ'nın Dîvânında da belirttiği gibi fayda sağlamayan işlerden uzak duran Mevlevîler, ruh coşkuluğu içinde Allah'ı anmak ve vecd ile zikir meclislerini süslemek için mûsikiyi bir araç olarak kullanmışlardır. Mûsiki ile uğraşan sûfîler çeşitli besteler yaparak dîvânlar oluşturmuşlardır. Mevlânâ Dergâhı'nda mûsikinin yanında hat ve tezhip sanatı üzerine yoğunlaşmıştır. Dergâh'ta genellikle Kur'ân ve el yazması eserler üzerine uygulanan sanatların nitelikli bazı örnekleri günümüze

⁸⁴⁷ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, 7/527.

kadar ulaşmıştır. Günümüzde Mevlânâ Müzesi'nde sergilenen müzehhibi belli olmayan bazı Kur'ân-ı Kerimler bu duruma örnektir.⁸⁴⁸

Sanatın, meslek erbabı elinde anlam kazandığı mekânlardan bir diğeri de Ahî zâviyeleridir. Bu kurumlarda gençlere ahlâk ve sanat eğitimi birlikte verilmiştir. Mürit olgunlaştıkça ve sanat dallarındaki yeteneği arttıkça, bilgiler de belirlenen ölçülerde arttırılmıştır. Ahîliğin, zâviyelerde meşgul olduğu sanat dallarından biri de nakkaşıktır. Selçuklular zamanında varlığı bilinen nakışhâneler, Ahîlik geleneğinde oldukça önemlidir. Bu atölyelerde hattatlar, nakkaşlar, kitap süsü, ülkede yapılan binaların tezyini (süsleme) gibi işlerin esaslarını hazırlamışlardır. Bu nakışhânelerde kitap yazma ve çeşitli süsleme gibi işlerin yanı sıra sarayların, silahların ve diğer eşyaların resimleri hazırlanmıştır. Bu yönleriyle mevcut atölyelerin faaliyette olduğu dönem boyunca güzel sanatlar akademisinin motif ve süsleme sanatını öğreten bir bölümü gibi işlev gösterdiği ifade edilebilir.⁸⁴⁹

4.7.2 Zâviyeler ve Edebiyat

Anadolu'nun Türk-İslâm yurdu hâline gelmesinin mühim etkenlerinden olan sûfîlerin kurduğu zâviyeler, edebî pek çok faaliyetin yapıldığı mekânlar olarak önem taşımaktadır. Tasavvufî kültürde dikkate değer gelişmelerin yaşandığı Selçuklular dönemi, çok sayıda tasavvufî zümrenin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde ayrıca Anadolu halkının tasavvuf ilmine olan hoşgörülü yaklaşımı zâviyelere olan ilgiyi arttırmıştır. Ancak Selçuklular döneminde tarikat zümrelerinin daha çok şehirlerde yoğunlaşması, şehir halkının göçebelere ve köy halkına göre daha yüksek edebî kültüre sahip olmasına neden olmuştur.⁸⁵⁰ Şehir merkezlerinden uzakta yaşayan ve edebî bilgileri yetersiz Türkmen topluluklar ise tasavvufî düşüncesini benimsedikleri şeyhleri ve sûfîleri örnek alarak yaşamlarını idâme ettirmişlerdir.

⁸⁴⁸ Mustafa Yıldırım, Hümeysra Özdemir, "Konya Mevlânâ Müzesi'nde Bulunan XIII. Yüzyıla Ait Üç Adet Kur'an-ı Kerimin Tezhip Sanatı Açısından İncelenmesi", *Nigârâne Dergisi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021), 1/42-60. (Kur'an görselleri için bkz. Ekler: Resim- 42-43-44)

⁸⁴⁹ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 76-77.

⁸⁵⁰ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, 48.

Tasavvuf kültüründe edebiyatın seyrine bakıldığında süreç Türkistan'a kadar uzanmaktadır. Bu sahada ulaşılan ilk tasavvufî tercümelerden biri Heratlı Malik-i Bahşî'nin yapmış olduğu *Tezkiretü'l-evliyâ* tercümesidir.⁸⁵¹ Her ne kadar bu coğrafyada başlayan Türk-İslâm Edebiyatı ve yazı dili geleneği tam anlamıyla Anadolu'ya intikal etmemiş olsa da öğretici amaçlarla başlayan yazı dili, XIII. yüzyılda Türk Edebiyatı'nın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁸⁵² Bu süreçte Moğol akınlarıyla yıpranan Selçuklu Devleti'nde diğer yandan önemli edebî gelişmeler yaşanmıştır. Bir hâl ilmi olarak sûfîlerin kaleme aldığı eserler dolayısıyla günümüzde Türk-tasavvuf edebiyatı olarak bu dönemde gelişme göstermiştir. Bahsi geçen dönemde yapılan tercümelerin yanı sıra şerhler de ehemmiyet taşımaktadır.

Selçuklular döneminin ilk büyük şarihlerinden biri Sadreddin Konevî'dir. Hayatı boyunca mühim tasavvufî eserleri telif eden Konevî'nin, tasavvuf edebiyatında adından söz ettirmesinin bir sebebi de Arabî'nin eserlerinin birkaçını şerh etmesidir. Konevî bu gibi vesilelerle Arabî'nin felsefesini Anadolu'da yaymıştır. Yazıldıkları dönem ve sonrasında da uzun yıllar devleti ve toplumu tesir altına alan bu eserlerden özellikle, İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-hikem*'i üzerine Konevî'nin kaleme aldığı *Füsûs*'un muhtasar bir şerhi sayılan *el-Fukûk* ve *Şeceretü'n-nü'mâniyye* adlı eserleri, İbnü'l-Fârid'in *Dîvân*'ı ve Fahreddîn Irâkî'nin *Lemaât*'ı tefekkür yönü ön plana çıkan, tasavvuf düşüncesini zengin kavramlarla açıklayan eserler olarak dikkat çekmektedir.⁸⁵³ Konevî'nin açtığı bu yoldan gidenlerden biri de Konevî'nin müritlerinden Kemaleddîn Kâşânî'nin talebesi Dâvûd-i Kayserî olmuştur. Konevî'nin *Füsûs* şerhini okuyan Kayserî, Arabî tasavvuf düşüncesine bağlanmıştır. Bu vesile ile Dâvûd-ı Kayserî, Orhan Bey zamanında İznik'e davet edilerek pek çok eser yanında *Füsûs*'u da şerh etmiştir. XII. asrın sonlarına kadar ilmî faaliyetlerini sürdüren âlim Balıkesirli Salih Efendi de İbnü'l-Fârîz, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın bazı eserlerine yaptığı şerhleriyle dönemin tanınmış isimleri arasında yerini almıştır.⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 287.

⁸⁵² Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 64.

⁸⁵³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), 141.

⁸⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri I*, 155.

Farsça'nın Anadolu'da yaygın olduğu bu yıllarda Mevlânâ Celâleddîn Rûmî de tasavvuf klasîği kabul edilecek beyitler kaleme almıştır.⁸⁵⁵ Bu dönemde Ahmed Fakîh, Hoca Mesud, Hoca Dehhanî ve Şeyyâd Hamza gibi sûfî-şairler, eserlerinde genellikle Türkçe'yi kullanmışlardır. Bilhassa şehirlerde Farsça bilen tasavvuf ehli şahsiyetler Farsça eserler yanında, Türkçe konuşan halk kitlesi arasında da tasavvuf düşüncesini yayma amacıyla bazı dinî ve tasavvufî eserleri Türkçe kaleme almışlardır. Böylece XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Anadolu'da Farsça bilmeyen kesimleri irşat amacı, Türk tasavvuf edebiyatı'nın doğmasına zemin hazırlanmıştır.

Oğuz Türkçe'sinin Anadolu'daki ilk temsilcilerinden biri olan Ahmed Fakîh'in Çarhnâme'si tasavvuf edebiyatının günümüze ulaşan ilk örneklerindendir.⁸⁵⁶ XIII. yüzyıl zâviyelerinde sürdürülen edebî kültürde Yûnus Emre de etkili olmuştur. Türkistan'da, Ahmed Yesevî ve müritlerinin hikmetleriyle başlayan edebî kültürü Anadolu'da sürdüren Yûnus Emre, klasik tasavvuf terimlerini Türkçe'ye kazandırmıştır. Şiirlerindeki tabî ve âşikâne hâller, ondaki edebî yapıyı hissettirmeyecek kadar baskın hâldedir. Aynı yüzyılda Hacı Bektâş'ın da tasavvufî risâlelerden oluşan Arapça *Makâlât*'ı ve XIV. veya XV. yüzyıl başlarında yaptığı manzum Türkçe tercümeleri, edebiyat ve kültür tarihimiz açısından oldukça mühimdir. Ayrıca bu dönemde Attar'ın *Mantiku't-tayr* adlı eserinin Kırşehirli Süleyman Efendi (Gülşehrî) tarafından yapılan manzum tercümesi de tasavvuf edebiyatının naklinde önemli örneklerden biri olmuştur.⁸⁵⁷

4.7.3 Mûsiki ve Semâ

Anadolu zâviyelerinde mutasavvıfların ilgili olduğu sanatlardan biri de mûsiki'dir. Zâviyelerde icra edilen mûsiki sanatının içeriğiyle çeşitli kültür seviyelerindeki insanlara hitap edilebilmiştir. Anadolu'da Mevlevîler aracılığıyla klasik mûsikiye, Bektâşîler aracılığıyla da halk mûsikisine mühim katkılar sağlanmıştır. Bunların yanı sıra diğer tarikatlarda da *semâ*, *semah* ve *devran* gibi

⁸⁵⁵ Veled Çelebi İşbudak ve Kilisli Rıfat Bilge, *Divan-ı Türki-i Sultan Veled*, (İstanbul 1341).

⁸⁵⁶ Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", 393.

⁸⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, 288.

dinî törenler mûsiki eşliğinde yapılmıştır. Bu sûretle zâviyelerde verilmek istenen manevî mesajın daha anlamlı hâle gelmesi amaçlanmıştır.

İnsanı ham hâliyle alıp, fikrî ve bedenî çeşitli evrelerden geçirdikten sonra *insan-ı kâmil* seviyesine getirmeyi amaçlayan tarikatlar, bunu gerçekleştirebilmek için *ilm-i şerîf* olarak adlandırdıkları mûsikiden oldukça istifade etmiştir. Mûsikî üstadlarıyla, ilgililerin bir araya gelerek, ilâhî duygularda gönül birliği kurduğu birer konservatuvar olarak görev yapan zâviyeler, çok sayıda bestekâr, icracı ve nazariyatçının yetişmesinde etkili olmuştur. Anadolu’da zâviyelerde Bektâşî nefeslerine, Mevlevî zikir ve semâlarına iştirak eden mûsikişinaslar varlık göstermiştir.⁸⁵⁸ Bu durumun dikkat çeken örnekleri Mevlânâ Dergâhı’nda görülmüştür. Mevlânâ’nın muhabbetinin bir yansıması olarak ortaya çıkan ve dergâhta semâ törenine eşlik etmesi amacıyla düzenlenen Mevlevî zikirleri, Türk din mûsikisinin en sanatlı icralarından olmuştur. Mevlânâ, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi döneminde semâ esnasında kullanılan bestelerin varlığı çok fazla bilinmemektedir.⁸⁵⁹ Anadolu’da mûsiki ile meşgul olan kişilerin önemli bir kısmı Mevlevîlerden oluşmakla beraber, diğer tarikatlara mensup sûfîlerin de bahsedilen alanla ilgilendikleri bilinmektedir. Mevlânâ Dergâhı’nda görevli olan şeyh ve sûfîlerin çoğunluğunun mûsikişinas olması bu duruma örnektir. Bu mûsikişinasların küçük bir bölümünü de herhangi bir tarikata mensubiyeti bulunmayan devlet memurları ve cami görevlileri oluşturmaktadır. Mûsiki sanatının usulüne uygun olarak icrâ edildiği Mevlevîhânelerde yetişen bestekâr, sâzende, hânende ve nazariyatçılarla tasavvuf mûsikisinin temelleri atılmıştır.

Mevlânâ için mûsiki ve semâ’nın yeri ayrı olmuştur. Dergâhta semâ meclisleri; rebâb, ney, tef (def) sesleriyle zenginleştikçe Mevlânâ da en güzel gazellerini bu meclislerde söylemiş, çevresindekiler de bu gazelleri kayıt altına almıştır.⁸⁶⁰ Semâ meclislerinin güfteleri, Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde, tasavvuf içerikli şiirlerden oluşmuştur.⁸⁶¹ Güfteler genel olarak Hz. Mevlânâ’nın *Dîvân-ı Kebîr* ve *Mesnevî* adlı eserlerinin rubâîyyat ve gazeliyyat bölümlerinden seçilen Farsça manzumeleri kapsamıştır. Zaman zaman bu meclislerde Mevlânâ’nın

⁸⁵⁸ Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, 252.

⁸⁵⁹ Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, 418.

⁸⁶⁰ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni II*, 287.

⁸⁶¹ Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr*, 71-72.

gazel ve rubâîleri yanı sıra Ulu Ârif Çelebi, Sultan Veled, Ahmed Eflâkî, Molla Câmi ve Yûnus Emre gibi ünlü mutasavvıf ve şairlerin farklı dillerde kaleme aldığı şiirlere de yer verilmiştir. Mevlânâ Dergâhı'nda seslendirilen gülbanklar bu anlamda önem taşımaktadır.⁸⁶²

Zâviyelerde zikir meclislerinde kullanılan çalgılar da önemlidir. Müellif Eflâkî'den nakledildiği üzere semâ meclislerinde yer verilen rebab adlı çalgı dönemin ulemasının tepkisini çekmiş ve Mevlânâ da bu çalgı âletini onlara karşı savunmuştur. Dönemin zâviyelerinde semâ eşliğinde rebap çalınmasına karşı çıkan bu kesimin itirazları Konya kadısı Sirâceddîn Urmevî (ö. 682/1283) tarafından da reddedilmiştir.⁸⁶³ Dergâhta yapılan semâ törenlerinde kullanılan çalgılardan biri de ney olmuştur. Bu dönemde dergâhta Hamza adında bir neyzenin varlığı bilinmektedir. Neyzen Hamza, bu işteki ustalığı nedeniyle zaman zaman *kutbünnâyî* olarak da anılmıştır. Mevlânâ, semâ'ya kalktığında bu neyzenin ona ney çaldığı bilinmektedir. Sonraki yıllar da neyzenler bu adla anılmıştır. Bu kişiler içinde *Ulu Ârif Çelebi*, *Eflâkî Dede*, *Sultan Veled* ve *Gâvsi Dede* gibi isimler yer almıştır.⁸⁶⁴ Ayrıca dergâhta *Kemâl-i kavval* adında bir hânendenin ve rebap çalan Ebûbekir adında bir müzisyenin Mevlânâ'nın hizmetinde bulunduğu bilinmektedir.⁸⁶⁵

Selçuklu zâviyelerinde ezgi ve ilâhiler sûfî talebeler tarafından genellikle, onlara tâlim veren muallimlerin huzurunda okunmuştur.⁸⁶⁶ Bu ezgiler icra edilirken bağlı bulunulan tarikatın zikir usûlüne uygunluğuna önem verilmiştir. Bu konuda Bektâşî zâviyelerinde ezgilerin Türk halk müziği formunda olduğu bilinmektedir.

⁸⁶² Gülbank, Farsça kökenli bileşik bir kelimedir. Kelimenin Farsçadaki ilk ve temel anlamı gül sesi anlamına gelmektedir. Mehmet Kanar Büyük Farsça-Türkçe Sözlük, (İstanbul: Birim Yayınları, 1993), 52.

Mevlânâ Dergâhı'nda icra edilen gülbank örneklerinden biri şöyledir:

*Înâyet-i Yezdân, himmet-i merdân,
Mübârek vakitler hayr ola,
Hayırlar feth ola, şerler def'ola.
Sâhib-cem'iyetin murâdı hâsıl ola.
Bi'l-cümle sâhib-hayrâtın ervâhı şâd ola.
Bu gitti ganîsi gele.
Demler, safâlar müzdâd ola.*

Dem-i Hazret-i Mevlânâ,

Sırr-ı Şems-i Tebrîzî,

Kerem-i İmâm-ı Ali hû diyelim hûûû. Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, 111.

⁸⁶³ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn I*, 344.

⁸⁶⁴ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 456.

⁸⁶⁵ Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985), 219.

⁸⁶⁶ Yusuf Ekinci, *Ahîlik ve Meslek Eğitimi*, 37-38.

Semahları seslendiren kişilere *zâkir (ozan)* adı verilmiştir. Bektâşilikte semah, Mevlevîler olduğu gibi oldukları yerde değil dolaşarak, dönme şeklinde yapılmıştır. Semah dönmek için özel bir kıyafet de kullanılmamıştır. Hacı Bektâş'a göre semah, içinde nice sırlar barındıran âriflerin ibadeti ve taliplerin maksudu olarak görülmüştür.

Anadolu'da tasavvuf müziğinin icra edildiği zâviyelerinden biri de Ahî zâviyeleridir. Ahî zâviyelerinin mühim özelliklerinden biri de semâhâne olarak bilinen bir bölüme sahip olmasıdır. Bu bölüm genellikle toplantıların yapıldığı bir mekân olmuştur. Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında Ahî zâviyelerinde semânın mûsiki eşliğinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Semâ hakkında Evhadüddîn-i Kirmânî'nin menâkıbnâmesinde birçok bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler arasında, Kirmânî'nin semâ meclisine kadınların da katıldığı bilgisi yer almaktadır. Şems-i Tebrizî kadınların bu zikir meclislerine katılma durumunu *Makâlât* adlı eserinde tenkit etmiştir.⁸⁶⁷ Benzer şekilde Şeyh Zeynüddîn Sadaka Konya'ya gelince, Sadr-ı Hâkim Zâviyesi'nde semâ düzenlemiş ve bu semâya hanım sûfiler de katılmıştır. Bu zâviyede semâ meclislerine belli bir süre katılan mürideler arasında Mevlânâ'nın kızı Melike de yer almıştır. Şems-i Tebrizî Konya'ya gelince, Melike Hatun'un onlara katılmasını engellemiştir. Bu durum zamanla Tebrizî ve Zeynüddîn Sadaka'nın aralarının açılmasına neden olmuştur.⁸⁶⁸ Zeynüddîn Sadaka'nın zâviyesindeki zikir meclislerine kadınların sıklıkla katılım göstermesi Konya'da bazı tepkilere yol açmıştır. Sadaka'da bu eleştirilerden dolayı olsa gerek, hanımların zâviyeye bahçe tarafındaki kapıdan girmelerini ve toplantı yerinde erkeklerden ayrı oturmalarını istemiştir.⁸⁶⁹ Evhadilere ait bu zâviyede semâ esnasında def ve ney gibi çalgı âletleri kullanılmıştır. Müritler, semâ sırasında bellerine üçgen şeklinde şallar bağlamışlardır. Zâviyelerde düzenlenen zikir meclisleri mûsiki eşliğinde gerçekleşmiştir.⁸⁷⁰ Bu bilgilerden hareketle zâviyelerde semâ ve zikir meclislerine mûsikinin de eşlik etmesiyle manevî ortam daha da zenginleşmiştir.

⁸⁶⁷ Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, çev. Mehmet Nuri Gençosman, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2012).

⁸⁶⁸ Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin II*, 635.

⁸⁶⁹ Muhammed Alâî, *Şeyh Evhadüddîn el- Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, 230-231.

⁸⁷⁰ *Razavî Fütüvvet-nâmesi*, (Millet Ktp. Şeriyeye 902).

Anadolu’da bazı zâviyeler semâ meclislerinde görülen aşırılıklara karşın Ahî zâviyelerinde ilim meclisleri, belli bir edep ve disiplinle icrâ edilen mûsiki ve semâ eşliğinde devam etmiştir. Burgâzî Fütüvvetnâmesi’nde, raks ve devranın câiz olduğuna dâir Hz. Peygamber’in şöyle bir hadisi nakledilmektedir: *Hz. Muhammed’in verdiği müjdeli haberler karşısında sahabenin nağme (nara atıp) söyleyip kendi etrafında dönmesi, Cebrâil’in müjdeli haberi karşısında Hz. Peygamberin kendi ekseninde ridâsı (örtü/şal) düşecek şekilde üç kez dönmesi raks ve devran hususunda delil niteliği taşımaktadır.*⁸⁷¹ Mezkûr eserin Ahî zâviyelerinde semânın mâhiyeti hususunda verdiği bilgilerden yola çıkarak bu kurumlarda semânın XIII. yüzyıldan itibaren gerçekleştirildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Ahî semâları, Mevlevî semâlarıyla benzer bazı özellikler taşımaktadır. Semâ ve zikir meclislerinde ney vb. çalgı âletlerinin yer alması bu durumu destekler niteliktedir. Anadolu’da çeşitli tarikatlara bağlı faaliyet gösteren zâviyelerde, mûsiki eşliğinde toplanan semâ meclisleri, ilerleyen süreçte Kur’ân tilâveti, tarih, tasavvuf ve edebiyat sohbetlerinin de ilâvesiyle daha da kapsamlı hâle gelmiştir.⁸⁷²

Selçuklular döneminde Kalenderîlerin de zâviyelerinde kendi usûllerine göre semâ ettiği bilgisi bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁷³ Timur devrinde Kadis’ten Semerkand’a seyahatiyle tanınmış İspanyol Seyyah Clavijo, seyahatnâmesinde Kalenderîlerin yaşadıkları bölgelerde insanlar tarafından aziz olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Bu sûfiler günün belli vakitlerinde ellerinde sazlarla (tambourines) dolaşan ve sazlarından çıkan ritimlerle insanların ilgisini çeken tasavvufî zümreler olarak faaliyet göstermişlerdir.⁸⁷⁴

⁸⁷¹ Burgâzî, *Burgâzî Fütüvvetnâmesi*, 135-137.

⁸⁷² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 224.

⁸⁷³ Osman Turan, “Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak Fustât’ül Adale fi Kavâidi’s Saltana”, *Köprülîi Armağanı*, (İstanbul 1953-1954), 531-553.

⁸⁷⁴ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkant’a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Köprü Kitapları, 2016), 140.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

İslâm medeniyetinin inşasında muhtelif mekânlar, ilmî ve kültürel nizâmın oluşmasında önemli bir vasıta olmuştur. Ahlâklı ve erdemli bir birey olmayı öncelikli amaç edinen Hz. Peygamber de bunu gerçekleştirebilmek için ilmî ve içtimaî faaliyetlere önem vermiştir. İlim tahsilinin her Müslüman için bir görev olduğu düşüncesiyle de insanlığa, *beşikten mezara kadar ilmi arayınız* tavsiyesinde bulunmuştur. Böylece cehâlet ve bedevîlik ile hemhâl olmuş bir topluma gerek sözleriyle gerekse bizzat hayat tarzıyla örnek olmuştur. Bu duruma istinâden İslâm coğrafyasının çeşitli noktalarına eğitim için imkânlar ölçüsünde mekânlar inşa edilmiştir. Ashab-ı suffa ile başlayan bu ilmî gelenek ilerleyen yıllarda cami ve mescit gibi kurumların faaliyetleriyle devam etmiştir. Ancak X. yüzyıldan itibaren cami ve mescitler toplumun eğitim ihtiyacını tek başına karşılayamaz hâle gelmiştir. İşte böyle bir süreçte İslâm dünyasında medrese, dergâh, zâviye, ribat vb. yapılar ortaya çıkmıştır. Bu kurumların sürece dâhil olması İslâm coğrafyasında tasavvufî düşüncenin ehemmiyet kazanmasını sağlamıştır.

Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan gibi devrin önemli kültür merkezlerinden Horasan erenleri, Türkmen babaları ve Yesevî sûfiler olarak bilinen zümreler, gruplar hâlinde Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Bu tasavvufî zümrelerden bazıları, Türkler'in Anadolu'da iç ve dış tehditlere karşı gösterdiği varlık mücadelesine fiilen katılmış ya da manevî anlamda destek olmuşlardır. Bu sûfiler, Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde kurdukları zâviyelerle imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Zengin vakıflarla donatılan bu zâviyeler, iktisadî sürece katkı sağlamanın yanında sınır boylarının muhafazasını da temin etmiştir. Gerek şehir merkezinde gerekse kırsalda tesis olunmuş zâviyeler, faaliyetleriyle bir yandan Anadolu'yu imar ederken öte yandan da bu toprakların Türkleşme ve İslâmlaşma sürecine katkı sağlamıştır. Bu yalnızca müslümanların lehine gelişen bir durum olmamış Anadolu'da varlığı bilinen gayrimüslim tebaanın da İslâmiyetle olan bağını güçlendirmiştir. Bahsi geçen dönemde yaşanan ihtidâ olaylarında, sûfilerin söylemlerinin yanı sıra tasavvufun özel yapısı etkili olmuştur. Bahsi geçen dönemde ayrıca tasavvufî eserlerin elden ele dolaşması, sûfilerin tesis ettiği

geleneklerin ilgiyle sürdürülmesi, dikkat çeken semâ ve zikir meclisleri farklı din mensuplarının ihtidâsında etkili olmuştur.⁸⁷⁵

Selçuklular döneminde zâviyelerin önemli konumda yer almasında sûfilerin etkisi de oldukça büyüktür. Bu yıllarda Anadolu’da bulunan pek çok âlim ve mutasavvıf şahsiyet, münzevî hayatları ve nezih tavırlarıyla halkın ve devlet erkânının hürmet ve sevgisini kazanmışlardır. İlim ehlinin varlığının devletin bekâsı için gerekliliğinin bilincinde olan Selçuklu sultanları bu sebeptendir ki çok sayıda mutasavvıfı himâye etmişlerdir. XII. yüzyılın ortalarından itibaren Selçuklu tahtında siyâseten güçlü ve eğitilmiş sultanların mevcûdiyeti bu süreci olumlu etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Özellikle Alâeddin Keykubad’ın saltanat yıllarında, Anadolu’da Türk-İslâm bütünlüğü sağlanmıştır. Bu dönemde gücünün zirvesinde olan Selçuklu Devleti’nde istikrarlı ve huzurlu bir ortamın var olması sûfi zümrelerin ilmî çalışmalarına olanak tanımıştır. Devrin öncü sûfilere, kurdukları zâviyelerle toplumun manevî açıdan rehberi olmuşlardır. Yine bu sûfiler *Yeseviyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Sühreverdiyye, Ekberiyye, Vefâiyye, Rifâiyye ve Kalenderiyye* gibi çeşitli tarikatlarla, insanlara Allah’a yaklaşmanın yollarını zâviyelerde belirli usûllerle göstermişlerdir. Bu sûfilerin kaleme aldığı eserlerin yanı sıra dinî-tasavvufî çok sayıda eserin, zâviyelerin ilmî sürecinde yer alması Selçuklular dönemi zâviyelerinin bireylere medreseler gibi eğitim imkânı sağladığının göstergeleri arasındadır.

Selçuklu zâviyelerinin eğitim programına bakıldığında bu kurumlarda kişilerin yalnızca din ve tasavvuf dersleri değil farklı konularda da tahsil gördükleri anlaşılmaktadır. Hat, tezhîp, âdâb-ı muâşeret, edebiyat ve güzel sanatlar bu alanlardan bazılarıdır. Sanat eğitimine önem verilen bu zâviyelerde sanatkâr sûfiler, öncelikli olarak fertlerin dinî vecibelerini yerine getirmelerini, bedî zevklerini geliştirmeyi ve toplumsal hayatta oldukça elzem olan millî değerlerin bilincinde birer birey olmalarını hedeflemişlerdir. Bu konuda bilhassa Mevlânâ Dergâhı’nda, yetişen müritler ve onların ilmî faaliyetleri dikkat çekmektedir. Dönemin zâviyelerinde verilen eğitim aklî ve naklî ilimlerle sınırlı kalmamıştır. Bazı zâviyelerde kişiyi meslekî hayata hazırlayacak eğitimler de verilmiştir. Bunun bilinen örneği Ahî zâviyeleridir. Bu zâviyelerde dinî ve ahlâkî ilimler temelinde,

⁸⁷⁵ Uludağ, “Mevlânâ ve Mevlevîlik”, *Tasavvuf*, 2007:8/20, 229-230.

teorik ve pratik olarak meslekî eğitim verilmiştir. Anadolu'da Mevlânâ Dergâh'ı, Sadreddin Konevî Zâviye'si, Ahî ve Bektâşî zâviyeleriyle başlayan ilmî faaliyetler, sonraki yıllarda diğer tarikatların da dahliyle dinî ilimlerin yanı sıra tarikat usûl ve âdâbının ön planda olduğu bir sürece dönüşmüştür.

Bahsi geçen dönemde zâviyelerde öne çıkan uygulamaların başında mûsiki ve semâ gelmektedir. Zâviyelerde bu iki ritüel eşliğinde icrâ edilen tasavvufî eserler, aynı zamanda toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültürünün de bir yansıması olmuştur. Zâviyelerde bu tür faaliyetler zamanla bir gelenek hâlini almış ve sûfiler kendi tarikatlarına ait tasavvufî metotlar doğrultusunda bu faaliyetleri yerine getirmişlerdir. Zâviyelerdeki dost meclislerinde, mûsiki ve semâdan oldukça istifade eden sûfiler için bu ortamlar, toplumun en buhranlı dönemlerini feraha çıkarabilecek güçte etkili mekânlar olmuştur. Zâviyelerde, tarikatlara göre farklılık gösteren mütavazı yapıdaki zikir meclisleri de zaman içinde tasavvuf mûsikisi ve çeşitli semâvî gösterilerin de ilâvesiyle âlemşümûl bir üslûp kazanmıştır.

Selçuklu Devleti'nin birçok şehrinde tesis olunan zâviyeler, toplum üzerinde birleştirici bir görev üstlenmiş ve insanlara hem dünyevî konularda hem de manevî anlamda yol gösterici olmuştur. Bu zâviyelerin bazıları ihtişamlı fizikî yapısı, iç donanımı ve burada kişilere hizmet veren çok sayıda görevlisiyle dikkat çekmiştir. Bu kurumların içinde mensupları için mescit, din ilimlerinin öğretildiği sınıflar, âlimlerin istişârede bulundukları ilim meclisleri, düşkünlerin bakımlarının yapıldığı, barınma ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılandığı bölümler yer almıştır. Tarihi şahsiyetlere, şeyhlere, sûfilere, seyyahlara, yolculara, yoksullara, kimsesizlere ve manevî arayışta olan insanlara kapıları açık olan zâviyeler, cömert ikramları ve misafirperver özellikleriyle de dönemin en çok ziyaret edilen mekânları olarak tanınmıştır. Zâviyelerde ikram edilen yiyecekler sosyal hizmetin ötesinde bu kurumlarda bulunan sûfilere yönelik tasavvufî eğitimin bir parçası olmuştur. Özelde kendi müntesipleri, genelde ise toplumun her bir ferdi için önemli fonksiyonlar icrâ eden Selçuklular devri zâviyeleri, manevî birer ilim yuvası olarak zorlu dönemlerde sosyal yapıyı teskin edici bir rol üstlenerek toplumun sosyalleşmesinde etkili olmuştur.

En nihâyetinde, tasavvuf düşüncesinin bir gereği olarak sahip olunan kaynakların gerek ilmî gerekse sosyal hizmet yoluyla sûfilere, sultanlara ve halka

takdim edildiği kurumlar olarak zâviyeler, Selçuklu Anadolu'sunda kitlelerin dayanışmasını sağlamış ve birlik atmosferinin oluşmasında etkili olmuştur. Böylece garaz yerine muhabbetin, hicrân yerine vahdetin, hasımlık yerine uhuvvetin hâkim olduğu ve sûfîlerin ilâhi avazlarının yükseldiği bu mekânlar, faaliyette olduğu yıllar boyunca Anadolu irfan geleneğinin devamlılığını sağlamıştır.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

Arşiv Vesîkaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. AE. SMST. II. 41/4027.

BOA. BEO. 1089/81639.

BOA. TD. 565: 24b.

BOA. DVNSMHM.d, 80/284.

BOA. DH. İUM. 109/24.

BOA. TD. 19: 523, 50

BOA. EV.d. 12896. (H. H. 29.08. 1262/M.22.08.1846).

BOA. C. EV. 64/3161. 20 Safer 1219/31 Mayıs 1804.

BOA. C. EV. 595/30041. 15 Muharrem 1197/21 Aralık 1782.

BOA. İE. TCT. 19/2077. 25 Rabûlâhir 1126/10 Mayıs 1714.

BOA. TTD. No. 156, 16.

BOA. TD. 156. 29.

BOA. TTD. 156. 41-42.

BOA. TD. 19: 523. 507.

BOA. C. EV. 297/15121.

BOA. C. EV. Nr. 127/6326; 522/26373.

BOA. 3104/232791. Vesika 1-4.

BOA. 2363/177192. Vesika 5.

BOA. C. EV. 445/22549. 647/32638.

BOA. C. EV. 237:11837. H. 07.04.1230/19.03.1815.

BOA. EV.d. 12896. H. 29.08. 1262/M.22.08.1846.

BOA. 3104/232791, Vesika 1- 4. BOA. 2363/177192, Vesika 5.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA. Def. nr. 591, 12.

VGMA. Def. nr. 1967, 92-93.

VGMA. Def. nr. 2179, 45:118.

VGM. Def. nr. 2176, sh. 287/616.

VGM. Def. nr. 474, sh. 242/168.

VGMA. Def. nr. 582/247.

Karaman Ahkâm Defteri, No. V, 38;

VGMA. 2180. 526.

VGMA. 581: 490-491.

VGMA. df. 93, sr. 79.

HD. 1107. 38.

Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kadime Genel Müdürlüğü Arşivi

KKA. TD. nr. 564. v. 17b.

KKA. TD. nr. 565. v. 31a.

KKA. TD. nr. 583. v. 29b.

KKA. TD. nr. 583. v. 30a

KKA. TD. nr. 583, v. 36a.

KKA. TD. nr. 583, v. 37a.

KKA. TD. nr. 584. v. 15a.

Şer'iyye Sicilleri

Konya Müzesi Şer'iyye Sicilleri. c. 22.1-5. c. 24. 45.

KŞS. No.133. 11. no. 68. 114-115.

KŞS. No. 58. 187. no. 60. 41.

VAD. No. 948. 50. no. 4115. 42.

VAD. no: 1074, vr. 54a.

KŞS. No. 2. 7.

KŞS. No.7. 183.

KŞS. Konya 2008, 45/12, 346.

KŞS. No. 8. 116-1, Nr. 9, 156-3, 130-1.

İzzet Sak. Konya Şer'iyye Sicilleri. 2010. 37/508-509. 37/289-1.

TŞSD. No. 53, V. 188.

KŞS. no. 14. 96.

KŞS. Nr. 32. 22. 28 Zî'l-hicce 1110 (27 Haziran 1699).

KKS. Nr. 49. 44-1, İzzet Sak- İbrahim Solak, 49 Numaralı Konya Kadı Sicili.

KŞS. 85/66.

Ana Kaynaklar

Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddîn. Amasya Tarihi I. çev. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1986.

Abdurrahman Câmî. Nefehâtü'l-üns. çev. Lamiî Çelebi. İstanbul 1993.

Abdürrezzâk Kâşânî. Şerhu Fusûsi'l-hikem, Süleymaniye Kütüphanesi. Mahmud Paşa blm. No. 18.

Abdülhüseyin Zerrînkûb. Dünbâle-i cüstücû der tasavvuf-i İran. Tahran 1357.

Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî. er-Risâle. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Abdülkerim B. Şeyh Mûsâ. Makâlat-ı Seyyid Hârûn. haz. Cemal Kurnaz. Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Ahî Evran. Letâif-i hikmet. nşr. G. Yusufî. Tahran 1340.

Ahmed Bedreddin Halvetî Sırrı Rıfâî Alevî, Bektaşî Tarikatına Ait Usul Âdâb Ayinler Mecmuası (Osmanlıca Yazma Eser), Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, no. 1243.

Ahmed Eflâkî. Menâkıbü'l-ârifin I-II. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1986.

Ahmed Gazzâlî. Sevânihu'l-uşşâk. trc. Turan Koç-Mehmet Çetinkaya. Ankara: Hece Yayınları, 2012.

Ahmed Hilmi Hoca-zâde. Hadîkatü'l-evliyâ. VI. Bölüm. İstanbul 1318.

Ali b. Hüseyin Safî. Raşehât. sad. Mustafa Özsaray. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.

Alî Şîr Nevâî. Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve I. haz. Kemal Erarslan, Ankara: TDK Yayınları 1996.

- Anonim Abdal Musa Velâyetnâmesi. haz. Abdurrahman Güzel. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Anonim Menâkıb-ı Evhadüddîn Hâmid b. Ebi'l-Fahr Kirmânî. nşr. Bediüzzaman. Tahran 1347.
- Anonim. Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî/Vilâyet-nâme. haz. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul 1958.
- Anonim Menâkıbnâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî. Konya Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi, nr. 13289. v. 109a-110a.
- Anonim. Seyyid Ebü'l Vefâ Menâkıbnâmesi. haz. Dursun Gümüsoğlu. İstanbul: Can Yayınları, 2006.
- Anonim Tekârîrü'l-menâsıb-Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. nşr. Osman Turan. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Anonim Târîh-i Âl-i Selçuk-Selçuknâme. haz. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner. Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- Âşık Paşa. Garib-nâme I. haz. Kemal Yavuz. İstanbul: TDK Yayınları, 2000.
- Aşıkpaşazâde Tarihi. haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Aziz B. Erdeşir Esterâbâdî. Bezm ü Rezm. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Baklî. Meşrebü'l-Ervâh, nşr. Nazif M. Hoca, İstanbul 1974.
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi. Osmanlı müellifleri I. haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Cemîlî. Sâdık Mahmûd. min A'lâmi'l-ârifîn. Bağdat, 1389/1969.
- Cendî. Müeyyidüddin. Şerhu fusûsi'l-hikem. Meşhed: Danişgah-ı Meşhed, 1982.
- Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh. nşr. Hayreddin Yıldız İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

- Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Tirmizî. Velîliğin Sonu: Hatmü'l evliyâ, haz. Salih Çift. İstanbul 2018.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. İlyâs el-Konevî ed-Dımaşkî. el-Fükûk. haz. Muhammed Havâce. Tahran.
- Ebû Nuaym İsfahânî. el-Hilyetü'l-evliyâ. çev. Hüseyin Yıldız-Hasan Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- el-Hüseynî. Ahbarü'd-devleti's-Selçûkiyye. çev. Necati Lûgal. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- el-Kalkaşendi. Subhu'l-â'sâ fî sînâati'l-inşâ. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. Beyrut 1987. XI/XIV.
- Elvan Çelebi. Menâkıbu'l-kudsiyye fî menâsıb'l-ünsiyye. haz. İsmail E. Erünsal-A. Yaşar Ocak. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- es-Samarrâî Yûnus eş-Şeyh İbrahim. Seyyid Ahmed Rıfâî Hayatı ve Eserleri. trc. Münir Atalar. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013.
- Evhadüddîn-i Kirmânî. Rubaîler. trc. Mehmet Kanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Evliyâ Çelebi. Seyahatnâme II/III. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314.
- Fahreddîn-i Irâkî. Lemaât. trc. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011.
- Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr. Risâle. trc. Tahsin Yazıcı. Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul 1977.
- Feridüddîn Attâr. Tezkiretü'l-evliyâ. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.
- Gregory Ebü'l-Ferec (Barhebraeus). Ebü'l-Ferec Tarihi II. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK, 1950.

Hâce Abdullah-ı Herevî. Menâzilü's-sâirîn-Tasavvufta Yüz Basamak. der. Abdurrezzak Tek, Bursa 2009.

Hâce Yûsuf-i Hamedânî. Ruhbetü'l-hayât. çev. Necdet Tosun. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

Hacı Bektâş-ı Velî. Kitab'ül-fevâid. haz. Baki Öz. İstanbul 1996.

----- Besmele Tefsîri. haz. Şükrü Şardağ. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

----- Makâlât. haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Hacı Hüsam İbrahim B. Muhammed El Kazeruni. Şifâü'l-eskâm fi sîreti Gâvsi'l-enâm-Ahmed er-Rifâî Menkıbeleri. çev. Nurettin Bayburtlugil-Necdet Tosun. İstanbul: Semerkand, 2011.

Halil Edhem (Eldem). Kayseriye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri. İstanbul 1334. Latin harfleriyle genişletilmiş yeni baskısı. Kayseri Şehri-Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm. haz. Kemal Göde. Ankara 1982.

Hamdullah Mustawfi-i Qazvini. The Tarikh-i Guzida or Selected History. II. trc. Edward G. Browne. London 1913.

Hatib-i Farisi. Menâkıb-ı Cemâleddîn Sâvî. nşr. Tahsin Yazıcı. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Hayâlî Beğ. Hayâlî Beğ Divanı. nşr. Ali Nihad Tarlan. İstanbul 1945.

Hazînî. Cevâhirü'l-Ebrâr min emvâc'ı-bihâr. haz. Cihan Okuyucu-Mücahit Kaçar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.

Hücvîrî. Keşfu'l-mahcûb. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî. Makâlât. haz. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş-Ali Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Hüseyin Azmî Dede. Nuhbetü'l-âdâb, haz. Sâfi Arpaguş. İstanbul: İFAV Yay. 2014.

İbnü'l-Adîm. Bugyetü't-taleb fi Târîh-i Haleb. nşr. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

İbnü'l-Arabî. Fütûhât-ı-mekkiyye. çev. Ekrem Demirli, (İstanbul 2017).

----- Tercümânü'l-eşvâk. trc. Mahmut Kanık. İstanbul: İz Yayınları, 1991.

İbn Atâullah el-İskenderî. el-Hikemü'l-Atâiyye. trc. Saffet Yetkin, İstanbul 1950.

İbn Battûta. İbn Battûta Seyahatnâmesi. çev. A. Sait Aykut. İstanbul 2017.

İbn Bîbî. el-Evâmirü'l Alâiyye fi'l umûri'l Alâiyye. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

----- Anadolu Selçûkî Devleti Tarihi. çev. M N. Gençosman. Ankara 1941.

İbn Cübeyr. İbn Cübeyr Seyahatnâmesi. çev. İsmail Güler. İstanbul 2008.

İbn Haldun. Mukaddime. çev. Zâkir Kadiri Ugan. İstanbul 1991.

İbn Havkal. Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik- Kitâbu sûreti'l-Arz. haz. Y. Ziya Yörükan. İstanbul 2004.

İbn Kesîr. el-Bidâye ve'n-nihâye (XIII-XIV). trc. Mehmet Keskin. Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbnü'l-Esîr El-Cezerî. Câmiu'l-usûl. I-XIX. trc. S. Kemal Sandıkçı-Muhsin Koçak. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

İbn Teymiyye. Mecnû'u-fetâvâ. C. XI, thk: Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut.

İmam Gazzâlî. İhyâ-u ulûmi'd-dîn I. trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.

----- Mişkâtü'l-envâr (Nur Metafiziği). çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul 2020.

İzzeddin Ahmed Sayyâd. el-Maârifü'l-Muhammediyye. Kahire: Matbaa-i Mehmed Efendi Mustafa, 1305.

Kamer-ül-Hüdâ. Şihâbeddîn Ömer Sühreverdî Hayatı-Eserleri-Tarikatı. trc. Tahir Uluç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Kenan Rifâî. Ahmed er-Rifâî. İstanbul 1340.

Kerîmüddîn Mahmud Aksarâyî. Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Lokmanî Dede. Menâkıb-ı Mevlânâ. haz. Halil Ersoylu. Ankara: TDK Yayınları, 2001.

Mehmed Neşrî. Kitâb-ı Cihan-nümâ I. haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen. Ankara 1953.

Mehmet Zihni. el-Hakâik. İstanbul 1310. Cüz 1.

Mevlânâ Celâleddin. Dîvân-ı Kebîr I-VII. haz. Abdülbâki Gölpınarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

----- Fîhi mâ-Fîh. trc. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1959.

----- Mektuplar. trc. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul 1999.

----- Mecalis-i Seb'a. trc. Abdülbaki Gölpınarlı. Konya 1965.

----- Mesnevî-i Manevî. haz. Hicabi Kırlangıç-Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015.

Muhammed B. Ali B. es-Serrac. Tuffahu'l-ervâh ve Miftâhu'l-irbâh. haz. Mehmet Saffet Sarıkaya-Nejdet Gürkan- M. Necmettin Bardakçı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

----- el-Lüma fî't-Tasavvuf. (İslâm Tasavvufu). çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul 996.

Muhâsibî. Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. er-Ri'âye li Hukûkillah. çev. Abdülhakim Yüce. İzmir 1997.

Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. Mesâlik ve Memâlik, nşr. Muhammed Câbir Abdu'l-Hindî. Kahire 1961.

Muhsin Keyânî. Hânkahlar Tarihi. çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

Mûsâ es-Sadrî. Regâiybü'l-menâkıb (Sadreddin Konevî'nin Menkıbeleri). haz. M. Emin Agar. İstanbul 2002.

Mustafa Sakıb Dede. Sefine-i nefise-i Mevleviyan III. Kahire: Matbaayı Vehbiyye 1283/1866.

Müeyyedüddin El-Cendî. Nefhatür'r-rûh ve Tuhfetü'l-fütûh (Vuslat Yolu). trc. Hayreddin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah. Camiü'd-düvel II. haz. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.

Necmeddin Abdülgaaffar B. Abdülkerim el-Kazvini Eş-Şafii. El-Havi's-Sagir. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Necmeddîn Dâye. Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-me'âd. trc. Halil Baltacı. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.

Necmüddîn-i Kübrâ. Usûlu aşere-risâle ile'l-hâim-fevâihu'l-cemâl (Tasavvufî Hayat. haz. Mustafa Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.

Nev'izade Atâî. Hadâiku'l-hakâyık fi tekmileti's-şakâik. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü's-şefik. Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 4518, yp. 118b.

Niğdeli Kadı Ahmed. el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-hâlik I. trc. Ali Ertuğrul. Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Râvendî. Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr I. çev. Ahmet Ateş. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Razavî. Fütüvvet-nâme-i kebîr. haz. Rahsan Gürel. İstanbul 1992.

Razavî Fütüvvet-nâmesi. (Millet Ktp. Şeriyye 902), vr. 62b.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah. Camiü't-tevârih (Selçuklu Devleti). çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

----- Câmîü't-tevârih (İlhanlılar Kısmı). trc. İsmail Aka Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejani. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Ruy Gonzales de Clavijo. Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat. çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Köprü Kitapları, 2016.

Sadreddin Konevî. Mir'atü'l-ârifin. trc. D. Gürer B. Güçlü, A. Çoban, Konya 2008.

----- İcâzü'l-beyan fî te'vili'l-ümmi'l-Kur'ân, (Fatıha Sûresi Tefsiri), trc. Ekrem Demirli. İstanbul 2002.

----- Vahdet-i Vücûd ve Esasları. trc. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yay, 2004.

----- Şerhu'l-ehâdisi'l-erbaîn. (Kırk Hadis Şerhi), trc. ve thk. Abdullah Aydınli. İstanbul 2015.

Sahîh Ahmed Dede. Mecmûatu't-Tevârihi'l-Mevlevîyye. trc. Cem Zorlu. İstanbul 2003.

Seyyid Ebü'l-Vefâ Menâkıbnâmesi. haz. Dursun Gümüšoğlu. İstanbul 2006.

Seyyid Hüseyin b. Gaybî. Fütüvvetnâme, nşr. Abdülbaki Gölpınarlı. İFM. XVII/1-4 1955-56. 73-126.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-âyân. Ankara 2011.

Sultan Veled. İbtidâ-nâme. trc. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Güven Matbaası, 1976.

Sühreverdî (Maktûl). Hikmetü'l-işrâk. çev. Şemseddin Şehrezuri- Tahir Uluç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Şebüsterî, Gülşen'i-râz, trc. Abdülkadir Gölpınarlı. İstanbul 1944.

Şems-i Tebrîzî. Makalat. nşr. A. Hoşnuvis. Tahran 1349. (Şems-i Tebrîzî. Makâlât (Konuşmalar). çev. Mehmet Nuri Gençosman. İstanbul: Ataç Yayınları, 2012.

Şihâbüddîn Sühreverdî. Avârifü'l-maârif (Tasavvufun Esasları). trc. Hasan Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1993.

Tercüme-i Menâkıb-ı Seyyid Ebü'l-Vefâ. Süleymaniye Ktp. Esad Ef. nr. 2427.

Vâhidî. Hâce-i cihân ve netîce-i cân. haz. Turgut Karabey, Bülent Şığva, Yusuf Babür, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Veled Çelebi (İşbudak)-Kilisli Rıfat Bilge. Divân-ı Türki-i Sultan Veled. İstanbul 1341.

Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. Mu'cemü'l-buldân. Beyrut 1977.

Yahyâ b. Halîl el-Burgâzî. Fütüvvetnâme. nşr. Abdülbaki Gölpınarlı. İFM, XV/1-4. 1953-54.

Yazıcızade Ali. Selçuk-nâme. haz. Abdullah Bakır. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî. Seyyid Ahmed er-Rifâ'î hayâtühû ve âsârüh. Bağdat 1389/1970.

Tetkik Eserler

Acar, Abdurrahman. "Tekke, Zâviye, Dergâh", İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013. 271-288.

Ağanoğlu, Yıldırım. Rumeli'de Bir İrfan Ocağı Ohri Halvetî Hayâtî Âsitânesi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Akdağ, Mustafa. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453). Ankara: Cem Yayınevi, 1974.

Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2013. Ankara: Pegem Akademi, 2013.

Arpaguş, Safî. Mevlevilikte Manevi Eğitim. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Aşkar, Mustafa. Kaynakları Açısından Tasavvuf Tarihi Literatürü. Ankara: İz Yayıncılık, 2015.

- Besim Atalay. Bektaşilik Edebiyatı (Osmanlıca Metin). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340.
- Atçeken, Zeki. Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması. Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. İstanbul Mimari Çağının Menşei. İstanbul 1966.
- Aydınlı, Abdullah. Kırk Hadis Şerhi "Mukaddime". İstanbul 2015.
- Aytekin, Ebubekir. Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018.
- Bardakçı, M. Necmeddin. Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Barthold, V. V. Orta Asya Türk Tarihi Dersleri. Ankara: Çağlar Yayınları, 2004.
- Baykara, Tuncer. Türkiye Selçukluları Devrinde Konya. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164- 1211) Gazi-Şehit. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Bayram, Mikâil. Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2008.
- Şeyh Evhadüddîn Hamid el-Kirmanî ve Evhadiyye Hareketi. Konya 1999.
- Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2008.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Bediüzzaman Fûrûzanfer. Mevlânâ Celâleddîn. çev. Feridun nafiz Uzluk. İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1986.

- Bekleyiciler, Nezahat. Ateşbâz-ı Veli. Konya: Üstüniş Ofset Matbaa, 2015.
- Braudel, Fernand. Uygarlıkların Grameri. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Cahen, Claude. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler. trc. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1979.
- Can, Şefik. Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Clement, Huart. Mevleviler Beldesi Konya. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.
- Çağatay, Neşet. Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Çayırdağ, Mehmet. Şeyh Turesân Veli Hazretleri. Kayseri 2008.
- Çetin, Osman. Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı. İstanbul: Marifet yayınları, 1990.
- Dağ, Mehmet-Öymen Hıfzırrahman Raşit. İslâm Eğitimi Tarihi: (H. I-VI/M. VII-XIII Yüzyıllarda. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Doğrul, Ömer Rıza. İslamiyet'in Geliştirdiği Tasavvuf. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.
- Ebü'l-Alâ Afîfî. Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi. trc. Mehmet Dağ, Ankara: AÜİF Yayınları, 1975.
- Tasavvuf İslâm'da Manevi Devrim. trc. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Eğri, Osman. Bektaşilikte Tasavvufî Eğitim. İstanbul: Horasan Yayınları, 2003.
- Ekinci, Yusuf. Ahilik ve Meslek Eğitimi. İstanbul 1989.
- Ahilik. İstanbul 1991.
- Eraslan, Kemal. Ahmed Yesevi-Dîvân Hikmetten Seçmeler. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Eraydın, Selçuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Ergin, O. Nuri. Mecelle-i Umûr-i Belediye I-III. İstanbul 1922.

Erkiletlioğlu, Halit. Kayseri Kitabeleri. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. Bütün Yönleriyle Mevlânâ Celaleddin. İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1988.

Farooqi, Suraiya. Anadolu'da Bektaşilik. çev. Nasuh Barın, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.

Fürûzanfer, Bedüzzaman. Mevlânâ Celâleddîn, çev. Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Gabriel, Albert-Louis. Anadolu'daki Türk Anıtları II. Amasya-Tokat-Sivas. çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu. İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022.

Göde, Kemal. Eratnalılar (1327-1381). Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Gökbel, Ahmet. İnanç Tarihi Açısından Sivas. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Gölpınarlı, Abdülbaki. Mevlânâ Celaleddin Mektuplar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1999.

----- Tasavvuf. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2000.

----- 100 Soruda Tasavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985.

----- Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953.

----- Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî-Vilâyet-Nâme. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1958.

----- Mevlevî Âdâb ve Erkânı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1963.

----- Alevî Bektâşî Nefesleri. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992.

Göyünç, Nejat. Malatya'dan Görüş. İstanbul: Acar Matbaası, 1985.

Gözütok, Şakir. Sûfî Pedagojisi-Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.

----- İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.

Gündüz, İrfan. Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri. İstanbul: Seha Neşriyat, 1983.

Gündüz, Mehmet Salih. “Mus’ab b. Umeyr’in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri”. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4 / 1 (Haziran 2017). 107-142, 136.

Güngör, Erol. İslâm Tasavvufunun Meseleleri. Ankara: Yer Su Yayıncılık, 2018.

Gürlek, Ahmet. Memleketim Develi. İstanbul: Yeni Desen Matbaası, 1975.

Güzel, Abdurrahman. Tekke ve Zâviyelerin İslâm Düşüncesindeki Yeri ve İlgaı, Ankara: Kemalist Atılım Birliği, 1992.

----- Kaygusuz Abdal’ın Mensur Eserleri. Ankara 1983.

Halıcı, Nevin. Türk Mutfağı. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009.

Harâbî, Ahmed Edîb. Dîvân-ı Harâbî. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Türkçe Yazma Divanları koleksiyonu. No: K 541.

Hasan İbrahim Hasan. İslâm Tarihi. trc. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986.

Hodgson, Marshall G. S. İslâm’ın Serüveni. I-III. çev. Berkay Ersöz. Ankara: Phoenix Yayınevi. 2017.

İnalcık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ. İstanbul 2012.

İz, Mahir. Tasavvuf. İstanbul 2012.

Kabaklı, Ahmet. Mevlânâ. İstanbul 1976.

Kafesoğlu, İbrahim. Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul 2016.

Kanar, Mehmet. Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. İstanbul 2003.

Kara, Mustafa. Dinî Hayat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

----- Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

- Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2005.
- Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kara, Seyfullah. Selçuklular'ın Dinî Serüveni-Türkiye'nin Dinî Yapısının Tarihsel Arka Plânı. İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.
- Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Karamustafa, Ahmet T. Tasavvufun Oluşumu. çev. Nagihan Doğan. İstanbul 2007.
- Tanrı'nın Kuraltanımaz Kulları-İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550). çev. Ruşen Çakır, İstanbul 2011.
- “Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu”. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler. haz. A. Yaşar Ocak. Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Kartal, Ahmet. Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2010.
- Kaya, Bayram. Ali Küçük, Sezai. Defter-i Dervîşân. İstanbul 2011.
- Kayaoğlu, İsmet. Mevlânâ ve Mevlevîlik. Konya: Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002.
- Kaygusuz, İsmail. Onar Dede Mezarlığı ve Adı Bilinmeyen Bir Türk Kolonizatörü Şeyh Hasan Oner. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1983.
- Kazıcı, Ziya. İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- İslâm Kültür ve Medeniyeti. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.
- Keklik, Nihat. Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan. İstanbul 1967.

Keleş, Mahmut Recep. Anadolu'da Bilimin Güneşi-Kutbuddîn Şirazi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

Konyalı, İbrahim Hakkı. Âbideleri ve Kitâbeleri ile (Niğde) Aksaray Tarihi, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974.

----- Âbideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi. Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964.

Köprülü, M. Fuad. Anadolu'da İslamiyet. Ankara 2012.

----- Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

----- Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Köylü, Mustafa-Gözütok, Şakir. Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi. İstanbul 2017.

Kuban, Doğan. Osmanlı Mimarisi. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 2007.

Kuran, Aptullah. Anadolu Medreseleri I. Ankara 1969.

Küçükdağ, Yusuf- Arabacı Caner. Selçuklular ve Konya. Konya 2016.

Küçükdağ, Yusuf. Türk Tasavvuf Araştırmaları. İstanbul 2015.

----- Konya'nın Kırk Tekkesi. Konya 2014.

Kütükoğlu, Mübahat S. Darü'l Hilafeti'l Aliye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri, İstanbul 1978.

Lapidus, Ira M. İslâm Toplamları Tarihi I. çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Lewis, Franklin. Mevlânâ Geçmiş ve Şimdi-Doğu ve Batı. trc. Gül Çağalı-Güven Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2010.

Makdisi, George. Ortaçağ'da Yüksek Öğretim-İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.

Metin, Tülay. Selçuklular döneminde Malatya. İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013.

- Mostafavi, Moharram. 13. Yüzyılın Büyük Mutasavvıfı Evhadeddin-i Kirmani ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri. İstanbul: Kitap Yayınevi Yayınları, 2016.
- Nicholson, Reynold A. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. çev. Ayten Lermioğlu, İstanbul 1973.
- Ocak, Ahmet. Selçukluların Dinî Siyaseti-1040-1092. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri. İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017.
- Ocak, A. Yaşar. Babailer İsyanı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Osmanlı Sûfiligine Bakışlar/Makaleler-İncelemeler. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler-XIV-XVII. Yüzyıllar. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- “Bazı Menâkıbnâmelerine Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü, Osmanlı Araştırmaları II. İstanbul 1981. 31/41.
- O'Leary, D. L. İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri. nşr. H. Yurdaydın-Y. Kutluay. Ankara 1959.
- Öcal, Oğuz. M. Paldır Kültür Kentleşmeler. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2019.
- Önder, Mehmet. Mevlânâ Şehri Konya. Ankara: Güven Matbaası, 1971.
- Öngören, Reşat. Osmanlılarda Tasavvuf-Anadolu'da Sûfiler-Devlet ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Öngül, Ali. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti. İstanbul, 2018.
- Önkal, İbrahim. Anadolu Selçuklu Türbeleri. Ankara 1996.
- Özbek, Abdullah. Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed. Konya 1994.

Özcan, Hüseyin. Alevî/Bektâşî İncancına Bakışlar: Canların Nefesinden. İstanbul: Fatih Ünirversitesi Yayınları, 2007.

Özdamar, Mustafa. Dersaadet Dergâhları. İstanbul 1994.

Özkan, Salih. Türk Eğitim Tarihi. Ankara 2008.

Özköse, Kadir. Anadolu Tasavvuf Önderleri. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2016.

----- Tasavvuf El Kitabı. Ankara 2016.

----- Tasavvuf ve Gönül Eğitimi. Ankara 2007.

Özönder, Hasan. Konya Mevlânâ Dergâhı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

----- Konya Velileri. Konya: Uysal Kitabevi, 1990.

Öztürk, Eyüp. Velilik ile Delilik Arasında İbnu's-Serrâc'ın Gözünden Müvellehh Dervişler. İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.

Öztürk, Mürsel. Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2001.

Savaş, Saim. Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi, Sivas Ali Baba Zâviyesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Sayan, Ali Rıza. Tarihin Getirdikleri. İstanbul: Gençlik Basımevi, 1978.

Schimmel, Annemarie. İslâm'ın Mistik Boyutları. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan. Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür). Ankara 2014.

Soysal, Sahrap. Derviş Sofraları. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2007.

Sunar, Cavit. Tasavvuf Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.

Şahin, Haşim. Dervişler, Fakihler, Gaziler-Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler. İstanbul 2020.

Şapolyo, Enver Behnan. Kırşehir Büyükleri. Ankara: Kırsed Yayını, 1967.

Şemseddin Sami. Kamûs-ı Türkî. İstanbul 1978.

Şeker, Mehmet. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı. İstanbul 2011.

----- Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması. Ankara 2011.

----- Ahiliğin Anadolu'nun Sosyal ve Kültürel Alandaki Yeri. haz. Tamer Müftüoğlu. Ankara 1993.

----- Türk İslâm Medeniyetinde Ahilik ve Fütüvvet-namelerin Yeri. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.

Tahralı, Mustafa. Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri-Endülüs'ten İspanya'ya. İstanbul 1996.

Talas, M. Asad. *Nizâmiye Medresesi*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.

Taneri, Aydın. Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Tânevî, Eşref Ali. Hadislerle Tasavvuf. trc. Zaferullah Dâvudî-A. Yıldırım. İstanbul: Umran Yayınları, 1995.

Tatcı, Mustafa. Yunus Emre Divanı. Ankara 1990.

Tek, Abdurrezzak. Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar. Bursa 2021.

----- Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi). Konya: Bilge Yayınları, 1972.

Togan, Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Tongur, İbrahim. Eski Eserler Kılavuzu. Konya 1938.

Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul 1971.

- Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. 2014.
- Selçuklular ve İslamiyet. İstanbul 1998.
- Türer, Osman. Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi. İstanbul 2015.
- Ulusoy, A. Celalettin. Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî ve Alevî-Bektaşî Yolu. Hacibektaş 1980.
- Uzluk, Şahabettin. Mevlânâ'nın Ressamları. Konya 1945.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Tokat, Niksar, Zile Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiyelerdeki Kitabeler, İstanbul: Milli Matbaa, 1927.
- Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Ülken, Hilmî Ziya. Türk Tefekkürü Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş). çev. A. Taşgın. Ankara: Kalan Yayınları, 2003.
- Ürkmez, Rauf Kahraman. Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufi Zümreler. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Vett, Carl. Tekke Günlüğü. İstanbul: Elest Yayınları, 2004.
- Yılmaz, Ali-Mehmet Akkuş, Öztürk, Ali. Alevî-Bektaşî Klasikleri Makâlât. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevi'nin Kırk Hadis Şerhi. İstanbul 1990.
- Yılmaz, Necdet. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfiler-Devlet ve Ulemâ. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2007.
- Yörükân, Yusuf Ziya. Şihâbeddin Sühreverdî ve Nûr Heykelleri, nşr. A. Kâmil Cihan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Makale ve Tezler

- Açıkel, Ali. “Tokat Şeyh Pîr Havend Zâviyesi Vakfı (1453-1839) ve Çöreğibüyük Köyü Türbesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 2018.
- Ağırakça, Ahmet. “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 32/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aka, İsmail. “Aksarâyî Kerîmüddin”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 2/293. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Akçe, Zübeyr. Osmanlı Kuruluş Dönemi Eğitim Müesseseleri Üzerine Bir Deneme. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Aksoy, Mustafa. Akbulut, Ayşenur Burcu. İflazoğlu, Nurhayat. “Mevlevilikte Mutfak Kültürü ve Ateşbâz-ı Velî Makamı (Culinary Culture and Atesbaz Veli Chair in Mevleviyeh)”. Journal of Tourism and Gastronomy Studies. 4/1. 2016. 96-103.
- Aktürk Hamit-Tuğrul, Talip. “Alevi Bektaşî Kaynaklarında İnsan Yetiştirme Modeli”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 2014. 72/211-225.
- Akün, Ömer Faruk. “Divan Edebiyatı”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 9/393. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Algar, Hamid. “Kâzerûnî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 25/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- “Kâzerûniyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 25/146-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- “Necmeddîn-i Kübrâ/Kübreviyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 32/500-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- “Necmeddîn-i Kübrâ”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 32/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- “Mektûbât”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 9/11-12. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Altınok, Baki Yaşar. “Kitabü’l-Fevâid (Faydalı Öğütler)”. Hacı Bektâş-ı Velî Külliyyatı. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş-ı Velî Yay., 2010.)
- Altun, Ara. “Bulgur Tekkesi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 6/409. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Altunkaya, Mustafa. “Horasân Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri”. Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic, 2016. 11/2. 127-148
- Arı, Ahmet. “Sâkıb Dede”, TDV İslâm Ansiklopedisi. 36/4-5. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Arıtan, Ahmet Saim. “Sadreddin Konevi Zâviyesi”. Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi. 7/297-323. Konya 1997.
- Arpağuş, Safi. “Tasavvufî Düşünce ve Şerh Geleneğinde Mevlânâ Celâleddîn Rûmî-Muhyiddîn İbn Arabî İlişkisi”. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. 25/211-238. 2010.
- Aslanapa, Oktay. “Ribât”. MEB İslâm Ansiklopedisi. 9. İstanbul 1988.
- Aşan, Muhammed Beşir. “Fırat Havzasında Tespit Edilen Vefâî Silsilenâmesi ve Bazı Düşünceler”. XIV. Türk Tarih Kongresi. 9-13 Eylül 2002. 2/1517-1524. Ankara 2005.
- Ateş, Ahmed. “Anadolu’nun Unutulmuş Büyük Bir Şairi: Seyf Al-Dîn Muhammed Al-Fargânî”. Belleten. 23/91,471-456. 1959.
- “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”. Türkiyat Mecmuası. VII-VIII (1945), 94-135.
- “Muhyid-din Arabî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 8/533-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1979.
- Atmaca, Esra. “Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti”. Pamukkale Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 2015 2/3. 76.

- Ay, Resul. “Tasavvufî Hayat ve Tarikatlar”. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı- I. ed. A. Yaşar Ocak. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006. 459-465.
- “XIII-XIV. Yüzyıllar Anadolu’sunda Kültür Dolaşımı Açısından Dervişler Talebeler ve Hacılar”. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 1998.
- Azamat, Nihat. “Evhadüddîn-i Kirmânî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 11/518-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- “Kalenderiyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 24/253-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bakırcı, Naci. “Konya Mevlânâ Dergâhı”. İSTEM. 5/10, 193-204.
- Baltacı, Halil. “Ömer Lütî Barkan’ın “Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri Üzerine Değerlendirmeler”. Akademik İslam Araştırmaları Dergisi. 6/93-126. Haziran 2019.
- Barkan, Ömer Lütî. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”. Vakıflar Dergisi. 2/279-386. 1942.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri. Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1974. 9/279-304.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Dair Araştırmalar”. İktisat Fakültesi Mecmuası. C. XXIII, S. 1-2/3. İstanbul 1962.
- Bausani, Alessandro. Ertuğrul, Ali. “Selçuklu Döneminde Din”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 11/2 (Aralık 2007), 441-465.
- Bayat, Ali Haydar. “Hüsn-i Hat San’atında Mevlevîlik ve Mevlevîler”. Selçuk Üniversitesi IV. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler). 12-13 Aralık. Konya 1989.

Baykara, Tuncer. “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi”. Türkler, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca. Ankara 2002. 238.

Bayrakdar, Mehmet. “Medrese-Tekke İlişkisi ve Toplum Hayatına Etkisi”. Vakıf Haftası Dergisi. 4/191-197. 1986.

Bayram, Fatih. Zâviye-Khankâhs And Religious Orders In The Province Of Karaman: The Seljukid, Karamanoğlu And The Ottoman Periods. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara 2008.

Bayram, Mikâil. “Ereğlili Şeyh Şihabu’d-din Makbul Kimdir?”. S. Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi. III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri. 119-126. Konya 1994.

----- “Ahi Evren Kimdir?”. TK, XVI/191 (1978). 658-668.

----- “Bir Eğitim ve Öğretim Ocağı Olarak Ahî Teşkilatı”. İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2. İstanbul 2005.

----- “Anadolu Selçuklularından Günümüze Din Eğitimi”. Türkiye’de I. Din Eğitimi Semineri, A.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları. Ankara 1981.

----- “Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler”. Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu. Ankara 1987. 2-6 Temmuz 1986. 30-37.

Bayram, Sadi. “Anadolu’da İlk Rufâiler ve Hz. Zeynel Abidin Ali Er-Rufâi Soyu Hakkında Yeni Hipotezler”. I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri. 11-12 Nisan 1996. Kayseri 2000.

Bereke, Abdulfettâh Abdullah. “Hakîm et-Tirmizî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 15/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bilgin, Azmi. “Fuad Köprülü ve Tekke Edebiyatı”. İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri. 4/47-53. 1997.

----- “Tekke Edebiyatı”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/381-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bilgin, Orhan. “Fahreddîn-i Irâkî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 12/84-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 25/426-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Bozkurt, Nebi. “Medrese”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Cengiz, Muammer. “Manzum Bir Tasavvuf Klasîği Olarak Gülşen-i Râz”. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2012. 30/2/69.

Ceyhan, Semih. “Mesnevî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 19/325-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

----- “Selâhaddîn-i Zerkûb”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 36/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

----- “Semâ”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 36/455. İstanbul 2009.

----- “Seyyid Burhâneddin”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 37/56-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

----- “Şems-i Tebrîzî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 38/511-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

----- “Taç (Tasavvuf)”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 39/363-365. İstanbul 2010.

----- “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”. Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür. ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015. 27-53.

----- “Zühhd”, TDV İslâm Ansiklopedisi. 44/ 530. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ceylan, Kazım. “Türk-İslâm Medeniyetinin Öncülerinden Ahî Evran Velî ve Medeniyetimize Etkileri”. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir 2014. 131-144.

Çağatay, Neşet. “Anadolu’da Ahîlik ve Bunun Kurucusu Ahî Evran”. Belleten. (Nisan 1982). 182/423-436

- Çağrııcı, Mustafa. “İhyâü Ulûmi’-d-Dîn”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 22/10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- “Sirâceddîn el-Urmevî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 37/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çakmakçı, Cevdet. “İbn Battûta Seyâhatnâmesi’nde Türkçe Kelimeler”. Ankara Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2006.
- Çayırdağ, Mehmet. “Kayseri’nin İncesu ilçesinde Şeyh Turesan Zâviyesi”. Belleten. 44/174. Yıl: 1980, 271-279.
- “Kayseri’de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitâbe ve Mezartaşları”. Tarih Dergisi. İstanbul 1984. 34/511-512.
- “Kayseri Erciyes Dağı Eteklerinde Bulunan İki Türbe”. Kayseri Tarihi Araştırmaları. Kayseri 2001.
- Çelebi, Ahmed. İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi. çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013.
- Çelik, Hasan. “Alevilik ve Bektaşilikte Gönül Eğitimi-Hünkâr Alevilik Bektaşilik”. Akademik Araştırmalar Dergisi. 2016. 1/83-100.
- “Alevilik ve Bektaşilikte Gönül Eğitimi”. Hünkâr Alevilik Bektaşilik Akademik Araştırmalar Dergisi. 2016. 1, 83-100.
- Çelik, İsmail. Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekkeler ve Zâviyeler. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi. 2005.
- Çiçekler, Mustafa. “Mesnevi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 29/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Çiftcioğlu, İsmail. “Germiyanogulları Topraklarında Hacı Bektâş Veli Kültünün Temsilcileri”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 53/179-193. 2017.
- “Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)”. BİLİG. 44. 2008. 143-172.

- Çoşkuner, Fahrettin. Şeyh Evhadüddîn Hâmid el-Kirmânî'nin Menkıbeleri (inceleme-çeviri). Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi. 1994.
- Değirmençay, Veyis. "Sultan Veled". TDV İslâm Ansiklopedisi. 37/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demirci, Mehmet. "Hakikat (Tasavvuf)". TDV İslâm Ansiklopedisi. 15/178-179. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- "Sadreddin Konevi ile Mevlânâ Celaleddin'in Münasebetleri Hakkında". Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi- I. Sadreddin Konevî Özel Sayısı. 4/57-68. 1989.
- "İnsan Eğitimi Açısından Mevlevî Çilesi". Mevlânâ ve İnsan Sempozyumu. Sempozyum Bildirileri. III. Oturum. İzmir 2008.
- "Bir Eğitim Aracı Olarak Mevlevî Çilesi". Marife Dergisi. 3. 2007.
- Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar". İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 16/229-247. 2007.
- "Sadreddin Konevî". TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/420-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Derman, Uğur. "Mevlevîlik ve San'at". Konya'dan Dünyaya Mevlânâ ve Mevlevîlik. İstanbul 2002. 203-220.
- Dihhudâ, "Hankah", Lügatnâme, 12/169-177.
- Dikici, Recep. "Ahî Evran ve Çağdaşı Bazı Âlim ve Edipler". I. Ahî Evran-ı Veli ve Ahîlik Araştırmaları Sempozyumu. Kırşehir 2005.
- Duman, Tayyip. "Ahiliğin Eğitim Anlayışı ve Uygulamaları", II. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu. 19-20 Eylül 2012, 1/181-190, 185, Gölpınarlı, "Burgâzî ve Fütüvvetnâmesi". İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası. 1953. 15 (1-4), 76-153.
- Dündar, Abdülkadir. "Kayseri İncesu Şeyh Turesan Velî Zâviyesi". IV. Uluslararası Alevîlik ve Bektaşîlik Sempozyumu. (18-20 Ekim 2018

- Ankara) Bildiriler Kitabı. ed. Orhan Kurtoğlu, Ayşe Çamkara Erginer. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2018. 1/451-52.
- Demirli, Ekrem. “Sadredîn Konevî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/421. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ekinci, Yusuf. “Ahilik ve Eğitim”. II. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu. (19-20 Eylül 2012), 1/195.
- Erdoğan, Abdülkadir. “Konya’daki Eski Tekyeler”. Konya Mecmuası. 13/814-823. Konya 1937.
- Erdoğan, M. Akif. “Karaman Vilâyeti Zâviyeleri”. Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi. 9/89-158. 1994.
- Eren, Mehmet. “Sadreddin Konevî’nin Derslerine Katılan Meşhur Simalar”. II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu. Konya 2014. 68-77.
- Ergin, Osman. “Sadraddin Al-Qunawi ve Eserleri. Şarkiyat Mecmuası. İstanbul 1958.
- Erginli, Zafer. “Muhâsibî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 31/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ertaş, Mehmet. Solak, Bulut, Birsen. Kılınç, Ceyhun Çağlar. “Konya’da Mevlevî Mutfağı Yiyeceklerinin Gastronomi Turizminde Canlandırılması”. Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi. 2017. 1/52-70.
- Erünsal, İsmail E. “Menâkıbü’l-Kudsiyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 39/115-116. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Eyice, Semavi. “Zâviyeler ve zâviyeli camiler”. İktisat Fakültesi Mecmuası. 23/3-31. 1963.
- “Çorum’un Mecidözü’nde Âşık Paşaoğlu Elvan Çelebi Zâviyesi”. Türkiyat Mecmuası. 15/211-246.
- “Elvan Çelebi Zâviyesi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 11/65-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Faruqi, Suraiya. "Vakıf Administration in Konya Sixteenth Century Konya-The Zâviye of Sadreddin-i Konevi". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. XVII/2. 1974. 145-172.

----- "1826 Öncesi Bektaşiler-Nüfuz (Etki) Savaşı ve Striktür (Yapı) Problemleri". *Alevi- Bektaşî Kültür Enstitüsü I. Alevi-Bektaşî Sempozyumu*. İstanbul: Kurtiş Matbaacılık, 2000.

Gökyay, Orhan Şaik. "Kaygusuz Abdal ve Sımâtiyeleri". *Türk Folkloru-Aylık Folklor Dergisi*, sayı: XIV, 1980.

Görkaş, İrfan. "İslam Felsefesi Açısından Horasan Erenler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*. 6/15, 191-211. Ankara 2000.

Göyünç, Nejat. "Kanûnî Devrinde Malatya Şehri". VII. Türk Tarih Kongresi. (25-29 Eylül 1970). 2/654-659. Ankara: TTK Yayınları, 1973.

Gülten, Sadullah. "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler". *Heterodoks Dervişler ve Alevîler*. Ankara 2018.

Güven, İsmail. "Türkiye Selçuklularında Medreseler". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. Ankara 1998. 31/1, 126.

Hacıgökmen, Mehmet Ali. "I. Alaeddin Keykubat Dönemi Emirlerinden Atabey Bedreddin Gühertaş (Gevhertaş)". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXX/50 (2011), s. 119-136.

----- "Menâkıb-ı Şeyh Evhadü'd-dîn-i Kirmânî'de Geçen Selçuklu Tarihi ile İlgili Bilgiler ve Değerlendirilmesi". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 34/58 (2015). 543-562.

----- "Mevlânâ Celaleddin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları ile İlişkileri". *SÜTAD*. 36 (2014). 115-135.

----- "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz". *SÜTAD*. XXVII. 2010. 471-488.

----- "Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Mecdüddin İshak". *Belleten*. LXXVI/276 (2012). 419-430.

- Halaçoğlu, Yusuf. “Kolonizasyon ve Şenlendirme”. Osmanlı. 4/581. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- İnançer, Ömer Tuğrul. “Osmanlı Tarihinde Dinî Mûsiki”. Mûsiki Mecmuâsı. S. 465. İstanbul 1999.
- İpşirli, Mehmet. “Buk’a”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 6/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- “Câbî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 6/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kanar, Mehmet. “Nizâmî-i Gencevî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 33/183-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. “İbn Cübeyr”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 19/400-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kara, Mustafa. “Tekke Eğitimi ve Literatürü”. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 6/12, 107-138. 2008.
- “Tekke”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- “Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bir Bakış”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 10/1-11.
- “el-Hikemül-Ataiyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 17/502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- “Doğumunun 800. Yılında Mevlânâ ve Mevlevîlik”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 15 / 1 (Ocak 2006): 1-22.
- Karamağaralı, B. “Ereğli Şeyh Şihabü’l-dîn Sühreverdi Külliyesi Kazısı”. VII. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyetinde Vakıf Eski Eserlerin Restorasyonu Seminerleri. Ankara 5-7 Aralık, 1990. 256.
- Karamustafa, Ahmet T. “Menâkıb-ı Hoca Cihân”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 29/108-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

- “Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu”. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler. haz. A. Yaşar Ocak, Ankara: TTK Yay. 2005.
- Karpuz, Emine. Konya Ansiklopedisi, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- Kaya, Abdullah. Mengücekoğulları Beyliği Tarihi. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kayaoglu, İsmet. “Mevlânâ’nın Çağdaşı Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderîler ve Diğerleri”. AÜİFD. Ankara 1989. 31/149.
- Kazıcı, Ziya. “Ahilik”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 1/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- “Osmanlılarda Tekkeler”. İslâm Medeniyeti Dergisi. 5/44, 29-34. Ekim 1982.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 20/520-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- “Ekberîyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 10/543. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kıyak, Abdülkadir. “Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı-Baskil Örneği”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1/2 (Nisan 2012), 159-181.
- Koç, Yunus. “İskân”. TDV İslâm Ansiklopedisi. C EK-1/649-650. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Kolbaşı, Ahmet. “Türk Kültür Turizmi Açısından Ahilik”. Gazi Üniversitesi Ahilik Araştırmaları Dergisi (AHAD). 1/2. 58-67. 2005.
- Koman, M. Mesut. “Şeyh Sadreddin Konevi Mescidi ve Şeyh Cüneyd”. Konya Dergisi. 1940, 31/194.
- Koçkuzu, Ali Osman. “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 21/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kozan, Ali. “Kaynaklar ve Yöre İnsanın Görüşlerine Göre Selçuklu Anadolu’sunda Horasan Erenleri: Kayseri Yöresi Örneği”. I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010 (Kayseri 2014)

----- Yazılı ve Sözlü Kaynaklara Göre Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri’de Şeyh ve Dervişler. 2013, 37/1, 136-166-146.

Köç, Ali. “Şer’iyye Sicillerine Göre Ankara’da Bektaşî Zâviyeleri”. Vakıflar Dergisi. 2021. 139-155.

Kökel, Coşkun Sarı Saltık ve Balkanlarda Alevi Bektaşî Kültürü”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi. Ankara 2007. 43/117-118.

Köprülü, M. Fuad. “Ribât”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 2/267-278. İstanbul: TDV Yayınları, 1942.

Köse, Osman. “Samsun Mevlevîhânesi”. Belleten. 276/607.

Köseoğlu, Neşet. “Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata”. Çorumlu Dergisi. Cilt I, Çorum 2009. 424-425.

Küçükdağ, Yusuf. “Hurufât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi Kazası’nın Tekke ve Zâviyeleri”. Türk Tasavvuf Araştırmaları. Konya 2005.

Macdonald, H. “Abd-Al-Razzâk Kâşânî”. MEB İslâm Ansiklopedisi. 1/106. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Massignon, Louis. “Tasavvuf”. MEB İslâm Ansiklopedisi. 12/1-27. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Metin, Tülay. “708/1308-1309 Tarihli Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesi”. Aibü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 14/1, 14.

Nazif Hoca, “Meşrebü’l-ervâh”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 29/375-376. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Ocak, Ahmet. Selçuklular Döneminde Bağdat’ta ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri. Irak Dosyası. haz. Ali Ahmetbeyoğlu. 1/87-108. İstanbul 2003.

Ocak, A. Yaşar. “Emirci Sultan ve Zâviyesi”. Tarih Enstitüsü Dergisi. 9/129-208. 1978.

----- “Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”. Vakıflar Dergisi. Sayı XII: 1978. 247-269.

----- “Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyet’in Yayılışı İsimli Esere Dair”. Hareket. 24. Eylül 1981. 77-80.

----- “Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dînî Tasavvufî Eğitime Genel Bakış”. I. Türkiye’de Din Eğitimi Semineri. Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi. 1981. 73-80.

----- “Babailik”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 4/373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

----- “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce”. Genel Türk Tarihi. 2002, 4/503-519.

----- “Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)”. Belleten. LXX/257 (2006).

----- “Bazı Menâkıbnâmelere Göre 13.-15. Yüzyıllardaki İhtidallarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”. Osmanlı Araştırmaları II. İstanbul 1981.

Ocak, Ahmet Yaşar. Faroqhi, Suraiya. “Zâviye”. MEB İslam Ansiklopedisi. 13/468-476. Eskişehir 1997.

Odabaşı, Zehra. “Tâceddin Pervâne (d? - ö. 1238) ve Tâcü’l-Vezir Külliyesi”. Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. 22/481-505.2019.

Okuyan, Mehmet. “Necmeddîn-i Dâye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 32/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Onarlı, İsmail. “Şeyh Hasan Ocağı ve Aşireti”. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Araştırma Merkezi Dergisi. 12/25-50. 1999.

- Oral, M. Zeki. “Karamanoğulları Tarihine ait Vesikalar: Yatağan Mürsel Vakfiyesi”. (1954). 18/71. 337-345.
- Oral, Osman. “Horasan Erenlerinden Şeyh Turesan Veli Hazretleri”. Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi, Volume 7/2 July Kayseri, 2014. 36-46.
- Orman, İsmail. “Türbe”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öcalan, Hasan Basri. Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi. Türkler. ed. Halil İnalcık. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 7/462-470.
- Önge, M. Yılmaz. “Ahi Evran Zâviyesi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 1/530-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Öngören, Reşat. “Osmanlı’da Tekke Toplum İlişkisi: Bilge Sûfî Hacı Halife ve Müridleri Örneği”. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. İstanbul 2003. S: 7. 19-30.
- “Tarikat”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- “Tasavvuf”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/119. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Önkaş Açık, Nilgün. Mevlevîliğin Güzel Sanatlarla İlişkisi. Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri. Konya 2006. 773-794.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühhd ve Rekâik”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 44/534-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. “el-Bidâye ve’n-nihâye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 6/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özcan, Abdülkadir. “Neşri”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 33/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Hüseyin. “Hacı Bektâş Velî’nin Fatiha Tefsiri”. Millî Folklor. 20/80, Ankara 2008, 39-52.

Özdemir, Rıfat. “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zâviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM). Ankara 1994. 5/ 259-310, 259-310.

Özen, Kutlu. “Adana Yöresindeki Üç Adak Yeri: Çoban Dede, Hasan Dede ve Durhasan Dede Yatırları”. III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni. 30 Kasım-2 Aralık.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İran”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 22/397. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özköse, Kadir. “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 7/1 Haziran 2003. 249-280.

Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. II. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.

----- “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dînî Sahaya Tesiri”. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2/1. 2014. 11-42.

----- “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 7/1, 249-280. Haziran 2003.

Özsaray, Mustafa. “Sosyal Fonksiyonları Bakımından Tekkelerin Osmanlı’daki Yeri”. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi. 17 (Haziran 2021). 653-672.

Öztürk, Emine; Celep, Halil. “Selçuklu Anadolu’sunda Sûfî Ahlâkı ve Sosyal Barış”. Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi. 3/5, 80. Temmuz 2014.

Öztürk, Naif. “Mütevelli”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 32/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Pakalın, Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul 1993.

Sami, Şemseddin. Kamus-ı Türki. İstanbul 1978.

- Savaş, Saim. “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. ed. G. Eren, Osmanlı. Ankara 1999. 4/459-467, 461.
- “Sivas Ali Baba Zâviyesi”. Alevilik Araştırmaları Dergisi. Sivas 2011. 1/2. 59-116.
- Sayılı, Aydın. “Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri”. Türkler. 5/614-622. 2002.
- “Higher Education in Medieval Islam”. Ankara Üniversitesi Yıllığı. 1/30-71. 1948.
- Sevgi, H. Ahmet. “Gülşen-i Râz”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 14/253. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sönmez, Serpil. “Vefâî Tekke ve Zâviyelerinin Anadolu Coğrafyasındaki Dağılımı (XI-XV. Yüzyıllar)”. The Journal of Academic Social Science Studies. 14/85. 391-404, Yaz 2021.
- Şahbaz, Hüseyin. Odunpazarı ve Tepebaşı İlçelerinin (Eskişehir) Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası, Doktora Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Şahin, Haşim. “Anadolu’da Derviş ve Toplum (13-15. Yüzyıllar)”. İslâm Araştırmaları Dergisi. 23/180-183. 2010.
- “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Doktora Tezi. 2007.
- “Vefâîlik”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 2014.
- “Vefâiyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 42/600-602. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Şahin, İlhan. “Ahi Evran”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 1/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- “Ahi Evran Vakfiyyesi ve Vakıflarına Dair”. MÜTAD. (1985). 1/324-341.
- Şemseddin Sami. Kamûs-ı Türkî. İstanbul 1978.

Şeşen, Ramazan. “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”. III. Uluslararası Mevlânâ Kongresi. Bildiriler. Konya: SÜ Yayınları, 2004.

Tahralı, Mustafa. Ahmad al-Rifâi. Doktora Tezi. Sorbonne Nouvelle Paris III, Paris, 1973.

----- “Ahmed er-Rifâi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 2/127-130. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

----- “Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye’ye Tesirleri”. Endülüs’ten İspanya’ya. Ankara: TDV Yayınları, 1996. 69-78.

----- “Rifâiyye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/99-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

----- “Rifâiyye”. Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür. Ed. Semih Ceyhan, İstanbul: İsam Yayınları, 2015. 285-334.

----- “Dâvûd-ı Kayserî’nin Fusûsü’l-hikem Şerhi Mukaddimesi”. Kubbealtı Akademi Mecnûası. 27 (1, Ocak 1998) 28-35.

Taneri, Aydın. “Celâleddin Karatay”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 7/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Tanman, M. Baha. “Âsitâne”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 3/485-487. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

----- “Halvethane”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 15/388.

----- “Rifâi Âsitânesi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

----- “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”. Türkler. 12/149-159. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

----- “Hücre”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 18/455. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

----- İstanbul Tekkeleri. Büyük İstanbul Tarihi. İstanbul 2015. 8/416.

Tanman, M. Baha-Parlak, Sevgi. “Tekke”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 40/3700-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Tezcan, Nuran. “Seyâhatnâme”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 37/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Topal Mehmet; Çolak, Kâmil. “Osmanlı Devleti’nde Ahilik ve Ahî Zâviyeleri”. Doğu Batı. 2010, 53/163-169, 168-169.
- Türer, Osman. “Hilyetü’l-Evliyâ”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Turan, Osman. “Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustatü’l-Adale fi Kavaidü’s-Saltana”. 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953. 531-564.
- “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”. Belleten. XII/45 (1948). 72-79.
- Uludağ, Süleyman. “Hankah”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- “Abdülkâdir-i Geylânî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 1/234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- “Cendî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 7/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- “Ahmed Gazzâlî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 2/70. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- “Hâdim”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 15/23-24. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- “Avârifü’l-maârif”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 4/109-110. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- “el-Lüma”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 7/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- “Kelâbâzî Muhammed b. İbrahim”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 25/192-193. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

----- “Er Risale”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

----- “İbnü’l-Fârız”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 21/40-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

----- “Hâdim”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 15/23-24. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “12. ve 13. Asırlarda Anadolu’daki Fikir Hareketleri ile İçtimaî Müesseselere Bir Bakış”. III. Türk Tarih Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2010.

Ülger, Mustafa. “19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri Bakımından Tekkeler”. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18:2 (2013), 45-52, 47.

Ülken, H. Ziya. “Konya’da Anadolu Selçukîleri Devrinde İlim ve Felsefe”. Konya Dergisi. 8/491-497. 1937.

Üremiş, Ali. “Türkiye Selçuklularında Bazı Sünnî Tasavvuf Hareketleri”. SÜTAD. 28/295-328. 2010.

Yakupoglu, Cevdet. “Selçuklular, Çobanoğulları, Candaroğulları ve Erken Osmanlı Döneminde Kastamonu Çevresinde Ahiler”. I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu Bildiriler Kitabı I, 2011. 1073-1088, 1076.

----- “Germiyanogulları Muhitinde Ahiler ve Zâviyeleri”. Turkish Studies. Spring 2009. 2264-2285, 2264.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”. Vakıflar Dergisi. 17/55-60.1983.

----- “Vakıf”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yılmaz, Hasan Kâmil. “Sühreverdî-Şehâbeddin”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 38/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yıldırım Mustafa, Özdemir Hümeýra. “Konya Mevlânâ Müzesi’nde Bulunan XIII. Yüzyıla Ait Üç Adet Kur’an-ı Kerimin Tezhip Sanatı Açısından İncelenmesi”. Nigârâne Dergisi. Konya 2021. 1/42-60.

Yiğit, İsmail. “Ribât”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Yüce, Abdulhakim. “Klâsiklerimiz; El-Lüma”. Tasavvuf-İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi. 2000. 1/3.

Yüksel, Hasan. “Bir Babaî (Vefaî) Şeyhi Zâviyesi (Şeyh Behlül Baba)”. Osmanlı Araştırmaları. 21/97-107. 2001.

----- “Selçuklular döneminden Kalma Bir Vefaî Zâviyesi (Şeyh Marzubân Zâviyesi)”. Vakıflar Dergisi. 25/235-250. Ankara.

EKLER

Resim-1: Âteş Bâz Veli Zâviyesi/Konya

Resim-2: Sadreddin Konevî Zâviyesi ve Türbesi/Konya

Resim-3: Cemel Ali Dede Zâviyesi/Konya

Resim-4: Ali Gâv Zâviyesi/Konya

Resim-5: Bulgur Dede Tekkesi/Konya

Resim-6: Ferhûniye Süt Tekkesi/Konya

Resim-7: Mevlânâ Dergâhı/Konya

Resim-8: Nalıncı Baba Tekkesi/Konya

Resim-9: Sahip Ata Halkâhı/Konya

Resim-10: Dediği Dede Tekkesi/Konya

Resim-11: Ahî Evran Zâviyesi/Kayseri

Resim-12: Şeyh Turesân (Turhasan) Veli Zâviyesi/Kayseri

Resim-13: Ebce Sultan Zâviyesi/Kayseri

Resim-14: Seyyid Burhaneddîn Zâviyesi/Kayseri

Resim-15: Seyyid Şerif Zâviyesi/Kayseri

Resim-16: Şeyh Merzubân Zâviyesi/Sivas

Resim-17: Şeyh Çoban Zâviyesi/Sivas

Resim-18: Halef Sultan Zâviyesi/Tokat

Resim-19: Şeyh Mekkûn (Açıkbaş) Zâviyesi/Tokat

Resim-20: Ebû Şems (Vezir Ahmet Paşa) Türbe ve Zâviyesi/Tokat

Resim-21: Çöreği Büyük Tekkesi/Tokat

Resim-22: Sümbül Baba Zâviyesi/Tokat

Resim-23: Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî Türbesi/Salı Tekkesi/Eskişehir

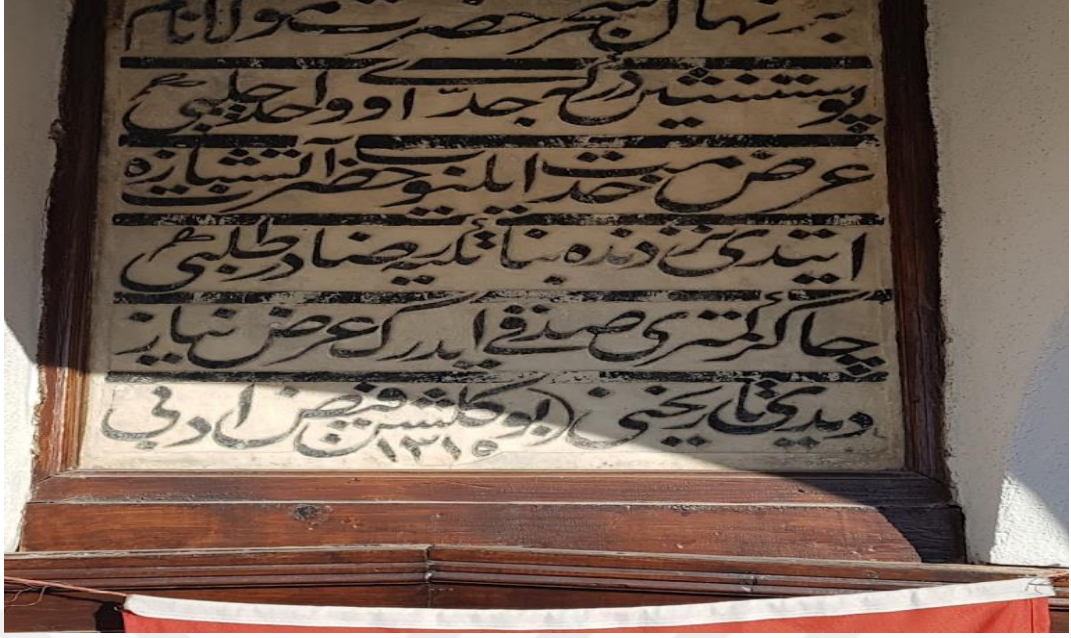
Resim-24: Koyunbaba Zâviyesi/Çorum

Resim-25: Âşık Paşa Zâviyesi/Kırşehir

Resim-26: Ali Gâv Zâviyesi/Kitâbe

Resim-27: Âteş Bâz Velî Zâviyesi/Kitâbe

Resim-28: Ferhûniye Süt Tekkesi/Kitâbe

Resim-29: Sadreddin Konevî Zâviyesi/ Kitâbe

Resim-30: Halef Sultan Zâviyesi/Kitâbe

Resim-31: Şeyh Mekkûn Zâviyesi/Kitâbe

Resim-32: Matbah/Konya Mevlânâ Dergâhı

Resim-33: Matbah/Ateş Bâz Velî Zâviyesi

Resim-34: Meydan Odası/Sadreddin Konevî Zâviyesi

Resim-35: Ahî Evran Zâviyesi

Resim-36: Ahî Evran Zâviyesi

Resim-37: Sûfî Hücreleri/Konya Mevlânâ Dergâhı

Resim-38: Sebil/Konya Mevlânâ Dergâhı

Resim-39: Üçler Kapısı ve Meydan Havuzu/Hacı Bektâş-ı Velî Zâviyesi

Resim-40: Meydan Odası/Hacı Bektâş-ı Velî Zâviyesi

Resim-41: Halef Sultan Zâviyesi

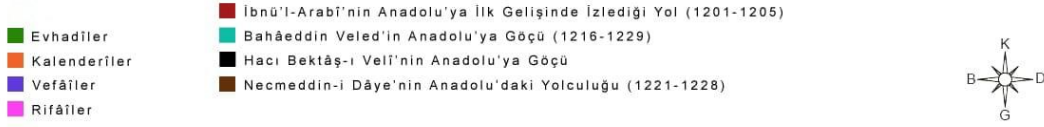
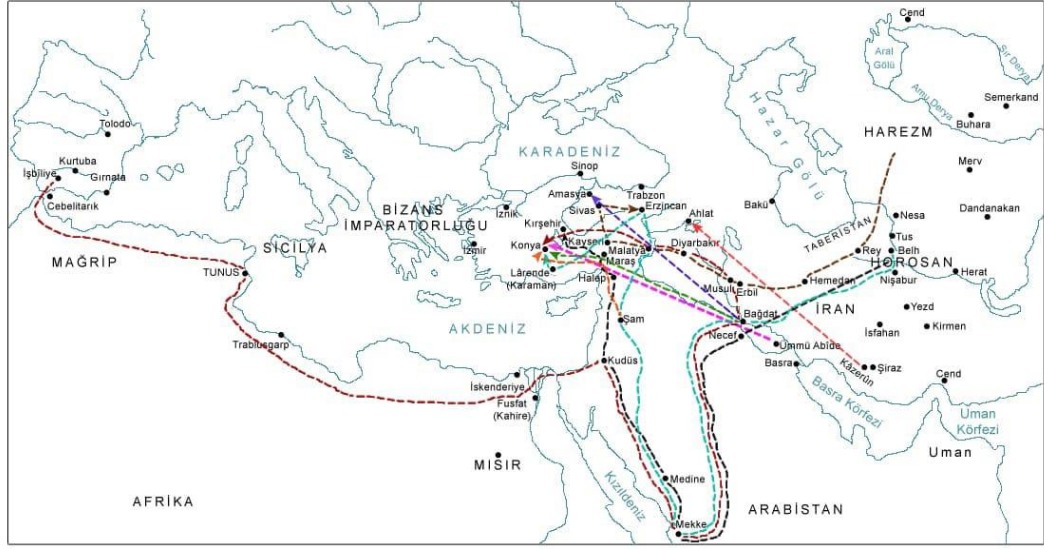
Resim-42: K.M.M. Kur'ân-ı Kerim/Zahriye Tezhibi

Resim-43: K.M.M. Kur'ân-ı Kerim/Hatime sayfası

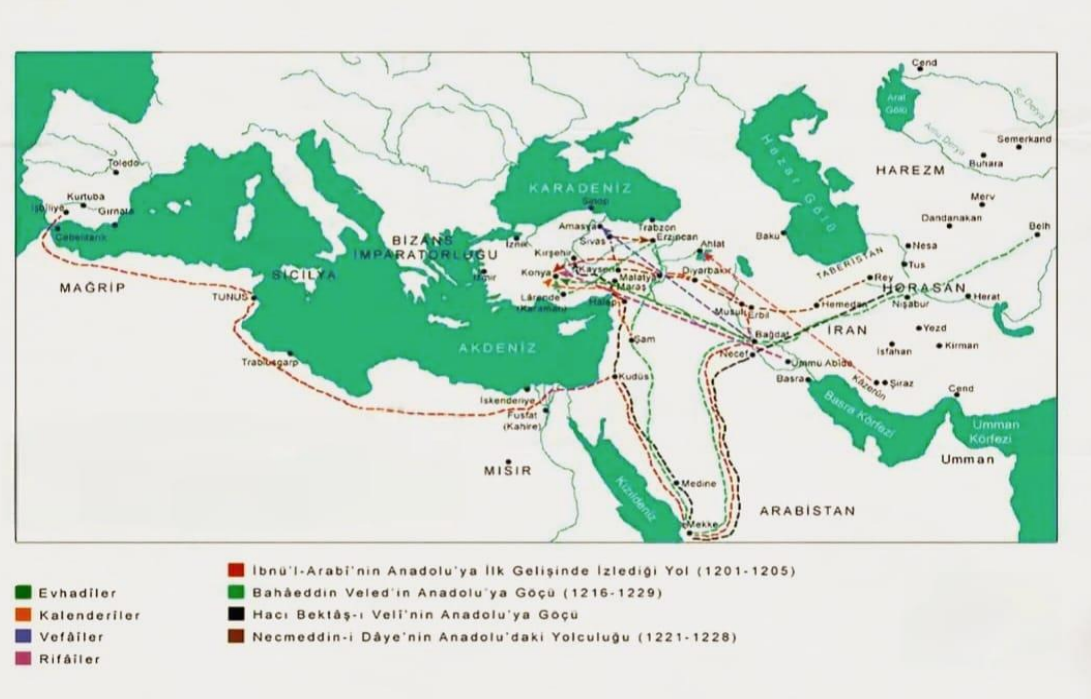

Resim-44: K.M.M. 48 No'lu Kur'ân-ı Kerim/Felak ve Nas Sûreleri

Harita-1: Bu harita, Rauf Kahraman Ürkmez'in eserinden alınıp, derlenmiştir.

(Rauf Kahraman Ürkmez, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020).

Harita-2: Yukarıdaki haritanın renklendirilmiş hâlidir.

Zâviyelerin Kuruldukları Yerler	Tasavvufî Zümreler							
	Mevlevîler	Ekberîler	Ahîler	Bektâşîler	Evhadîler	Vefâîler	Rifâîler	Kalenderîler
Ahlat					■			
Akşehir	■						■	
Altıntaş				■				
Amasya	■			■	■	■	■	
Ankara		■						■
Antalya			■	■				■
Arapkir						■		
Bayburt	■							
Bergama							■	
Besni							■	
Bursa			■	■		■		■
Çorum				■		■		
Denizli	■		■	■				
Diyarbakır					■			
Elazığ						■		
Erzican	■		■					
Erzurum			■				■	■
Eskişehir			■					
Gümüşhane								
Harran								■
Hasankeyf							■	
Hisarcık				■				
İlgın	■							
İzmir							■	
Karahisar	■			■		■		

Tablo-1: Türkiye Selçukluları Devrinde Tasavvufî Zümrelerin Zâviye Kurdukları Yerler

	Mevlevîler	Ekberîler	Ahîler	Bektâşîler	Evhadîler	Vefâîler	Rifâîler	Kalenderîler
Karaman	■							
Kastamonu			■					■
Kayseri		■		■	■			■
Kırşehir	■			■	■			■
Konya	■	■	■	■	■			■
Kütahya								
Larende								■
Malatya		■			■	■		
Maraş						■		
Mardin					■	■		
Niğde	■		■		■			
Niksar					■			■
Samsun	■						■	
Sandıklı				■				
Seyitgazi				■				■
Sinop		■						
Sivas	■		■	■	■			■
Suluova						■		
Susuz				■				
Tavas				■				
Tire			■					
Tokat	■	■	■		■	■		■
Uluborlu				■		■	■	
Ulukışla	■							
Urfa						■		
Zara						■		

Tablo-2: Türkiye Selçukluları Devrinde Tasavvufî Zümrelerin Zâviye Kurdukları Yerler